

ВІСНИК

ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

№ 12 (223) ЧЕРВЕНЬ

2011

2011 червень № 12 (223)

ВІСНИК

ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

СОЦІОЛОГІЧНІ НАУКИ

ТОМ 2

Заснований у лютому 1997 року (27)
Свідоцтво про реєстрацію:
серія КВ № 14441-3412ПР, видане
Міністерством юстиції України 14.08.2008 р.

Рекомендовано до друку
на засіданні Вченої ради
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(протокол № 11 від 27 травня 2011 року)

Виходить двічі на рік

Засновник і видавець –
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор – доктор педагогічних наук, професор **Курило В. С.**

Заступник головного редактора –

доктор педагогічних наук, професор **Савченко С. В.**

Випускаючі редактори –

доктор історичних наук, професор **Бур'ян М. С.,**

доктор медичних наук, професор **Виноградов О. А.,**

доктор філологічних наук, професор **Галич О. А.,**

доктор педагогічних наук, професор **Горошкіна О. М.,**

доктор сільськогосподарських наук, професор **Конопля М. І.,**

доктор філологічних наук, професор **Синельникова Л. М.,**

доктор педагогічних наук, професор **Харченко С. Я.**

Редакційна колегія серії «Соціологічні науки»:

Головний редактор –

Кононов І. Ф., доктор

соціологічних наук, професор

Заступники

головного редактора –

Хобта С. В., кандидат

соціологічних наук, доцент

Лебідь Л. І., кандидат

соціологічних наук, старший

викладач

доктор соціологічних наук, професор **Куценко О. Д.**

доктор соціологічних наук, професор **Рушенко І. П.,**

доктор соціологічних наук, професор **Сокурянська Л. Г.,**

доктор соціологічних наук, професор **Катаєв С. Л.,**

доктор соціологічних наук, доцент **Коваліско Н. В.,**

доктор філософських наук, професор **Лобас В. Х.,**

доктор філософських наук, професор **Гаврилов М. І.,**

доктор соціологічних наук, професор **Каменська Т. Г.,**

доктор соціологічних наук, доцент **Барматова С. П.**

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ

до технічного оформлення статей

Редколегія “Вісника” приймає статті обсягом 4 – 5 сторінок через 1 інтервал, повністю підготовлених до друку. Статті подаються надрукованими на папері в одному примірнику з додатком диска. Набір тексту здійснюється у форматі Microsoft Word (*.doc, *.rtf) шрифтом № 12 (Times New Roman) на папері формату А-4; усі поля (верхнє, нижнє, правє й лівє) — 3,8 см; верхній колонтитул — 1,25 см, нижній — 3,2 см.

У верхньому колонтитулі зазначається: Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № ** (***) , 2011.

Інформація про УДК розташовується у верхньому лівому кутку без відступів (шрифт нежирний). Ініціали і прізвище автора вказуються в лівому верхньому кутку (через рядок від УДК) з відступом 1,5 см (відступ першого рядка), шрифт жирний. Назва статті друкується через рядок великими літерами (шрифт жирний).

Зміст статті викладається за планом: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми та на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується ця стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з певним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження й перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Усі перелічені елементи повинні бути стилістично представлені в тексті, але графічно виділяти їх не треба.

Посилання на цитовані джерела подаються в квадратних дужках після цитати. Перша цифра — номер джерела в списку літератури, який додається до статті, друга — номер сторінки, наприклад: [1, с. 21] або [1, с. 21; 2, с. 13–14]. Бібліографія і при необхідності примітки подаються в кінці статті після слова „Література” або після слів „Література і примітки” (без двокрапки) у порядку цитування й оформляються відповідно до загальноприйнятих бібліографічних вимог. Бібліографічні джерела подаються підряд, без відокремлення абзацем; ім'я автора праці (або перше слово її назви) виділяється жирним шрифтом.

Статтю завершують 3 анотації обсягом 3 – 4 рядків українською, російською та англійською мовами із зазначенням прізвища, ім'я та по батькові автора, назви статті та ключовими словами (3 – 5 термінів).

Стаття повинна супроводжуватися рецензією провідного фахівця (доктора, професора).

На окремому аркуші подається довідка про автора (прізвище, ім'я, по батькові; місце роботи, посада, звання, учений ступінь; адреса навчального закладу, кафедри; домашня адреса; номери телефонів (службовий, домашній, мобільний).

© ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011

ЗМІСТ

На честь 70-річчя професора Володимира Хомича Лобаса.....	5
Вибрані публікації професора Лобаса В. Х.	6

СУСПІЛЬСТВО, КОМУНІКАЦІЯ, ЗНАКОВІ СИСТЕМИ

1. Лобас В. Х. Функції звичайної мови у науковому пізнанні (логіко-семантичний аспект).....	9
2. Кононов І. Ф. Знаково-комунікаційний аспект соціальності в науковій творчості В. Х. Лобаса.....	17
3. Тягнібедіна О. С. Логічні ідеї в науковій творчості професора В. Х. Лобаса.....	36
4. Чантурія А. В. Динаміка раціональності в сучасному світі: ідеї В. Х. Лобаса в контексті її теоретичного осмислення.....	47

КОРДОНИ У СУСПІЛЬСТВАХ ДРУГОГО МОДЕРНУ. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КОРДОНІВ

5. Віхров М. М. Групова солідарність і міжгрупові конфлікти: місце і функції групових кордонів.....	54
6. Грушко Е. А. Маргінальність як феномен пограничності в культурі	64
7. Живілова М. С. Уявляючи кордони: дослідження кордонів методами ментального картографування	68
8. Злотніков А. Г., Раков А. А. Наука на шляхах подолання кордонів «блискучої ізоляції».....	74
9. Міхно Н. К. Реконфігурація поняття „соціальний простір”: від Модерну до Другого модерну.....	83
10. Молодцов Б. І. Кордони «щойності»: проблема надемпіричної визначеності.....	89
11. Пашковський П. І. Поняття інтеграції в сучасному суспільствознавчому дискурсі: визначення у різних теоретичних контекстах.....	99
12. Рогожа М. М. Соціокультурні засади соціальної етики в світі пізнього Модерну.....	104
13. Федоров І. О., Запорожченко О. А. Хронотоп „Сучасність”... ..	110
14. Яковенко А. В. Умовності кордонів універсальних смислів... ..	116

ПРОСТОРОВО-ЧАСОВИЙ КОНТИНУУМ ДРУГОГО МОДЕРНУ

15. Гайдукова І. Б. Просторово-часовий континуум і тенденції його вивчення	122
16. Масліхін О. В. Соціальний час: соціологічний аспект.....	127

СЕМІОТИКА КОРДОНІВ

17. **Гайліте Г.** Образ державного кордону в карикатурі Латвії (до питання про семіотику кордону)..... 133
18. **Полулях Ю. Ю.** Структури семіотичного кордону у модерній семіосфері..... 139
19. **Рябов О. В., Константінова М. А.** Націоналізм як спосіб проведення символічних кордонів: випадок сучасної Росії 147

МІЖДЕРЖАВНІ ТА МІЖРЕГІОНАЛЬНІ КОРДОНИ

20. **Гвоздецька Б. Г.** Кордон в уявленнях мешканців пограниччя Карпатського регіону..... 153
21. **Кірієнко В. В.** Російсько-білорусько-українські державні кордони в ментальному вимірі 160
22. **Кузьмін М. М.** Соціальні кордони Другого модерну в кримському соціумі..... 166

КОРДОНИ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ

23. **Грібер Ю. О.** Трансформація уявлень про колірне проектування міського простору в суспільствах Другого модерну..... 177
24. **Ємець І. О.** Комунікаційні виміри міської громади: виклики Другого модерну..... 182

КОРДОНИ ОРГАНІЗАЦІЙ

25. **Калініна К. М.** Межі університету як соціальної організації (системний підхід)..... 188

КОРДОНИ ОСОБИСТОСТІ

26. **Гаврилов М. І.** «Плаваючий кордон» виявлення ненормальності в станах норми 195
27. **Іванова Т. В.** Психічна норма та девіація – соціологічний підхід..... 204
28. **Стулова Г. В.** Теоретичне обґрунтування вивчення проблеми трансформації гендерних контрактів у суспільстві Другого модерну 209

ІСТОРИКО-СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ КОРДОНІВ

29. **Подгайська Л. І.** Культурна спадщина білорусько-українського прикордоння через біографічний метод у соціології..... 219
- Відомості про авторів**..... 225

На честь 70-річчя професора Володимира Хомича Лобаса

23 вересня 2011 року виповнюється 70-років доктору філософських наук, професору Володимиру Хомичу Лобасу, який з 1964 р. пов'язаний з нашою кафедрою. Він народився в с. Пустовіти тодішнього Уланівського, нині Хмельницького району Вінницької області під час воєнного лихоліття. Через це був зареєстрований 5 січня 1942 року, і під цією датою проходить у всіх офіційних документах. Вступив спочатку на історичний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Згодом в цьому ж університеті перейшов на філософський факультет.

Після його закінчення був розподілений на кафедру філософії Ворошиловградського державного педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка.

Тодішній Ворошиловград став для Володимира Хомича другою малою батьківщиною. На нашій кафедрі він пропрацював 23 роки, пройшовши шлях від асистента до професора. Ворошиловградський період його життя був надзвичайно насичений. Стрижнем наукових досліджень для вченого були проблеми знакових систем, співвідношення природних і штучних мов. Займаючись цією проблематикою, проф. Лобас відкрив парадокс комунікації, який пояснює різні прояви герменевтичного кола. Він продемонстрував, що для аналізу знакових систем недостатньо суто логічного інструментарію. Мова є одним з вимірів соціальності, а, отже, навіть її логічні проблеми в кінцевому підсумку вимагають соціологічного пояснення.

Володимир Хомич довгі роки читав по нашій кафедрі курс історичного матеріалізму, наповнюючи його сучасним соціологічним змістом. Отже, можемо вважати його одним з засновників соціологічної школи в нашому університеті.

З 1987 року В. Х. Лобас живе і працює в Києві, але він ніколи не поривав з нашою кафедрою, продовжуючи працювати на ній за сумісництвом професором. Був науковим керівником при підготовці кандидатських дисертацій у О. Б. Левченкової, А. В. Чантурії, Ю. С. Богуславської та багатьох інших.

Зараз наукові інтереси В. Х. Лобаса концентруються на проблематиці культури, раціоналізму, раціонального та ірраціонального в суспільній свідомості, сучасних суспільних рухах. Ми передруковуємо одну з ранніх праць професора Лобаса, вважаючи її дуже актуальною

саме для сучасного соціологічного пізнання. Крім того, статті, які публікуються в цьому розділі, присвячені ідеям, які розвиває все своє життя вчений. Його праці є чудовою платформою для творчого діалогу.

Кафедра зичить Володимир Хомичу міцного здоров'я і творчої наснаги.

Колектив кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

ВИБРАНІ ПУБЛІКАЦІЇ ПРОФЕСОРА ЛОБАСА В. Х.

1. Эффективность языка в процессе коммуникации // Философские науки, 1973. – № 4. – С. 47 – 54.
2. Про співвідношення буденної і спеціальних мов // Філософська думка, 1974. – № 3. – С. С. 60 – 67.
3. Функції звичайної мови в науковому пізнанні // Філософська думка, 1979. – № 4. – С. 64 – 70.
4. Семиотические предпосылки эффективности управления. – К. : Главное издательство издательского объединения «Вища школа», 1980. – 232 с.
5. Формирование диалектико-материалистического мировоззрения в процессе преподавания естественных наук. – К. : Вища школа, 1985. – 219 с.
6. Методологическое значение культурологических универсалий // Археология и методы исторических реконструкций. – К., 1985. – С. 43 – 50.
7. Світоглядний потенціал лінгвістики // Філософська думка, 1987. – № 3. С. 48 – 55.
8. Мировоззренческий потенциал гуманитарных наук - К. : Вища школа, 1990. – 170 с.
9. Логико-методологические основания “нового мышления” // Мировоззренческие ориентиры мыслительной культуры. – К., 1993. С. 42 – 48.
10. Національний прогрес: сподівання, реалії, перспективи // Сучасність, 1993. – № 12. – С. 101 – 110.
11. Нетрадиційні методології в соціології // Нові технології навчання. – К. : ІСДО, 1994. – 26 – 30.
12. Конфлікти культури в українському суспільстві // Світ безпеки, 1996. – № 9. – С. 11 – 20.
13. Між “диким капіталізмом” і “розвинутим соціалізмом” // Віче, 1996, № 3. – С. 3 – 13.
14. Конфликт или диалог культур – перспектива XXI века? // Диалог украинской и русской культур. Материали Международной научно-практической конференции. – Киев, 1997. – С. 54 – 58.

15. Українська культура. Етнічні і географічні складові // Віче, 1998. – № 4. – С. 117 – 129.
16. Конфлікти та перехідний стан суспільного буття // Філософська думка, 1999. – № 4. – С. 71 – 85.
17. Ціннісні орієнтації сучасного українського суспільства // Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи. – К. : МАУП, 2000. – С. 187 – 208.
18. Перспективы развития ценностных ориентаций в украинской и русской культурах // Диалог украинской и русской культуры в Украине: Материалы IV конф. – К., 2000. – С. 136 – 143.
19. Культурологические измерения геополитики // Персонал, 2000. – № 2. – С. 121 – 124.
20. Українська і зарубіжна культура: навч. посібник // К. : МАУП, 2000. – 222 с.
21. Методологічні основи викладання гуманітарних і суспільних дисциплін // Соціологічна наука і освіта в Україні: Зб. наук. праць. – Вип. 1. – К. : МАУП, 2000. – С. 296 – 300.
22. Трансформация ценностей в постсоветском мире // Материалы международного семинара. – Вип. III. – Луганск, 2002. – С. 102 – 211.
23. Конфликт цивилизаций и трансформация ценностей // Матеріали другої міжнародної конференції. – Київ, 2003. – С. 67 – 73.
24. Мифологизация мировоззрения в условиях массовой культуры // Материалы международного семинара. – Вип IV. – Луганск, 2003. – 167 – 178.
25. Демократия в украинских исторических традициях // Украина: гражданское общество в контексте европейской интеграции – Луганск, 2004. – С. 4 – 17.
26. Роль абстрактного мышления в составе общественного сознания // Сознание и социальная реальность. – Луганск : Альма матер, 2004. – С. 37 – 53.
27. Культурология - К. : КРОК, 2005. – С. 63.
28. Игровая идентификация в условиях массового общества // Нормы и парадоксы сознания. – Луганск, 2006. С. – 58 – 70.
29. Социальная идентификация на постсоветском пространстве // Матеріали Всеукраїнської конференції “Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє”. – Луганськ, 2006. – С. 115 – 124.
30. Взаимоотношения Востока и Запада в условиях глобализации : зб. наук. праць за матеріалами Другої Міжнародної наукової конференції „Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності”. – Луганськ : Знання. – 17–18 травня 2007. – С. 385 – 391.

31. Демократия и игра // Матеріали VI Міжнародної науково-теоретичної конференції XXI століття „Альтернативні моделі розвитку суспільства”. – К., 2007. – С. 84 – 87.
32. Філософія. Історико-філософський вступ (курс лекцій для аспірантів). – К. : КРОК, 2007. – 145 с.
33. Методологія та організація наукових досліджень. – К. : Крок, 2007. – 45 с.
34. Українська культура в умовах глобалізації // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції “Національні економіки в глобальному економічному просторі”. – К., 2008. – С. 173 – 176.
35. “Глобализация”, “Глокализация” или “Новый эллинизм” // Наукові записки Луганського національного університету. – Вип. 7. – 2008. – С. 178 – 186.
36. Цілісність культури в умовах глобалізації // Сучасність, 2008. – № 11. – С. 100 – 106.
37. Мировоззренческие трансформации в постсоветском общественном сознании // Наукові записки Луганського національного університету. – 2009. – Вип. 8. – С. 74 – 81.
38. Классический и неклассический рационализм в мировоззрении // Соціологія Другого модерну: проблема перевизначення понять суспільствознавчого дискурсу. – Луганськ : ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2009. – С. 74 – 81.
39. Світоглядний раціоналізм в умовах інформаційного суспільства // Вчені записки університету “КРОК”. – 2009. – Вип. 20. – Т. 3. – С. 257 – 262.
40. Раціоналізм у складі “Європейської ідентичності” // Наукові записки Луганського національного університету. – Луганськ, 2010. – Вип. 9. – С. 55 – 64.
41. Цілісність української культури за умов глобалізації // Філософські діалоги. – К., 2010. – С. 109 – 117.
42. Раціоналізм в умовах Другого модерну // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 12 (199) Червень. – Т. 2. – Ч. I. – С. 35 – 42.

СУСПІЛЬСТВО, КОМУНІКАЦІЯ, ЗНАКОВІ СИСТЕМИ

УДК 81'22 + 316. 74:81

Лобас В. Х.

ФУНКЦІЇ ЗВИЧАЙНОЇ МОВИ У НАУКОВОМУ ПІЗНАННІ (ЛОГІКО-СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ)*

Процес математизації природознавства і успішне застосування формалізації для обґрунтування математики викликали у деяких науковців скептичне ставлення до функції звичайних етнічних мов у науковому пізнанні. Звичайні мови критикуються за невідповідність стандартам наукової точності, за багатозначність висловів, обмеженість сферою повсякденної діяльності тощо.

Проте марксистські логіко-методологічні дослідження показали повну неспроможність спроби перекласти всі проблеми теорії пізнання на мову математичної логіки. Велике значення з цього погляду має змістовне застосування класичних діалектико-матеріалістичних положень (критерій суспільно-історичної практики і принцип історизму взагалі, принцип відображення, діалектична закономірність єдності формального і змістового), а також результатів, одержаних у межах математичної логіки. Доведено, що навіть під час аналізу самих формальних систем, їх можливостей і властивостей важко обійтися без того чи іншого фрагменту звичайної мови. Але виникає питання, яку функцію виконує цей необхідний момент?

Звичайну, або «природну», мову по-різному визначають і оцінюють представники різних наук. Для логіків звичайна мова – метамовний засіб і водночас джерело парадоксів. Позиція фізиків найчіткіше окреслена Н. Бором, який вважає, що звичайна мова може успішно використовуватись для опису вимірювальних приладів, експериментальних приладів і експериментальних результатів, бо вона відповідає повсякденному досвідові, але вихід за межі цього досвіду, перехід до нової, некласичної картини світу сучасної науки виявляє вузькість звичайної мови. У світлі сучасної науки лише застосування математичних символів забезпечує однозначність визначень, бо «таким способом обминаються посилення на свідомий суб'єкт, яким пронизана повсякденна мова» [1, с. 96].

Семіотика спеціально вивчає звичайну мову порівняно з іншими знаковими системами і пропонує оцінку звичайної мови як первинно моделюючої світ системи. Відповідно, мови спеціальних наук, філософії, художньої літератури виступають вторинними моделюючими системами.

---

* Філософська думка. – 1979. – № 4. – С. 64 – 70.

Зрозуміло, що такий підхід є суто спеціальним. Його універсализація і абсолютизація методологічно безперспективна. Семантичний підхід, отже, не є самостійним і може бути ефективним тільки в рамках діалектико-матеріалістичної методології. З цих позицій будемо характеризувати функції звичайної мови у науковому пізнанні.

Окремі фізики, схильні до критики звичайної мови, обмежують її функції рамками класичної фізики. При цьому відбувається неявне отождоження звичайної мови з системою понять класичної фізики, яка справді обмежена, як і кожна система понять. Коли ж пропонується „мислити безпосередньо і неусвідомлено, мовою квантової механіки” (Дайсон), то це створює враження, що звичайна мова з практично існуючої „дійсної свідомості» перетворюється в перешкоду на шляху наукового пізнання дійсності. Такий висновок викликає сумнів, бо „якщо ми не маємо довір'я до мови, то наше мислення стає розпливчастим і невизначеним. Мова з'явилася раніше від науки” [2].

Але суперечність між буденним досвідом, який формується на звичайній мові, і новими науковими поняттями, що асоційовані з математичними мовами, існує. Така суперечність виявилася, наприклад, при введенні нового розуміння простору і часу в релятивістській механіці. З цього становища невідповідності нових наукових понять, які добре описуються мовою математики, попереднім уявленням про значення слів „простір” і „час” фізики змушені шукати вихід. Таким виходом, на думку В. Гейзенберга, була спроба фізиків пристосувати свою мову до математичної структури, коли слово „одночасність”, наприклад, використовувалось з посиланням на певні системи координат. З такої ж ситуації невідповідності математичного формалізму попереднім уявленням, що виникла завдяки квантовій теорії, було використано інший варіант виходу – повну відмову від звичайної мови на користь математичного формалізму.

Оцінка В. Гейзенбергом ситуацій, що виникли в теоретичній фізиці, заперечується М. Е. Омеляновським [3], який переводить проблему в план співвідношення математичного формалізму і його емпіричної інтерпретації. Внаслідок такого зміщення зникає сама проблема, яку ставить В. Гейзенберг, – проблема смислу теоретичних термінів і засобів розуміння цього смислу. Відомо, що емпірична інтерпретація не розв'язує цього питання, бо цілком можливе одержання емпіричних результатів згідно з певними теоретичними положеннями і використанням цих результатів на практиці без розуміння самої теорії.

Річ у тім, що поряд з вимірною реальністю має існувати реальність, що відображається теоретичними засобами. Це питання про об'єктивний зміст понять, сформульованих математичною мовою, є, власне, один із виявів актуальності основного питання філософії в сучасній науці. Безперечно, відповідь В. Гейзенберга на це питання, коли він стверджує, що сучасна фізика повернулася від філософії Демокріта до філософії Платона, принципово неправильна.

Звичайна мова є перша знакова система, що застосовується людиною і виконує функції спілкування, формування мислення і категоризації дійсності. Про первинну роль звичайної мови у формуванні людського сприйняття свідчать, зокрема, експериментальні результати школи Ж. Піаже. Згідно з цими даними, зміна структури сприйняття і формування власне інтелектуального акту відбувається завдяки тим позапросторовим еталонам ототожнення і розрізнення спостережуваних ситуацій, що їх має звичайна мова. Отже, звичайна мова виступає потужною класифікаційною системою, яка й забезпечує категоризацію дійсності.

Коли йдеться про категоризацію дійсності засобами тієї чи іншої природної мови, то мається на увазі, що цими засобами є граматичні категорії і лексичні значення даної мови. Граматичними, або формальними, категоріями позначаються ті значення мови, що підлягають обов'язковому вираженню. Зазвичай це абстрактні значення (часу, числа, діяча, об'єкта, причини, мети, можливості, вміння тощо), тобто найважливіші і найуживаніші.

Універсальною і найбільшньою граматикою є мова логіки. Тому вона функціонує не тільки в звичайних мовах, але й у мові науки. Проте мови логіки не мають власної лексики. Вони її одержують від тієї чи іншої звичайної або наукової мови внаслідок інтерпретації. Звичайні ж мови саме лексичними (або неграматичними) значеннями мовних одиниць забезпечують свою універсальність, тобто можливість перекладу на іншу мову.

Незважаючи на те, що лексичний склад кожної мови відтворює неповторну систему значень і окремі значення однієї мови іноді неможливо ототожнити зі значенням іншої мови, переклад між ними завжди можна здійснити за допомогою комплексів словосполучень. Така можливість перекладу зумовлена тим, що значення різних мов, як і певна класифікаційна система, відображають ту саму дійсність. Саме і лексичні значення несуть людині інформацію про дійсність і виступають засобом формування думки.

Незважаючи на те, що з розвитком науки перша модель світу, яку створює звичайна мова, піддається перегляду, ця модель виступає базисною для наукових класифікацій. Власне, будь-яка наукова класифікація явищ, що не були зафіксовані звичайною мовою; є не більш ніж термінологічна, тобто рафінована система лексичних значень. Мало того, як показує приклад хімічних назв, штучно створені „знакові системи квазілінгвістичного типу уподібнюються своїм виглядом до природних мов і вступають в контекстний контакт з будь-якою з них” [4, с. 105]. Хімічна номенклатура запозичує у звичайних мов повністю фонетику і графіку, частково – морфологію і лексику. Тому можна погодитися з висновком сучасної логіки науки про те, що мова фізики ХХ ст., „за винятком її математичної частини, лишається все ще в основному природною мовою” [5, с. 379]. Фізика є змістова наука, що містить інформацію про дійсність за допомогою лексичних значень.

До складу лексичних значень входить певний інваріант – концептуальна картина дійсності і власне мовна схема світу. Їх співвідношення Г. А. Брутян запропонував розглядати як принцип лінгвістичної доповняльності [6], згідно з яким власне мовне значення слова виступає як національне, образне, що містить у собі якусь додаткову інформацію до логічного, понятійного компоненту значення слова. Щоправда, з наведених прикладів (про різне членування кольорової гами у неоднакових мовах тощо) важко зрозуміти, в чому саме полягає додаткова інформація. Крім того, ця позиція хвибує на те, що допускає позалогічне походження мовної картини світу, а це породжує сумніви в можливості поєднання логічної і мовної картин світу [7].

Тут виникає складне питання про співвідношення поняття і значення. Якщо на рівні формалізованих мов, де категоризація є самоціллю, воно розв'язується таким чином, що денотат є функція концепта, то в звичайних мовах врахування цієї залежності недостатнє, бо існують такі явища як багатозначність, переносне вживання слів тощо.

Річ у тім, що звичайній мові притаманна не тільки концептуальна функція (категоризація дійсності, класифікація явищ і оформлення думки), але й комунікативна (звернення до іншої особи з метою управління її поведінкою). Мова виникає як засіб суспільної комунікації. Комунікація зводиться спочатку до наказу (виконати дію, прийняти інформацію, відповісти) і підпорядкування або заперечення. Мова виступає насамперед засобом впливу та управління поведінкою і цьому завданню підпорядковані всі її механізми і відношення. Отже, первинна модель світу є одночасно первинною програмою поведінки. Безперечно, ускладнення людської практики приводить до створення штучних мов, зв'язок яких з функцією управління начебто повністю втрачається. Так Куайн вважає прагматичну функцію звичайної мови надлишковою в мові науки [8]. Але відносна самостійність мов науки, особливо математики, а також мов логічних числень, є водночас показником їх несамостійності. Формалізовані мови є радше імітації функцій (але не структури) звичайної мови, ніж самостійні мови. Співвідношення штучної і природної мови можна порівняти зі співвідношенням технічних засобів і людини в процесі виробництва. Адже, якщо з науково-технічним прогресом дедалі більше виробничі функції людини передаються технічним засобам, то це не означає, що такі технічні засоби набувають самостійності. Те саме треба мати на увазі під час розгляду значення штучних, формалізованих мов як своєрідних технічних засобів духовного виробництва. Аналіз їх значення повинен враховувати соціальні критерії і оцінки людської діяльності. Специфічно така пов'язаність штучних мов з контекстом людської діяльності та усвідомленням її потреб виявляється при інтерпретації формальних систем. Для того щоб забезпечити процедуру підстановки значень у формули, потрібні спеціальні правила позначення і правила істинності. Ці правила формулюються за межами формальної системи, у метамові, яка не формалізується і тому дозволяє

висловити переконання про можливість інтерпретації тієї чи іншої формалізованої системи. Тому „таке переконання в реалізуванні інших теоретичних конструктів і становить своєрідний принцип «презумпції осмисленості», характерний для метамови [9, с. 124].

Проте ця обставина не завжди враховується науковцями. Більш звичним є, навпаки, протиставлення точних і зрозумілих понять мови науки „дикому хаосові” чуттєвих сприйнять, репрезентованих звичайною мовою. Від системи понять наукової мови, що використовуються для впорядкування чуттєвих сприйнять, вимагається бути лише „по можливості єдиною і економно побудованою” [10, с. 252]. Така позиція цілком зрозуміла. Вона впливає з успіхів науки, яка постійно провадила боротьбу з поліморфізмом (нерегулярністю) звичайної мови, намагалася чітко окреслити предметну ділянку, ввести правила утворення і перетворення висловів. Вершиною цього процесу є формалізовані мови логіки, де вводиться критерій ефективності, згідно з яким ефективною є мова, що дозволяє застосовування машини Тюрінга, тобто автоматизацію. Але, по-перше, звичайна мова теж задовольняє вимогам ефективності. По-друге, мова науки не тотожна математичним формалізмам і абстрактним структурам. Вона поєднує в собі засоби природних і штучних мов, які слугують в науці для вираження здобутих знань на конкретно-історичному етапі її розвитку. Термінологічна частина мови науки, яка сформувалася в протиставленні розпливчастому і багатозначному репертуарі значень звичайної мови, насправді функціонує за правилами звичайної мови. Так, з'ясовується, що мовам науки зовсім не вдається звільнитися від поліморфізму. Той самий термін часто вживається в різних науках і має неоднакове значення. Наприклад, термін „модель” має близько 30 синонімів.

Для наукової термінології характерна не тільки багатозначність, але й метафоричність. Учені так звикають до метафор у своїй мові, що зовсім не помічають їх, постійно вживають такі вислови, як „логіка подій”, „хід часу”, „поле сил”, „пам'ять машини” тощо. На думку В. В. Налімова, це дозволяє надати відомим термінам іншого значення при появі нових теоретичних уявлень [11]. Нове пояснюється через старе, через відомі слова, для яких безперервно змінюється функція поділу смислу, що існує в голові кожного носія мови.

Щодо рівня поліморфізму в науковій термінології порівняно зі звичайною мовою існують різні дані. Так, Е. Ф. Скороходько наводить дані [12], за якими коефіцієнт полісемії тобто середнє число лексичних значень, які має одне слово розглядуваного фрагмента лексики, в науковій термінології виявився нижчим (1, с. 2), ніж у звичайній мові (2, с. 65). Водночас порівняння зростання полісемії і нечіткості значень слів звичайної мови (на матеріалі словників) і термінології протягом певного часу показує [13], що поліморфізм наукової (особливо технічної) термінології набагато вищий, ніж звичайної мови. Розбіжність даних можна пояснити тим, що в одному випадку досліджувалася статика, а в

іншому – динаміка. І це показово, бо однозначність – це стабільність, автоматизм, а поліморфізм – це порушення автоматизму, розвиток.

Поліморфізм спостерігається і в мові математики, яка завжди вважалася еталоном однозначності. Це стало явним останнім часом, коли мова математики почала вживатися для опису дифузних систем. Тепер математичний опис сприймається не як безумовний закон, а як одна з багатьох можливих моделей тієї ж системи.

Мало того, є спроби створити теорію розпливчастих множин і нечітких алгоритмів. Так, відомий спеціаліст в галузі теорії управління Л. Заде [14] вважає, що в основі мислення лежить не традиційна двозначна або навіть багатозначна логіка, а логіка з нечіткими зв'язками і правилами виведення. Саме така логіка може забезпечити одну з найважливіших сторін людського мислення – здатність оцінювати інформацію, тобто відбирати серед різноманітних даних саме ті, які стосуються розглядуваної проблеми.

Отже, аналіз поліморфізму показує зв'язок цього явища з феноменом інформації, оскільки створюється ситуація вибору, що є умовою появи інформації і виявляє метафоричну функцію звичайної мови у науковому пізнанні (поряд зі зразково-моделюючою, метамовною та функцією управління). Існування цієї функції пов'язане з поліфункціональністю діяльності суб'єкта, яка потребує певних норм зв'язку між первинними і вторинними моделюючими системами. Найяскравіше ця функція проявляється у такій вторинній моделюючій системі, як мистецтво, і в явищі детермінологізації наукової лексики розмовно-побутовою мовою [15].

У контексті аналізу поліморфізму мови заслуговує на увагу думка Н. Бора про те, що кожне слово, яке стосується людської діяльності, багатозначне, бо воно одночасно належить до кількох семантичних полів чи площин. Крім звичайного слововживання в одній площині (що відповідає лінгвістичному принципіві, встановленому В. В. Івановим, згідно з яким поплутання значень слів заборонено лише у межах одного семантичного поля), наука створює інші площини для застосування термінів у нових ситуаціях.

Врахування цієї особливості людських засобів спілкування усвідомлюється в сучасній інформаційній практиці. Так, під час розробки інформаційних тезаурусів (списків, що об'єднують дескриптори, які використовують в інформаційному пошуку) є спроби створити базисний тезаурус, який потім доповнюють його спеціальними варіаціями. Передбачається, що складення базисного тезаурусу і підключення до нього спеціальних тезаурусів є цілком реальна мета [16, с. 31].

Важливо, що ці, здавалося б, суто технічні проблеми включають в себе безпосередньо філософський компонент. Так, розробці базисного тезаурусу передуює виділення типових істотних зв'язків. Серед цих зв'язків такі відношення, як „предмет – властивість”, „протилежність”, „вид – рід”, „причина – наслідок”, „заперечення відношення” тощо. Зрозуміло,

що тут фіксуються універсальні схеми людської діяльності – категорії, які вивчають філософи.

З теоретичного погляду всі розглянуті відтінки багатозначності мови науки дають можливість зробити висновок про непередикативність людського знання, тобто про те, що єдність знання забезпечується введенням нового через старе, яке при цьому змінюється. Навіть логічні істини є тавтології лише щодо глибинної інформації, а поверхнева інформація може бути збільшена в процесі логічного (дедуктивного) виведення. Цей висновок був обґрунтований з допомогою теоретико-ігрової інтерпретації кванторів [17]. Гра полягав у верифікації речення за допомогою дій пошуку і виявлення відповідних індивідів. З цього погляду речення з кванторами можна порівняти з передбаченням щодо результату певних процесів дослідження. Результат буде непередикативним.

Непередикативність знання, вираженням якої є поліморфізм мови, пов'язана, мабуть, а цілісністю культури і єдністю практики. Культуру в семантичному плані можна розглядати, як комунікативну систему, яка слугує збереженню передаванню неспадкової інформації з допомогою набору знакових систем, створених на основі звичайної мови. Тим самим звичайна мова виконує функцію культурогенезу.

Поліморфізм мови науки – це лише вияв функції звичайної мови, яка забезпечує перехід від одних значень до інших. Така „трансляція” значень і становить людське спілкування (комунікацію) як соціального процесу. Людське спілкування є цілеспрямоване управління поведінкою (трудовою, побутовою, пізнавальною тощо) іншого індивіда і своєю власною. Осмисленим є те, що піддається управлінню і навпаки. Презумпція осмисленості – це синонім соціальності.

Звичайна мова виникла саме для виконання функції управління і щодо цього не може бути замінена жодною системою правил. А наукове пізнання – це лише один зі здобутків цивілізації, який бере участь в культурно-історичному спілкуванні людей, здійснюваному за допомогою звичайної мови.

Література

1. Бор Н. Атомная физика и человеческое познание / Н. Бор. – М., 1961.
2. Гейзенберг В. Развитие понятий в физике XX столетия / В. Гейзенберг // Вопросы философии. – 1975. – № 1. – С. 79 – 88.
3. Омеляновский М. Э. Гейзенберг и развитие физических понятий / М. Э. Омеляновский // Вопросы философии. – 1975. – № 1. – С. 89 – 96.
4. Ланглебен М. М. Опыт построения метаязыка для описания квазилингвистической системы / М. М. Ланглебен // Исследования по математической лингвистике, математической логике и информационным языкам. – М., 1972. – С. 96 – 146.
5. Карнап Р. Философские основания физики / Р. Карнап. – М., 1971. – 390 с.
6. Брутян Г. А. Принцип лингвистической дополнителности / Г. А. Брутян // Философские науки. – 1969. – № 3; Язык и картина мира // Философские науки. – 1973. – № 1.
7. Панфилов В. З. Язык, мышление,

культура / В. З. Панфилов // Вопросы языкознания. – 1975. – № 1.
8. Quine W. V. The British Journal for the Philosophy of Science, 1957, vol. VIII, N 29. **9. Крымский С. Б.** Научное знание и принципы его трансформации / С. Б. Крымский. – К., 1974. **10. Эйнштейн А.** Замечания о теории познания Бертрана Рассела : сб. науч. трудов. – М., 1967. – Т. IV. – С. 252. **11. Налимов В. В.** Вероятностная модель языка / В. В. Налимов. – М. : Наука, 1974. **12. Скороходько З. Ф.** Семантические связи в лексике и текстах / З. Ф. Скороходько // Вопросы информационной теории и практики. – М., 1974. – № 23. **13. Черная Е. Б.** Экспериментальное изучение полиморфизма языка. «Всесоюзный семинар по информационным языкам» (предварительные публикации) / Е. Б. Черная, З. Б. Барина. – М., 1973. – Вып. 13. **14. Заде Лотфи А.** Основы нового подхода к анализу сложных систем и процессов принятия решений / А. Заде Лотфи // Математика сегодня. – М., 1974. **15. Русанівський В. М.** Збагачення і оновлення мови / В. М. Русанівський // Українська мова і література в школі. – 1976. – № 8. **16. Варга Д.** Методика подготовки информационных тезаурусов // Сборник переводов по вопросам информационной теории и практики. ВИНТИ, 1970. – С. 31. **17. Hintikka J.** Logic Language. – Games and Information. – Oxford : Univ. Press, 1973.

Лобас В. Х. Функції звичайної мови у науковому пізнанні (логіко-семантичний аспект)

Вихід природознавства за межі вивчення явищ макросвіту і використання математичних формалізмів ведуть до створення теоретичних конструкцій, які суперечать інтуїтивним уявленням, виражених звичайною (природним) мовою. Виникає проблема об'єктивного змісту (сенсу) понять, сформульованих математичною мовою. У її розв'язанні виявляються метамовна і образно-моделювальна функції природної мови.

Ключові слова: наука, природна мова, штучні мови, мова науки, інформація, культура.

Лобас В. Ф. Функции обыденного языка в научном познании (логико-семантический аспект)

Выход естествознания за пределы изучения явлений макромира и использование математических формализмов ведут к созданию теоретических конструкций, которые противоречат интуитивным представлениям, выраженным обычным (естественным) языком. Возникает проблема объективного содержания (смысла) понятий, сформулированных математическим языком. В ее решении обнаруживаются метаязыковая и образно-моделирующая функции естественного языка.

Ключевые слова: наука, естественный язык, искусственные языки, информация, культура.

Lobas V. F. Functions of ordinary language in scientific perception (logical and Semantic aspect)

Coming beyond the limits of the study of phenomenon of the macrocosm and the use of mathematical formalisms in natural science lead to the creation of theoretical constructions that are contrary to the intuitive understanding, those expressed with the help of ordinary (natural) language. There comes a problem of the objective content (meaning) of concepts which are formed by means of mathematical language. There is being found metalinguistic and image-modeling functions of natural language in the process of solving the problem.

Keywords: science, natural language, artificial language, information, culture.

Стаття надійшла до редакції 17.05.2011 р.

Прийнято до друку 27.05.2011 р.

протоколом № 11.

Рецензент – д. соц. н., проф. Кононов І. Ф.

УДК 929 Лобас:101

Кононов І. Ф.

**ЗНАКОВО-КОМУНІКАЦІЙНИЙ АСПЕКТ СОЦІАЛЬНОСТІ
В НАУКОВІЙ ТВОРЧОСТІ В. Х. ЛОБАСА**

Ідейний контекст. В. Х. Лобас як вчений формувався в ідейній атмосфері 1960-х років. Вирішальний вплив на нього мали зміни в Радянському Союзі і передусім в тогочасній Україні. «Відлига» в політичному житті мала своїм відповідником зростання гносеологічного оптимізму в філософії та науці.

Саме на цей період припадає формування київської школи гуманістичної діалектики, біля витоків якої стояв Павло Васильович Копнін (1922 – 1971). Приїзд у Київ цього геніального філософа, його директорство в Інституті філософії АН УРСР мали величезний, багато в чому революціонізуючий, вплив на ситуацію в українській філософії. Саме з ним пов'язана переорієнтація досліджень у цьому академічному закладі з марксистської схоластики на дослідження гносеологічної проблематики та логіки науки.

Сам П. В. Копнін був переконаним марксистом, але він завжди висловлював впевненість, що це вчення є живим і відкритим назустріч новим викликам світу. В творах філософа відчувається величезний антисталінський заряд. Про певний тип радянських вчених в царині філософії та суспільних наук, які прийняли ідеологічну функцію, що обслуговує владу, він писав: «Не обтяжуючи себе самотійним аналізом гострих і актуальних проблем сучасності, деякі філософи брали готові

діалектичні формули і підводили під них окремі факти з практики суспільного життя, з досвіду розвитку науки. Цим самим вони зводили діалектику до суми прикладів і на практиці часто дискредитували її, адже як зразок діалектичного розвитку брали або ще неперевірені факти науки, або заходи непередуманої реорганізації, що не виправдали себе на практиці» [1, с. 114]. На його думку «...діалектика не мета, а метод і інструмент для виявлення істини» [1, с. 116]. Її закони і категорії «...існують не для того, щоб, застосовуючи їх, вчений знаходив матерію, причину, наслідок, якість, кількість і т. д. стосовно своєї науки (для матеріаліста само собою зрозуміло, що, наприклад, атом чи електрон – форма речовини). Їх призначення не в тому, щоб просто підтверджувати діалектику, а в тому, щоб виявляти в дійсності щось нове, виявляти власну природу явища» [1, с. 117].

З працями П. В. Копніна пов'язано повернення української філософії до діалогу в світовому співтоваристві. Безумовно, все це відбувалося у вигляді критики сучасної «буржуазної» філософії. Але у цьому разі можна вести мову про справжню дискусію. П. В. Копнін досить ґрунтовно розбирав аргументи К. Поппера, Ф. Франка, Г. Фейгля [2, с. 170 – 171], Р. Карнапа, Г. Рейхенбаха, Л. Габрієля, М. Животича, М. Марковича та багатьох інших [2, с. 394 – 455].

З діяльністю П. В. Копніна пов'язане повернення у вітчизняну філософію таких історично стрижневих для неї проблем як ідея [3, с. 196 – 244] та збіг істини, добра і краси [2, с. 242 – 279].

Головним предметом аналізу для П. В. Копніна було дослідження логіки наукового знання. Він вважав, що «елементами логічної структури науки є: 1) засади, 2) закони, 3) основні поняття, 4) теорії, 5) ідеї» [2, с. 497]. Філософія потрібна науці саме як система категорій, взаємозв'язок яких і задає логіку наукового пізнання. Самі категорії мають історичний характер. Логіка ж «...мусить вивчати не якесь наперед відоме, правильне, нормативне мислення, а рух наукового знання до істини, виділяючи з якого форми й закони, підкорюючись їм, мислення приходить до об'єктивної істини» [2, с. 343].

П. В. Копнін відчував значення лінгвістичного повороту в світовій філософії. Він розумів важливість вивчення взаємодії в науці природних і штучних мов. «Аналіз пізнання невідворотно приводить до аналізу мови» [2, с. 126]. В його праці «Вступ до марксистської гносеології» є фактично програмний фрагмент, що стосується можливих досліджень ролі мов в науковому пізнанні і в суспільному розвитку. Наведу його повністю: «Штучні мови науки не можна відривати від природних мов: перші виникають на базі інших, доповнюють і долають певні їх недоліки. Розвиток пізнання відбувається не шляхом заміни і витіснення природних мов штучними, а шляхом збагачення мови загалом, що включає як вдосконалення природних мов, так і виникнення та збагачення штучних мов, причому останні органічно вплітаються в

природні, утворюючи мову сучасного суспільства, що становить реальне пізнання людства на даному щаблі його розвитку» [2, с. 127].

Зверну увагу на ще одну важливу думку в творчості філософа. Він вважав, що не треба абсолютизувати роль логіки в науковому пізнанні. Вона рано чи пізно при дослідженні процесу мислення мусить виходити в позалогічне, а саме в суспільну практику. Саме наукове пізнання до кінця неможливо формалізувати: «Немає логіки відкриття, але є логіка, що сприяє науковому пошуку, що спрямовує його на досягнення в даних умовах максимальних результатів» [2, с. 462]. Тому й логіка мусить змінюватися в результаті розвитку пізнавальної діяльності: «Дослідження, що приводять до відкриттів в науці, завжди здаються алогічними щодо попередніх результатів пізнання, тому, базуючись на будь-якій найдовершенішій логічній системі, не можна наперед визначити хід думки, з яким ми зустрінемося в науковому дослідженні. Наукові відкриття ведуть до змін самого логічного апарату» [2, с. 553].

Я приділив таку увагу ідеям П. В. Копніна і тому, що він був науковим керівником В. Х. Лобаса в період його навчання в аспірантурі київського Інституту філософії. Багато в чому спілкування з науковим керівником визначило коло проблем, якими займався тоді молодий вчений.

Безумовно, важливу роль у становленні науковця відіграють не тільки вчителі, але й ті, хто працює одночасно з ним. В той же час з'явилося багато молодих талановитих філософів, серед яких одними з найпомітніших були М. В. Попович і С. Б. Кримський, праці яких з проблем наукового пізнання стали приводом для серйозних дискусій [4; 5]. До речі, передмова до праці М. В. Поповича була одним з останніх текстів, який написав П. В. Копнін. Цей вчений вмів помічати таланти і давати їм можливості для розвитку.

У виборі вектора наукового пошуку для В. Х. Лобаса важливу роль відіграв такий орієнтир як кібернетика. З одного боку, він сам займався цією галуззю наукових досліджень. З іншого ж боку, кібернетика чинила значний вплив на всю духовну атмосферу того часу. Уявлення про це можна скласти, відштовхуючись від «Діалогів» Станіслава Лема. Йому здавалося, що відкриття інформації та створення загальної теорії управління дозволяють по-новому підійти до найважливіших проблем людського життя. Уявлялося, що нарешті можна зрозуміти феномен життя, сутність свідомості, в перспективі досягти безсмертя [6]. Кібернетика, загальна теорія систем, теорія інформації розглядалися з позицій можливості революційного прориву в управлінні суспільними процесами [7].

Знову бачилася досяжною мрія про єдину науку, яка об'єднувала б природні і суспільні процеси. Ця наука мусила бути не виробником чистого знання, а засобом для досягнення кращого майбутнього. Такі риси були притаманні загальній інтелектуальній ситуації в світі. Але варто особливо відмітити, що в Радянському Союзі на той час почали

формуватися оригінальні філософські, наукові та літературні напрямки. У філософії їх репрезентують П. Копнін, Е. Ільєнков, М. Мамардашвілі та багато інших. В літературі можна назвати В. Гроссмана, В. Орлова, братів А. та Б. Стругацьких, В. Симоненка, Л. Костенко, В. Шукшина та ін. Саме в цьому контексті потрібно розглядати і наукову творчість В. Х. Лобаса. Аналіз певних аспектів його творчості мусить дозволити зв'язати нитку часу. Без живих передумов наша культура не може ефективно розвиватися.

Від логічного аналізу мови до проблем культури. Ще раз повернуся до рис культури другої половини ХХ сторіччя. Зараз про них можна говорити системно. Мабуть подібна системність взагалі можлива лише ретроспективно і «археологічно» (в розумінні М. Фуко). Саме внаслідок констеляції досліджень в теорії інформації, теорії управління, математичній логіці, лінгвістиці, теорії комунікації почала формуватися «мовна формація», в межах якої став можливий дискурс певного типу. В його межах і були створені праці В. Х. Лобаса.

М. Фуко доводив, що знання існує як те, про що можна говорити. Системи висловлювань формуються історично, перетворюючи індивідуальне і випадкове на системне і необхідне. Так і виникають мовні формації. «Отже, визначити систему формації в усій її неповторній індивідуальності – це схарактеризувати мову або групу висловлювань через регулярність практики» [8, с. 118]. Поки що обмежуся цим посиланням. Воно мені дозволяє сказати, що одна з мовних формацій другої половини ХХ ст., про яку я й веду мову, була достатньо оригінальною. В її центрі висловлювання про самі висловлювання і про їх можливість. Тобто, цю формацію можна назвати рефлексивною. За інтенцією вона повинна була сприяти зміні самого соціального буття людини. Але розгорталася вона як дискурс про мови, мови природні і штучні.

Правда, загальною рамкою дискурсу було уявлення про науково-технічну революцію (НТР). У світовій суспільній думці другої половини ХХ ст. загальним стало уявлення про людську історію як про послідовність технологічних революцій. Серйозний вплив на формування таких поглядів мали праці археолога В. Г. Чайлда, який зробив висновок про неолітичну революцію [9, с. 10]. Особливий революційний характер вбачався в індустріальному суспільстві, яке пройшло через три технологічні революції – пари, електрики та кібернетики. Кожен з цих етапів знаменував нову форму єдності науки й виробництва та звільняв людину від певних функцій безпосереднього фактора виробничого процесу. В. Х. Лобас писав: «Якщо попередні технічні революції, звільняючи людину від виконання певних функцій, одночасно посилювали її можливості в перетворенні речовини і енергії, то сучасна науково-технічна революція веде до машинного посилення інтелекту, до машинізації та автоматизації переробки інформації» [10, с. 200]. В той час переважно писали про те, що НТР внесла в

виробництво теоретичні знання, зробивши науку безпосередньою продуктивною силою [9, с. 155]. В. Х. Лобас же звертає увагу на ту обставину, що НТР починається як епоха кібернетики та електронно-обчислювальної техніки. «При цьому автоматизація і кібернетизація з самого початку виявилися пов'язаними з мовними, лінгвістичними, в цілому семіотичними питаннями. Це і зрозуміло: адже знакові системи – і, зокрема, природні мови – є засобом здійснення інформаційних процесів. В наслідку питання мови – в широкому сенсі цього поняття – неочікувано для багатьох набули небаченої раніше теоретичної, науково-технічної і навіть народногосподарської значимості» [10, с. 200 – 201].

НТР в той час сприймалася як перехід до якісно нового буття людства у Всесвіті. Однією з її ознак вважалася космізація людського буття. Освоєння космосу теж по-новому ставило питання про інформаційну взаємодію. З одного боку, це було пов'язано зі створенням систем управління космічними польотами, а, з другого – з орієнтацією на можливий контакт з позаземними цивілізаціями. Л. М. Гінділіс писав про наслідки такої зустрічі: «Абсолютно неможливо уявити собі конкретний характер цих наслідків, але можна думати, що в кінцевому підсумку контакт здійснить революційний вплив на людство» [11, с.63]. Але контакт – це початок комунікації. Для неї ж потрібна мова. Пошук відповідної мови стає однією з найскладніших наукових завдань, яке орієнтоване на перспективу.

Ідея універсальної мови є досить старою в європейській культурі. В XIX ст. універсальну мову намагалися створити на основі природних етнічних мов: 1880 р. Шлейєр запропонував волапюк, а 1887 р. Замергоф – есперанто. Великі сподівання покладалися на математику, але вони не виправдалися. Після формулювання гіпотези лінгвістичної відносності Е. Сепіра – Б. Уорфа згасли надії на загальнолюдську логіку, яка знаходить вираження в етнічних мовах [10, с.201 – 202].

Початок космічної діяльності людства знову активізував ці пошуки. Вони перегукувалися з іншими пошуками лінгвістів та спеціалістів з теорії інформації. Заговорили про кризу сучасної мови, яка проявляється в ускладненості взаєморозуміння між людьми, що користуються різними мовами (природними та штучними), а також в ускладненнях при відображенні багатьох нових об'єктів пізнання [10, с. 204].

На висновок про кризу сучасної мови слід звернути увагу. Кризові явища фіксувалися в земних умовах, де у всіх мов є універсальні якості. Так, використовується невелика кількість фонем (від 10 до 80), близько 12 основних звукових відмінностей, невелика кількість схожих граматичних категорій [12, с. 49]. Що ж в такому разі можна говорити про контакти з позаземними цивілізаціями? На жаль, часто в цьому випадку думка рухалася по колу. Вже цитований Л. М. Гінділіс покладав на універсальні закони світу. Це, знов-таки, кількісні співвідношення, чи, скажімо, характеристики атому водню. «Саме ці

найбільш суттєві риси матеріального світу і можуть слугувати основою для формування понять, що припускають взаємну інтерпретацію без безпосереднього спілкування суб'єктів пізнання» [11, с. 54]. Але ж у матеріального світу безкінечна кількість рис. Ті чи інші з них стають суттєвими лише в процесі колективної практики. Тому «...природна мова своєю системою значень створює певну картину світу, що не збігається з природничонауковою, не збігаючись у різних мовах. Мало того, природна мова рішуче опирається виключенню категорій, що не мають природничонаукового смислу, і включенню в свою систему тих властивостей дійсності, які зафіксовані в інших мовах, але відсутні в ній» [10, с. 178]. Тому проекти мов для SETY ніяк не повинні відштовхуватися від онтології самого світу.

Проблема мови загострилася і в зв'язку з управлінням соціальними та економічними процесами. В 1960 – 1970-ті роки стало зрозуміло, що НТР своїм зворотним боком породила глобальні проблеми. Інститут ринку не має достатніх механізмів зворотного зв'язку для реагування на ці проблеми. В. Х. Лобас писав: «З позиції теорії управління, ринок реалізує зворотній зв'язок, але реєструє тільки відхилення від даних, поточних потреб. Це управління за *станом* і воно здатне забезпечити тільки *тимчасову* стабілізацію» [10, с. 225]. Зараз про це часто пишуть західні економісти. Наприклад, Ж. Сапір вважає, що ринкова раціональність узгоджується з середовищем, яке створено самим ринком в конкретний проміжок часу. Тому для цього інституту сучасного суспільства властиві короткі ланцюжки раціональності. За цими ж межами він може множити ірраціональність [13, с. 80]. Багато хто з вчених як на Заході, так і в тодішньому Радянському Союзі сподівалися приборкати ірраціональні сили суспільного розвитку за допомогою автоматизованої системи управління [14]. В. Х. Лобас теж поділяв подібні очікування, зорієнтовані на «соціальну кібернетику», пишучи: «Особливість управління в умовах науково-технічної революції полягає в тому, що з'являється необхідність і можливість широкого використання методів автоматичного управління, що спираються на кількісний підхід» [10, с. 227].

Проте розвиток думки українського вченого значно відрізнявся від інтенцій мислення тих спеціалістів, які очікували перетворення всього суспільства на певну інформаційну машину, такий собі мегакомп'ютер. Суспільне управління є різновидом інформаційних процесів. Сучасні суспільства надзвичайно складні з точки зору різноманітності цих процесів. Тут мало чого можна досягти лише за рахунок збільшення кількості повідомлень на існуючих мовах. Потрібна ієрархія мов, а проблема суспільного управління набуває семіотичної визначеності [10, с. 79]. Отже, подолання кризових явищ в управлінні соціальними системами передбачає вироблення семіотичної програми управління. «Кібернетика має семіотичний аспект. Одне з її важливих семіотичних завдань – допомога у створенні раціональних знакових

систем окремих галузей науки і народного господарства, що забезпечують ефективність управління» [10, с. 100].

Здавалося б, найбільш ефективними повинні бути формалізовані мови. В. Х. Лобас посиляється на ригористичні твердження Вілларда Куайна (Willard Van Orman Quine) про те, що принципи організації природних мов є неадекватними потребам науки. Точність і однозначність штучних мов в такому разі проголошується ідеалом [12, с.47]. Але аналіз показує, що штучні мови не можуть стати самодостатніми в соціальному управлінні і навіть у науковій комунікації через те, що розривають єдність комунікативної і концептуальної функцій. Це видно на прикладі математичної логіки: «Математичну логіку, де використовуються інтерпретовані числення, тобто формальні системи з фіксованими правилами утворення і перетворення виразів і відповідною інтерпретацією, часто визначають саме як предмет формальної логіки, що вивчається з допомогою побудови формалізованих мов. Введення формалізованої мови – це і прийняття особливої теорії, або системи логічного аналізу, що дозволяє розв'язувати власне логічні проблеми, і застосовувати математичну логіку до обґрунтування інших наук, зокрема математики. Так було вирішено кілька проблем, породжених нечіткістю буденної мови, Але, строго відповідаючи логічній формі, формалізована мова втрачає комунікативну функцію» [15, с. 65].

Втрата комунікативної функції веде і до втрати осмисленості, адже «вимога осмисленості походить від спільної практичної діяльності людей і відбиває їх відношення до існуючої дійсності, зокрема одухотворення і міфологізацію. Як і розглянуті вище принципи структурності, вона озброює людський колектив презумпцією комунікабельності, що дозволяє дедалі ширше коло явищ розглядати як мови і тим самим перетворювати їх в елемент культури. Такий підхід породжує метамовну функцію буденної мови, яку слід вважати особливим явищем» [15, с. 63].

Мови логіки позбавлені власної лексики в той час як «...звичайній мові властива не тільки концептуальна функція (категоризація дійсності, класифікація явищ і оформлення думки), але й комунікативна (звернення до іншої особи з метою управління її поведінкою). Мова виникає як засіб суспільної комунікації. Комунікація зводиться спочатку до наказу (виконати дію, сприйняти інформацію, відповісти) і підпорядкування або заперечення. Мова виступає насамперед засобом впливу та управління поведінкою і цьому завданню підпорядковані всі її механізми і відношення. Отже, первинна модель світу є одночасно первинною програмою поведінки» [16, с. 67].

Отже, природну мову можна розглядати лише в межах процесу комунікації. Але дослідження комунікативного процесу нашоюхується на те, що В. Х. Лобас називає *парадоксом комунікації*. В ньому можна виділити соціальний та логічний аспекти. «Сутність його з соціальною,

наприклад, точки зору полягає в тому, що для досягнення єдності комунікація повинна базуватися на цій єдності. Логічний аспект парадоксу полягає в тому, що взаєморозуміння можливе при ототожненні предмета з самим собою, а це, в свою чергу, передбачає попереднє знання ознак, за якими здійснюється ототожнення» [10, с. 147].

Чи можна сказати, що парадокс комунікації є одним з великої кількості проявів герменевтичного кола? Мабуть, найбільш відомим є коло, що стосується стосунків цілого і частини в тексті. Х. – Г. Гадамер у цьому зв'язку розглядав вивчення давніх мов. Треба спочатку сконструювати речення перш, ніж спробувати зрозуміти його окремі частини в їх мовному значенні. Але процес конструювання сам вже направляє очікуванням смислу, що виникає зі зв'язку попереднього [17, с. 100]. Варто сказати, що подібні стосунки цілого і частини давно відомі філософії. Це – один з класів стосунків, які марксистська філософія розглядала як діалектичні. Пошлюся на В'ячеслава Кирилова: «...Пізнання цілого діалектично суперечливе: знання про ціле – передумова виокремлення частини, яка сприймається як частина лише в її співвідношенні з цілим. З іншого боку, знання про об'єкт як про ціле передбачає знання про його частини» [18, с. 85]. Подібні стосунки притаманні і для суспільства. К.- О. Апел, досліджуючи мораль, помітив, що вона проявляється в свідомому і вільному виборі особистості, але норми моралі не створюються окремими людьми ні індивідуально, ні в процесі їх вільної конвенції. Стосовно них норми є апріорними [19]. Здається, що наша відповідь може бути ствердною. Ми маємо справу з відкриттям ще одного з різновидів герменевтичного кола.

Проблема в тому, як вийти з цього кола. Скажімо Поль Рікьор говорить про знаходження того, хто тлумачить, і того, що він розуміє, в одному семантичному полі як про входження в герменевтичне коло [20, с. 84]. Сам акт мовлення його розмикає. «За допомогою акта мовлення, що має метою повідомити щось про щось комусь, мовник долає замкнутість універсуму знаків; мовлення – це акт, завдяки якому мова долає себе як знак, пориваючись до того, з чим він співвідноситься і з чим він стоїть віч-на-віч. Мова хотіла б зникнути; вона хотіла б померти як об'єкт» [20, с. 131]. Розмикання кола відбувається в практиці, адже «дія несе в собі з самого початку подібність зі світом знаків тією мірою, якою воно формується за допомогою знаків, правил, норм, коротше кажучи – значень» [21, с. 10].

Розв'язання парадоксів, що виникають в процесі комунікації, через звернення до категорії соціальності запропонував і К.- О. Апел: «...Той, хто аргументує, завжди передбачає водночас дві речі: по-перше, *реальну спільноту комунікації*, членом якої через процес соціалізації виступає він сам, і, по-друге, *ідеальну спільноту комунікації*, котра принципово має бути здатною адекватно зрозуміти сенс його аргументів і дефінітивно обговорити їхню істинність» [19, с. 416].

Цей, нехай і побіжний, розгляд дозволяє змістити акценти. По-перше, не парадокс комунікації є різновидом герменевтичного кола, а саме це коло є одним з проявів парадоксу комунікації. Власне, герменевтичне коло виникає лише у разі взаємодії окремого індивіда з текстом (у широкому сенсі слова), що створений в межах комунікативної спільноти, до якої даний індивід не належить. Передумовою виникнення кола є, по-перше, існування тексту як зовнішнього по відношенню до індивіда («озовнішення»). По-друге, індивідуальна діяльність розуміння. Коло не є ілюзією. Воно характеризує індивідуальну інтерпретацію тексту. Походження парадоксів комунікації криється в природі соціальності. З одного боку, вона існує завдяки живій діяльності, що здійснюється взаємно орієнтованими індивідами в конкретний час, з другого ж боку, ця жива діяльність спирається на діяльність уречевлену та на надіндивідуальні цінності і норми. Отже, жива діяльність мислима лише в колективності, яка існує історично і є незалежною від окремих своїх представників в певний проміжок часу. Саме в межах подібних колективів формується «презумпція осмисленості». Саме вона є «...змістовною передумовою ефективної комунікації (ефективність можна розуміти як ступінь збігу змін поведінки отримувача повідомлення з програмою його відправника), виявляється досить стабільним утворенням, що зберігається в найнесприятливіших умовах комунікації» [10, с. 199]. Звідціла цілком логічним є висновок: «Презумпція осмисленості – це синонім соціальності» [16, с. 70].

Отже, аналіз співвідношення природних і штучних мов показав необхідність більш широкого контексту для нього. Мовні ієрархії виникають в конкретних соціальних умовах, а сама проблема мови повинна розглядатися в широкому контексті існування і розвитку знакових систем. Таким чином, мову можна зрозуміти лише в контексті культури. В. Х. Лобас цілком слушно пише: «Культуру в семантичному плані можна розглядати як комунікативну систему, яка слугує збереженню і передаванню неспадкової інформації з допомогою набору знакових систем, створених на основі звичайної мови. Тим самим звичайна мова виконує функцію культурогенезу» [16, с. 69].

В. Х. Лобас бере до уваги велику кількість наявних визначень культури (250 за А. Модем), вважаючи, що наукове її вивчення почалося з Леслі Вайта [22, с. 3 – 13]. Він зосереджується, по-перше, на кібернетичному розумінні культури і пише про неї: «Головна мета культури, таким чином, полягає в структурній організації взаємовідносин людей і довколишнього світу. Культура – генератор структурності, і цим вона створює навколо людини соціальну сферу» [10, с. 57]. Стосовно людської діяльності культура, будучи ціннісно-нормативним комплексом, виконує функцію найбільш загального і найбільш глибинного управління. У цьому випадку вона розглядається як «комплекс приписів і обмежень, вироблених у процесі трудової

життєдіяльності і таких, що відрізняють соціальний тип організації від біологічного» [10, с. 47].

Культура як система форм людської діяльності, що опосередкована семіотично, є способом виробництва і опанування соціального простору і часу. Український вчений пише: «Якщо спробувати коротко охарактеризувати, що є спільним для всіх типів культури і відрізняє їх від природи, то культуру можна було б назвати *соціальною пам'яттю*. Носіями соціальної пам'яті є не лише знаряддя, форма яких визначена рухом, який вони статично увінчують, не тільки мова, міф, мистецтво, наука, але й способи приготування їжі, організація жилого простору, форми одягу і та ін.» [10, с. 53]. Соціальна пам'ять – це не простий архів, а генератор майбутніх станів соціальної системи: «Завжди мають місце непередбачені випадковості, новації, однак в цілому культура все ж відповідає кібернетичному уявленню про програму як зафіксовану в наявній системі послідовності майбутніх станів, спрямованих на досягнення певного результату» [10, с. 47].

Здатність соціальної пам'яті виступати генератором майбутніх станів не є тотожним перенесенню в майбутнє тільки рішень, які виявилися вдалим в минулому. Якби це було так, то людська культура мало чим відрізнялася б від випереджаючого відображення в живій природі. Суспільство існує як адаптивно-адаптуюча система. «Ця характеристика перетворюючої діяльності суспільства означає, що його існування полягає в зміні і потребує постійного зростання інформації» [10, с. 59].

В. Х. Лобас спирається на ідеї М. К. Петрова про три історичні типи мовного кодування: індивідуально-іменний (первісне суспільство), професійно-іменний (суспільства землеробського типу) та універсально-понятійний [23, с. 261 – 262]. Їх він витлумачує більш широко, як соціокоди, що є способами організації соціальної інформації. Її функціонування в суспільстві здійснюється через три різновиди спілкування: комунікацію, трансляцію і трансмутацію. Комунікація забезпечує оперативний обмін інформацією, трансляція зорієнтована на соціалізацію молоді, а трансмутація забезпечує зміни в наявних стандартах поведінки [22, с. 31 – 35].

Культура перевершує всі свої визначення. Вона не може бути зведеною до тих чи інших своїх структурних особливостей чи функціональних проявів. Вона пручається схопленню себе в сіті абстрактних визначень, але цим самим і продовжує їх множити. В. Х. Лобас звертає увагу на те, що в культурі створюється не тільки інформаційна модель самого суспільства. Культура має справу не лише з людським, але й з природним. Це наочно видно на прикладі такого ядерного для культури утворення як світогляд: «...Світогляд – це відображення найбільш загальних властивостей дійсності і перетворення їх (усвідомлене або неусвідомлене) в програму (схему) освоєння світу

(природи і суспільства)» [10, с. 59]. Отже, проблеми культури і мови потрібно занурити в контекст природи соціальності.

Культура і соціальність.

Проблема соціальності є центральною для соціології. В історії науки існує велика кількість її формулювань. Умовно їх можна розглядати як континуум, крайніми позиціями в якому будуть гоббсівська постановка проблеми про можливість та походження соціального порядку і зіммелєвське питання про те, як можливе суспільство.

Спільним для всіх розумінь соціальності є визнання її діяльнійності природи. Але саму діяльність при цьому тлумачать дуже по-різному. Для характеристики сучасної ситуації навколо проблеми соціальності звернуся до статті Ірини Попової. І. М. Попова дійшла висновку, що в сучасній соціології „... найбільш значимою для тлумачення „соціального” є опозиція двох підходів, які умовно можна назвати *суб’єктивно-ціннісним, символічним та об’єктивно-предметним, речовим*” [25, с. 25]. Перша традиція розуміння соціального пов’язана з ученням М. Вебера. Німецький соціолог вважав соціальними лише ті дії людей, які у смисловому відношенні взаємно орієнтовані. Він писав: «„Соціальним” ми називаємо таку дію, яка за гаданим діючою особою або діючими особами *смыслом* співвідноситься з діями *інших* людей і орієнтується на нього» [26, с. 603]. Отже, сутність соціального полягає у смисловій взаємній орієнтації людей. Німецький соціолог запропонував класифікацію людських дій за смисловим компонентом їх взаємної орієнтації на цілерациональні, цінніснорациональні, традиційні та афективні. У першому випадку дії людей визначаються розрахунком мети та засобів її досягнення, їх відповідністю одне одному. У другому випадку люди орієнтуються на цінності, а не на мету, яку об’єктивно можна досягти. Цінності у такому разі є самодостатніми. Традиційні дії не передбачають особистої рефлексії. Люди користуються усталеними мотивами та формами взаємодії, що закріплені у традиції. Афективні ж дії спрямовуються емоціями. Суто ж реактивні дії, як то розкривання парасольок під час дощу, хоча і можуть здійснюватися одночасно багатьма людьми, але в строгому сенсі не є соціальними. І. М. Попова так підсумовує позицію М. Вебера: «... *соціальною* дією є не будь-яка дія, а лише та, яка за *своїм смыслом* орієнтована на поведінку інших. Соціальне „відношення” – це поведінка декількох людей, що співвіднесено за своїм смыслом один з одним і орієнтується на це співвіднесення» [25, с. 25].

Другий підхід до розуміння соціального пов’язаний з теорією К. Маркса. Він, якщо порівняти з М. Вебером, приймає більш широкі кордони розуміння соціальності. Річ у тому, що людська діяльність може існувати не лише в живій, але й в уречевленій формі. М. Вебер брав до уваги лише живу діяльність. В марксистській соціології велике значення надається розрізненню та діалектиці живої та уречевленої діяльності. Остання існує у вигляді створених людьми, але об’єктивних умов для їх

існування. Скажімо, знаряддя праці – це і уречевлена діяльність і умова живої діяльності. Суспільство передбачає, що в живій діяльності люди здійснюють присвоєння умов свого існування, які створені попередньою діяльністю, що зараз існує як уречевлена. І.М. Попова пише: „Відповідно до такого розуміння соціального (умовно назовемо його „об’єктивно-предметним”) соціальність означає спільний характер діяльності людей, різних груп, а також особистостей у суспільстві, обумовлюючий задоволення багатоманітних потреб та інтересів за допомогою привласнення предметно-речових, матеріальних умов життєдіяльності та існування, що забезпечує відтворення, формування людини як суспільної істоти, як члена певного, конкретно-історичного суспільства” [25, с. 26].

На мою думку, саме другий підхід є більш широким та розвинутим. Але підходи К. Маркса та М. Вебера не треба протиставляти. Вони сумісні між собою. Підхід М. Вебера тільки дещо більш обмежений. До того ж він є скоріше узагальненням, що базується на описі повсякденності, ніж теоретичним розв’язанням проблеми. Поль Рікьор зауважив, що в сучасній науці існують три моделі пояснення: каузальна, генетична і структурна. Він висловився так: «...Пояснення є родовим терміном для трьох різних процедур: генетичного пояснення, що спирається на попередній стан; матеріального пояснення, що спирається на систему меншої складності, яка лежить в основі; структурного пояснення через синхронне розташування елементів або складових частин» [21, с. 6]. Веберівське пояснення соціальності є суто структурним, марксистське тяжіє до всебічності, але з сучасної точки зору теж не враховує навіть усіх структурних елементів. Маю на увазі, що в марксизмі не було враховано наслідки семіологічної революції, яка відбулася в ХХ ст. Ще Ф. де Соссюр довів, що хоча мова існує через процес мовлення, але незалежна від нього. Вона є одним з проявів автономності суспільства стосовно окремих індивідів та їх конкретної діяльності. Автономія мови пов’язана з її знаковою природою. Еміль Бенвеніст писав, що «...притаманна мові знакова природа є загальною рисою всієї сукупності соціальних феноменів, які становлять культуру» [27, с. 58].

Французький структуралізм не просто відкрив провідну роль структури щодо елементів мови як знакової системи. Його представники дослідили мову як щось більше, ніж знаряддя комунікації. Вони також перевели дискурс про мову з розряду міркувань гумбольтінців про душу народу в наукове русло.

Перш ніж продовжити розгляд точки зору французького структуралізму, хочу ненадовго затриматися на підходах до мови, що передували йому. Вільгельм фон Гумбольдт пов’язував мову з колективною особистістю народу. Це не простий зв’язок, коли народ виробляє мову і тим самим виражає себе зовні. Мова тут, скоріше, є душею, ідеєю. «Адже індивідуальність є в кожному роді життя лише масою матеріалу, що підкорюється якійсь неподільній силі у

відповідності з даним однаковим типом (адже під ідеєю ми розуміємо це, а не щось, що дійсно можна мислити). Ідея, з одного боку, і чуттєве утворення індивідів – з другого, можуть привести до відкриття одного через інше – одна як причина утворення, інше як символ» [28, с. 291]. Мова є самостійним чинником історії. Її значення перевершує значення тих духовних рис народу, які є продуктом його актуальної історії і є проявом етносу-індивідуальності. Німецький мовознавець писав: «Але є й такі ідеальні форми, котрі не втілюючись в людську індивідуальність, впливають на неї лише опосередковано. До них належать мови. Адже хоча в кожній мові відображається дух нації, кожна з них має і більш ранню, незалежну основу, а її власна сутність та її внутрішній зв'язок настільки могутні та визначні, що її самостійність здійснює більший вплив, ніж відчуває такий, і будь-яка мова, що має значення, виступає як своєрідна форма творення і повідомлення ідей» [28, с. 305]. Могутній розум Вільгельма фон Гумбольдта багато в чому підготував сучасне розуміння мови. У нього ми навіть побачимо одне з перших формулювань парадоксу комунікації: «Там, де дві істоти розділені прірвою, там немає мосту до їх взаємного розуміння; для взаємного розуміння необхідно, щоб це розуміння в якомусь іншому сенсі вже існувало» [28, с. 300]. Єдине, в чому можна дорікнути німецького мовознавця, якщо це взагалі коректно, так це в зайвій філософічності його міркувань. Філософський ідеалізм штовхав до фіксації цілісності, до ствердження її домінації над елементами. Але він же і заважав квантифікації мовних процесів. Ще раз підкреслю, що я далекий від того, щоб висувати якісь звинувачення Вільгельму фон Гумбольдту. Це було б антиісторичною вульгаризацією проблеми. Але ідеї великого вченого у спрощеному вигляді ввійшли у міфологію будь-якого європейського націоналізму. З цього джерела націоналісти черпали натхнення, створюючи паранаукові конструкції стосовно мовного питання. Мовні війни останніх десятиріч у нашій країні теж неможливо зрозуміти без врахування цього ідейного підґрунтя.

Французький структуралізм у своєму розвитку (через Клода Леві-Строса) вступив в активний діалог з марксизмом. Як у будь-якому універсальному вченні в марксизмі є глибокі міркування про мову. Широко відомими є слова з «Німецької ідеології» К. Маркса та Ф. Енгельса: «На “дусі” з самого початку лежить прокляття – бути “обтяженим” матерією, яка виступає тут у вигляді шарів повітря, що рухаються, звуків – словом, у вигляді мови. Мова така ж давня, як і свідомість; мова є практична, існуюча і для інших людей і лиш тим самим існуюча і для мене самого дійсна свідомість, і, подібно до свідомості, мова виникає лише через потребу, через нагальну необхідність спілкування з іншими людьми» [29, с. 27]. Отже, у К. Маркса, як і у В. фон Гумбольдта, незважаючи на всю світоглядну різницю, мова належить до самих підвалин суспільного буття. Але висловлювання К. Маркса та Ф. Енгельса дозволяли розставити і по-

іншому акценти, наголосивши суто на службових функціях мови. Це було зроблено у вульгаризованій Й. Сталіним та його послідовниками версії марксизму. У відомій праці Й. Сталіна «Стосовно марксизму в мовознавстві» стверджується певна незалежність мови від базису, надбудови та класової боротьби. «Зважаючи на це, службова роль мови, як засобу спілкування людей, полягає не в тому, щоб обслуговувати один клас на шкоду іншим класам, а в тому, щоб однаково обслуговувати усе суспільство, всі класи суспільства» [30, с. 5]. Все це банально, але ця банальщина вбивала в суспільну свідомість механістичні уявлення про стосунки мови і свідомості, мови і мислення, мови і спілкування. «Мова є засіб, знаряддя, за допомогою якого люди спілкуються один з одним, обмінюються думками і добиваються взаємного розуміння. Будучи безпосередньо пов'язаною з мисленням, мова реєструє і закріплює в словах і поєднаннях слів в реченнях результати праці мислення, успіхи пізнавальної роботи людини і, таким чином, робить можливим обмін думками в людському суспільстві» [30, с. 20].

Французький структуралізм створив справжню теорію мови. Еміль Бенвеніст показує, що мова є не просто стороною соціальності, а її атрибутом. Я не можу для цього випадку вжити більш влучного терміна, ніж іпостась. Мова в цій традиції – не бік соціальності, не її властивість. Це і є сама соціальність, або один з її найважливіших вимірів. Е. Бенвеніст писав: «...Немає сили більш високої, і, по суті справи, вся без винятку могутність людини походить з неї. Суспільство можливе лише завдяки мові, і тільки завдяки мові можливий індивід. Пробудження свідомості у дитини завжди збігається з опануванням мовою, яка поступово і вводить її в суспільство як індивіда» [27, с. 27 – 28]. Він продовжує: «...Мова є найвищою формою здатності, яку неможливо відділити від самої сутності людини, – здатності до символізації» [27, с. 28].

Будучи знаковою системою, що має подвійну матеріально-ідеальну природу, мова є об'єктивною стосовно індивідів і соціальних груп, хоча й існує через їх діяльність. «Основний принцип – це те, що мова є системою, всі частини якої пов'язані відносинами спільності і взаємної залежності. Ця система організовує свої одиниці, тобто окремі знаки, які взаємно диференціюються і відокремлюються одне від одного. Структурна лінгвістика ставить своїм завданням, виходячи з примату системи стосовно її елементів, виявити структуру цієї системи через відносини між елементами як у мовному ланцюгу, так і в парадигмах форм; вона демонструє органічний характер змін, яких зазнає мова» [27, с. 66].

Е. Бенвеніст протиставляє своє розуміння мови «соціологічному підходу» до неї. Згідно з останнім, мова є лише частиною суспільства. «Але семіологічний підхід змінює це відношення на зворотне, тому що тільки мова і дає суспільству можливість існування. Мова – це те, що об'єднує людей в єдине ціле, це основа усіх тих відносин, які у свою

чергу лежать в основі суспільства. В цьому сенсі можна сказати, що мова включає в себе суспільство. Таким чином, відносини інтерпретування, що є семіологічними, протилежні відношенню включення – соціологічному» [27, с. 86]. Думаю, тут є певне перебільшення. Погляди конкретних соціологів не можна ототожнювати з соціологією загалом. Що стосується відношень включення, то вони є взаємними. І суспільство як система відносин між соціальними групами включає в себе мову, і мова включає в себе суспільство у цьому розумінні. Це – тип стосунків, який не може бути зрозумілим за допомогою механістичних метафор. Найбільш адекватним для нього є богословське поняття – «іпостась». Суспільство єдине, але має різні іпостасі, якими і являється в тому чи іншому відношенні. До вже названих варто додати і його явлення в індивіді, якого аж ніяк не можна розглядати у вигляді соціального атому. Е. Бенвеніст з великою проникливістю писав: «Мова влаштована таким чином, що дозволяє кожному мовцю, коли той позначає себе як я, начебто присвоювати мову цілком» [27, с. 296]. Хоча індивід – це не монада Ляйбніца, але певні монадологічні відносини між ним і суспільством існують. Індивід містить в собі суспільство, яке, таким чином, для кожного з нас існує і в зовнішньому, і у внутрішньому планах. Кожна особистість – це центр суспільства як мовної системи, а, отже, в мові міститься джерело егоцентризму нашого бачення соціальної системи. Безумовно, між іпостасями суспільства постійно виникають неузгодженості і напруження. Ідеальна спільнота К. - О. Апеля може бути витлумачена як мовна спільнота, де всі мовці є рівними між собою центрами суспільного життя. Реальна ж спільнота – це соціальна система з усіма її ієрархіями і нерівностями. Етичне прагнення до рівності є продуктом першої системи, що створює напруження з другою системою і є чинником її постійних змін.

В. Х. Лобас продовжує окреслену традицію, але здійснюючи її марксистську рецепцію. По-перше, він пов'язує виникнення мови з виникненням нового типу регуляції стосунків між людьми, що формуються. Український вчений заперечує позицію всезагального еволюціонізму, доводячи, що новий спосіб управління не може еволюційним чином розвинути в межах однієї системи і перетворити її в систему іншого типу. Він пише: «Введення нового рівня управління так чи інакше блокує попередній» [10, с. 18]. Отже, мова не є еволюційним ускладненням сигнальної системи тварин. Для її виникнення потрібно було в процесі соціоантропогенезу зламати домінування як головний принцип управління в стаді. Умовно кажучи, на заміну «ієрархії рогів» мусили прийти норми як безособові імперативні зразки поведінки. Перші норми з'явилися як табу: «Ця система заборон антибіологічна в двох відношеннях: по-перше, не спирається на фізичні переваги окремих особин, а, по-друге, блокує реалізацію інстинктів за принципом зоологічного індивідуалізму» [10, с. 22].

Накопичення інформації, необхідної для формування нового типу управління, можливе в умовах кризи старого типу управління. Подібна криза виникає, коли в межах старої системи окремі елементи досягають непропорційного розвитку і починають виконувати невластиві їм раніше функції. В стадії австралопітеків таким елементом, мабуть, стали природні об'єкти, які почали систематично використовувати в життєдіяльності як знаряддя. Їх використання провокувало зіткнення в стадії, а, отже, породили необхідність приборкання зоологічного індивідуалізму, який вже не придушувався домінуванням. В. Х. Лобас пише, що при дослідженні соціоантропогенезу доводиться користуватися методом «чорної скриньки», маючи уявлення лише про її вхід і вихід [10, с. 24].

По-друге, на думку українського вченого, зазирнути в цю чорну скриньку дозволяє досвід виховання сліпоглухонімих дітей. Спираючись на праці О. І. Мещерякова, він дійшов висновку, що елементарною клітинкою соціальності є розділена дія. В. Х. Лобас пише: «Початкові ланки розділеної предметної дії, які виконуються дорослими, здійснюють не тільки ділову функцію обслуговування, але і починають виконувати сигнальну, адже звернуті до дитини з метою спонуки її до продовження початої дорослими дії. Закріплюючись, ця нова функція початкових ланок розділеної дії перетворює їх характер» [10, с. 28]. Саме в розділеній дії криються передумови знакової системи. В. Х. Лобас приєднується до традиції, що йде від В. Вундта та Дж. Г. Міда, і розглядає як перший знак жест. Дж. Мід писав: «Термін “жест” можна ототожнити з цими початковими стадіями соціальної дії, котрі є стимулами до реакції інших істот» [31, с. 38]. Саме з жестом пов'язане виникнення ідеального: «Так ідеальний образ відривається від свого прототипу, втілюється в русі руки і тим самим стає доступним іншій людині» [10, с. 35]. Вже після цього носіями ідеального стають зовнішні предмети, що відкриває шлях до формування звукової мови.

В. Х. Лобас постійно підкреслює зв'язок виникнення знакової системи зі становленням інших суспільних систем, перш за все, системи суспільного виробництва. Він пише: «Праця і поділ праці створюють різність індивідів, відділяючи їх одне від одного і тим самим створюють проблему спілкування, а, отже, і потребу в спілкуванні. Праця створює не лише проблему, але і засоби її вирішення, тому що продукт праці, будучи носієм суспільного значення, стає речовим посередником спілкування індивідів» [10, с. 46].

Мова є генератором культури як системи суспільних значень, в межах якої реалізуються мовні ігри. Культура надає суспільству принципово діалогічного / полілогічного характеру: «Численність знакових систем та їх ієрархічна організація, на відміну від організованих систем несеміотичного типу, являють собою спосіб організації соціальних систем» [10, с. 60]. Отже, знакові системи передбачають хоча б дві мови і постійний переклад з однієї на іншу. Тут маються на увазі не лише етнічні мови, але мови повсякденна і наукова, понятійна і образна та ін.

Суспільство, як певна відокремлена соціальна цілісність, передбачає етнічну мову (в певних випадках мови), яка забезпечує для всіх його членів «презумпцію осмисленості». Тому етнічна мова виступає центром семіотичної системи того чи іншого суспільства, поєднуючи в єдине семіотичне ціле решту знакових систем, виступаючи щодо них метамовою. Навіть в умовах глобалізації, яка загострила пошук універсальної мови для людства, ця проблема може розв'язуватися через взаємодію різних природних етнічних мов. В. Х. Лобас пише: «Відповідаючи на питання про можливість універсальної мови, необхідно відмітити, що така мова давно вже існує. Це природна мова, в якій втілені універсальні схеми людської діяльності і яка існує у вигляді численних етнічних мов» [10, с. 223]. Всі інші способи розв'язання мовного питання в умовах глобалізації будуть руйнівними в суспільному плані. Отже, і єдність людства може формуватися лише як єдність різноманітного.

Висновки. Праці В. Х. Лобаса є моментом мовної формації, яка пов'язала філософію з математичною логікою, семіотикою, загальною теорією систем та кібернетикою. Результатом формування цієї мовної формації став практичний прорив в телекомунікаційній техніці, створення персональних комп'ютерів, вихід на перший план мережевих соціальних структур. Всі ці інновації підготували глобалізацію. Разом з тим, в межах позначеної мовної формації сформувалися передумови до більш глибокого розуміння соціальності. Водночас ця формація сприяла певному замиканню людства на самому собі, що відрізняє її від формації, в межах якої виникла ідея освоєння космосу.

Аналіз праць В. Х. Лобаса дозволяє розглянути анатомію мовної формації, що змінила світ. Разом з тим, вони орієнтують на пошук процесів складання нових формацій в сучасній культурі. Якщо ми зможемо помітити такі процеси формування мовних формацій, то зможемо більш точно передбачати власне майбутнє і вчасно реагувати на його виклики.

Література

- 1. Копнин П. В.** В. И. Ленин и материалистическая диалектика / П. Копнин. – К. : Политиздат Украины, 1969. – 196 с.
- 2. Копнин П. В.** Гносеологические и логические основы науки / П. В. Копнин. – М. : Мысль, 1974. – 568 с.
- 3. Копнин П. В.** Проблемы диалектики как логики и теории познания. Избранные философские работы / П. В. Копнин. – М. : Наука, 1982. – 368 с.
- 4. Попович М. В.** Логіка і наукове пізнання / М. В. Попович. – К. : Наукова думка, 1971. – 155 с.
- 5. Крымский С. Б.** Научное знание и принципы его трансформации / С. Б. Крымский. – К. : Наукова думка, 1974. – 207 с.
- 6. Лем С.** Диалоги / Станислав Лем ; пер. с польск. О. А. Салнит. – М. : АСТ; Транзиткнига, 2005. – 522 с.
- 7. Управление, информация, интеллект** / под ред. А. И. Берга, Б. В. Бирюкова, Е. С. Геллера, Г. Н. Поварова. – М. : Мысль, 1976. – 383 с.
- 8. Фуко М.** Археология знания / Мишель Фуко / пер. з франц.

- Віктор Шовкун. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 326 с.
- 9. Араб-Оглы Э. А.** Обозримое будущее: социальные последствия НТР. Год 2000 / Эдвард Артурович Араб-Оглы. – М. : Мысль, 1986. – 205 с.
- 10. Лобас В. Ф.** Семиотические предпосылки эффективности управления / В. Ф. Лобас. – К. : Головное издательство издательского объединения «Вища школа», 1980. – 232 с.
- 11. Гиндилис Л. М.** Космические цивилизации (Проблема контакта с внеземным разумом) / Л. М. Гиндилис. – М. : Знание, 1973. – 64 с.
- 12. Лобас В. Ф.** Эффективность языка в процессе коммуникации / В. Ф. Лобас // Философские науки. – 1973. – № 4. – С. 47 – 54.
- 13. Сапір Ж.** Наскільки тяжко, наскільки довго? (Спроба прогнозування глибини і тривалості кризи) / Ж. Сапір // Економіка України. – 2008. – №10. – С. 73 – 93.
- 14. Винер Н.** Человек управляющий / Норберт Винер ; пер. с англ. – СПб. : Питер, 2001. – 288 с.
- 15. Лобас В. Х.** Про співвідношення буденної і спеціальних мов / В. Ф. Лобас // Філософська думка. – 1974. – № 3. – С. 60 – 67.
- 16. Лобас В. Х.** Функції звичайної мови у науковому пізнанні / В. Ф. Лобас // Філософська думка. – 1979. – № 4. – С. 64 – 70.
- 17. Гадамер Х.-Г.** Истина и метод (фрагменты) / Х.-Г. Гадамер // Философские науки. – 1987. – № 6. – С. 97 – 105.
- 18. Кириллов В. И.** Логика познания сущности / В. И. Кириллов. – М. : Высшая школа, 1980. – 175 с.
- 19. Апель К. О.** Априорні спільноти комунікації та основи етики. До проблеми раціонального обґрунтування етики за доби науки (пер. з нім. В. Купліна) / К. О. Апель // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями : хрестоматія. – К. : Ваклер, 1996. – С. 360 – 421.
- 20. Рикёр П.** Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / Поль Рикёр ; пер. с фр. И. Сергеевой. – М. : Медиум, 1995. – 415 с.
- 21. Рикёр П.** Герменевтика, этика, политика. Московские лекции и интервью / Поль Рикёр. – М. : АО «КАМИ»; Издательский центр «Academia», 1995. – 160 с.
- 22. Лобас В. Х.** Українська і зарубіжна культура : навч. посіб. / В. Х. Лобас. – К. : МАУП, 2000. – 224 с.
- 23. Дубровин В. Н.** М. К. Петров: жизнь и идеи / В. Н. Дубровин, Ю. Р. Тищенко // Петров М. К. Самосознание и научное творчество. – Ростов-на-Дону : Изд-во РГУ, 1992. – С. 253 – 264.
- 24. Лобас В. Х.** Світоглядний потенціал лінгвістики / В. Х. Лобас // Філософська думка. – 1988. – №3. – С. 48 – 55.
- 25. Попова И. М.** «Социальное» («Социальность») как базовая категория социологии / И. М. Попова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Харків : Харк. нац. у-т ім. В. Н. Каразіна, 2001. – С. 24 – 29.
- 26. Вебер М.** Основные социологические понятия / М. Вебер // Вебер М. Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1999. – С. 602 – 643.
- 27. Бенвенист Э.** Общая лингвистика / Эмиль Бенвенист ; пер. с фр. – М. : Прогресс, 1974. – 447 с.
- 28. Гумбольдт фон В.** Язык и философия культуры / Вильгельм фон Гумбольдт ; пер. с нем. – М. : Прогресс, 1985. – 451 с.
- 29. Маркс К.** Немецкая идеология / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1988. – 574 с.
- 30. Сталин И.** Относительно марксизма в языкознании.

К некоторым вопросам языкознания. Ответ товарищу Е. Крашенинниковой / И. Сталин. – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1950. – 40 с. **31. Мід Дж. Г.** Дух, самість і суспільство з точки зору соціального біхевіориста / пер. з англ., передмова та коментарі Тараса Карпала. – К. : Український центр духовної культури, 2000. – 416 с.

Кононов І. Ф. Знаково-комунікаційний аспект соціальності в науковій творчості В. Х. Лобаса

Наукова творчість В. Х. Лобаса розглядається в контексті мовної формації, що поєднала в собі філософську теорію пізнання, математичну логіку, кібернетику, загальну теорію систем та семіотику. Показано, що аналіз мови в цих інтелектуальних межах, відкриває нові горизонти перед соціологічною теорією, збагачуючи розуміння соціальності.

Ключові слова: Лобас В. Х., семіотика, соціальність, знакова система, кібернетика, мова, мовна формація.

Кононов И. Ф. Знаково-коммуникационный аспект социальности в научном творчестве В. Ф. Лобаса

Научное творчество В. Ф. Лобаса рассматривается в контексте языковой формации, которая объединила в себе философскую теорию познания, математическую логику, кибернетику, общую теорию систем и семиотику. Показано, что анализ языка в этих интеллектуальных границах открывает новые горизонты перед социологической теорией, обогащая понимание социальности.

Ключевые слова: Лобас В. Ф., семиотика, социальность, знаковая система, кибернетика, язык, языковая формация.

Kononov I.F. Symbolic and communicative aspect of sociality in the work of V.F. Lobas

Scientific efforts of V.F. Lobas is considered in the context of language formation, which combined philosophic gnoseology, mathematical logic, cybernetics, general theory of systems and semiotics. It is shown that language analysis in these intellectual boundaries opens up new horizons for sociological theory, enriching the understanding of sociality.

Keywords: Lobas V. F., semiotics, sociality, sign system, cybernetics, language, language formation.

Стаття надійшла до редакції 05.05.2011 р.

Прийнято до друку 27.05.2011 р.

протоколом № 11.

Рецензент – к. філос. н, доцент

Тягнібедіна О. С.

УДК 929 Лобас: 16 – 047.37

Тягнібедіна О. С.

ЛОГІЧНІ ІДЕЇ В НАУКОВІЙ ТВОРЧОСТІ ПРОФЕСОРА В. Х. ЛОБАСА

У багатогранній науковій творчості професора В. Х. Лобаса особливу увагу приділено логічним проблемам мови і мислення. Зокрема, досліджується проблема взаємозв'язку природної мови, формалізованих мов спеціальних наук, формалізованих мов сучасної логіки; аналізується мислення людей радянського і пострадянського, сучасного періодів розвитку нашого суспільства. В. Х. Лобас демонструє зразок всебічного, діалектичного розв'язання досліджуваних проблем, що робить його твори актуальними і практично значущими для представників різних сфер сучасного наукового знання.

Проблема взаємозв'язку мов розглядатиметься на основі праць В. Х. Лобаса: "Ефективність мови в процесі комунікації" (1973), "Про співвідношення буденної і спеціальної мов" [1974], "Функції звичайної мови в науковому пізнанні" (1979), "Семантичні передумови ефективності управління" (1980). Специфіку мислення людей нашого суспільства викладено за працею "Роль абстрактного мислення у складі суспільної свідомості" (2004).

Вчений вводить поняття природної мови. „Природна мова є першою знаковою системою, яка використовується людиною і виконує функції спілкування, формування мислення і категоризації дійсності” [3, с. 65].

Він розглядає природну мову як дуже важливу основу для виникнення безлічі спеціально створених, штучних, формалізованих мов.

"Будь-яка природна (етнічна) мова універсальна в тому сенсі, що її засобами можна передавати інформацію про всі галузі науки, техніки і культури. Однак така універсальність, заснована на відображенні загальних рис явищ дійсності, має і зворотний бік: вона дає можливість досягнути опису об'єктів лише обмеженої повноти і точності, що цілком достатньо на рівні практичного ставлення до світу. З розвитком науки і техніки, що розкривають специфічні риси явищ, вимоги до повноти і точності посилюються" [4, с. 109].

У зв'язку з цим виникає необхідність у створенні штучних, формалізованих мов. В. Х. Лобас вводить таке визначення: „формалізована мова окремої галузі знань – це знакова система, призначена для запису відомостей про наукові факти і закономірності з метою їх машинної систематизації і логічної обробки" [4, с. 102].

Штучні, формалізовані мови розрізняються за рівнем формалізації. Розглядається три рівні формалізації. Перший рівень стихійної формалізації досягається введенням у природну мову

спеціальних наукових термінів, які дозволяють створити більш повну і точну модель певної сфери дійсності. "Цю модель світу, представлену спеціальною термінологією тієї чи іншої науки, можна вважати першим рівнем стихійної формалізації мови, розуміючи під формалізацією перетворення плану вираження відповідно до плану змісту" [4, с. 109].

Якщо введення спеціальних термінів не забезпечує необхідного ступеня повноти й точності опису дійсності, то "засоби вираження природної мови доповнюються специфічними знаковими системами – математичною, хімічною та іншою символікою. Це другий рівень стихійної формалізації" [4, с. 109].

Формалізацію третього рівня названо цілеспрямованою, вона полягає в розробці логічних обчислень, мов математичної логіки. "Однак всі три рівні мають сенс у зв'язку з природною мовою – першою і достатньо загальною моделлю світу" [4, с. 110]. Саме за допомогою природної мови людина засвоює мови різного ступеня формалізації.

Учений підкреслює, що "формалізації відрізняються не лише рівнем наближення плану вираження до плану змісту. Тому, говорячи про формалізацію, слід мати на увазі те, які саме властивості, відношення природної мови формалізуються" [4, с. 110].

На думку В. Х. Лобаса, припущення Є. Д. Смирнової про те, що дедуктивна логіка визначається семантикою мови, дозволяє зробити висновок, що логічні обчислення створюються з метою формалізації процесів логічної дедукції, виведення одних тверджень з інших на основі їхньої логічної форми. Тоді цілком природна постановка питання про „мови, що формалізують інші сторони, наприклад, пошук інформації, смислові зв'язки мови тощо”. Вирішення цього питання веде до створення „інформаційних мов різного рівня повноти і точності” [4, с. 110].

Професор підкреслює, що особливий інтерес викликає розробка інформаційно-логічних мов на основі символіки математичної логіки для здійснення „машинного пошуку логічного висновку, тобто розробки алгоритмів... висновку істинних суджень певної галузі знання [4, с. 112].

Поряд з інформаційними мовами виникли мови програмування. „На сьогодні створено ряд формалізованих мов, котрі забезпечують опис обчислювальних процесів і їх програмну реалізацію в машинах. Такі мови називаються алгоритмічними, або мовами програмування, і являють собою стандартні набори команд, що визначаються типом даної машини” [4, с. 115].

Особлива роль належить мовам узагальненого програмування, „що дозволяють здійснювати програмування обчислювальних машин та інших завдань в узагальненій формі, не пов'язаній з особливостями тієї чи іншої машини... Зараз створено цілий ряд мов узагальненого програмування, призначених спеціально для розв'язання обчислювальних задач [4, с. 116].

Таким чином, на основі природної мови створено цілу ієрархію штучних мов різного рівня формалізації.

Дослідник констатує, що в сучасних умовах „формалізовані мови викликають до себе прискіпливу увагу логіків і філософів. Успіхи мов математичної логіки і логічних принципів виведення одних тверджень з інших змістили головний напрямок досліджень в цю сферу..., в більшості досліджень підкреслюється в основному переваги формалізованих мов перед звичайними, хоча і відзначається, що звичайна мова залишається основою інтерпретації. Точність і однозначність формалізованих мов проголошується ідеалом, до якого мають прагнути всі науки. Принципи організації і механізми функціонування природних мов розглядаються як неадекватні потребам науки. Прагматична функція природної мови, що відображає ставлення інтерпретатора до мови, розглядається як надлишкова у мові науки ” [1, с. 47].

Професор Лобас не заперечує правомірність такого підходу, однак не вважає його вичерпним в аналізі мови науки. „Такий підхід акцентує увагу здебільшого на концептуальній функції мови, функції, яку розвиває логіка на шкоду короткому й легкому спілкуванню ” [1, с. 47].

Учений підкреслює, що наука включає в себе не лише аналіз і відображення певних результатів (тобто концептуальну функцію), але й їх передавання через канали комунікації (тобто комунікативну функцію). У зв'язку з цим питання про співвідношення можливостей природних і формалізованих мов пропонується сформулювати у вигляді запитання „про їхню ефективність у процесі наукової, інтелектуальної комунікації ... Інакше це може розглядатися як питання про співвідношення однозначності формалізованої мови і багатозначності природної мови” [1, с. 48].

В. Х. Лобас виступає переконаним прибічником думки, котра побутує в науковій літературі, про те, що „багатозначність природної мови становить не слабку, а радше сильну сторону. Вона дозволяє більш економно позначити незмірне число навколишніх предметів, дозволяє мові постійно змінюватися під впливом питань життя, практики, краще відображати найтонші відтінки думок і переживань людей. Стосовно можливих непорозумінь у процесі комунікації, то вони запобігаються тим, що загальний контекст мовлення і ситуації вживання елімінують зайві значення і вислів вживається цілком однозначно. В той же час неоднозначність слів викликає істотні труднощі при автоматичному аналізі тексту, оскільки для визначення мови часто потребуються знання широкого контексту (іноді всього даного тексту і всієї позамовної ситуації) [1, с. 48].

В. Х. Лобас вважає за необхідне підкреслити, що багатозначність природної людської мови різко відрізняється від способів сигналізації тварин. „Так, наприклад, бджоли, що повідомляють через танець про відстань до знайденого джерела поживи, володіють точним однозначним

способом вираження, який не може бути зрозумілим двозначно (оскільки число поворотів бджоли під час танцю є функцією від відстані до джерела поживи). Так само кожен зі звукових сигналів людиноподібних мавп відповідає одній певній ситуації, наприклад, годування, небезпеки тощо. Аналогічні сигнали мають місце і в людському суспільстві, наприклад, удар гонга, що скликає на обід, набат, що сповіщає про пожежу тощо ” [1, с. 49].

Однак людські мови, особливо мови первісних племен, характеризуються багатозначністю, коли одне й те саме слово означає, наприклад, коріння водяної лілії, приховане під водою, сплячих людей і сон, кістки людини (невидимі, як і підводне коріння тощо). Аналогічна багатозначність збереглась у всіх сучасних мовах поряд з термінологічно однозначними словами, виробленими з розвитком науки.

На думку вченого, „сучасні дослідники при розробці інформаційних мов для збереження інформації і мов для машин, по суті, відходять від основних принципів влаштування звичайної мови і наближаються до принципів мови бджіл, прагнучи понад усе до термінологічної однозначності. Поки що невідомо, цей шлях єдиний, чи все ж можна спробувати побудувати програми такого навчання машин мові, при якому збереглись би принципи особливості людської мови. Таким чином, очевидно, що багатозначність природної мови – необхідна умова людського спілкування і мислення, але долається при створенні інформаційних і машинних мов ” [1, с. 49].

В. Х. Лобас зазначає, що поряд з багатозначністю, для природної мови притаманні й інші універсальні (загальнолюдські) особливості. „До таких особливостей належить невеликий обсяг фонем (від 10 до 80), характерних для всіх мов світу. Крім того, з усієї безлічі можливостей, котрим володіє мовний апарат людини, в звукових системах різних мов використовується лише обмежене число – близько 12 основних звукових відмінностей (таких, як відмінність між глухими і дзвінками, м’якими і твердими приголосними, носовими і неносовими, голосними тощо). Так само з безлічі можливих граматичних категорій в більшості мов використовують лише невелику кількість вельми подібних форм – таких, як іменник і дієслово, число, відмінок тощо.

Отже, можна припустити у всіх людських мов наявність спільних властивостей, які дозволяють поліглоту вивчати давні і мертві мови зі зростаючою швидкістю, а сучасному досліднику розшифрувати граматику будь-якої мертвої мови, від якої збереглися тексти достатньої довжини. Природно було б припустити, що загальні властивості всіх мов почасти пов’язані з деякими особливостями центральної нервової системи людини, що передаються генетично. Саме тому дитина може навчитися будь-якій мові однаково легко ” [1, с. 49].

Професор Лобас звертає увагу на відому тезу про те, „що засвоєна в дитинстві мова стає автоматично дієвою несвідомою програмою, яка визначає мовну поведінку індивіда. Цей автоматизм нашоухує на думку

про можливість застосування до природної мови і критеріїв ефективності, вироблених у формалізованих мовах, які створюються для наукових потреб.

Досліджуючи формалізовані мови, В. Х. Лобас вказує також на їхні відмінні ознаки: „чітко визначене предметне поле міркування, однозначна термінологія, зведення до мінімуму модальних і поведінських понять прагматичного плану вираження. Межею формалізації виступають мови математичної логіки з фіксованими правилами утворення і перетворення виражень” [1, с. 51].

Дослідник особливо підкреслює, що формалізовані мови математичної логіки відповідають критерію ефективності. „Правила утворення у формальній логічній системі, за визначенням А. Чьорча, такі, що поняття формули, правильно побудованої формули, яка визначається цими правилами, є ефективно вирішеним. Інтуїтивне поняття ефективності має точні математичні визначення: алгоритму, загальнорекурсивності, тому ефективним є такий метод обчислення, для якого можливе застосування, наприклад, машин Тюрінга” [1, с. 51].

Чи можна застосувати цей критерій ефективності до природної мови?

На основі досліджень проблеми ефективності природної мови (в працях С. К. Кліни, А. Чьорча, І. Бар-Хіллела, Х. Путнама, Н. Хомського, Л. Н. Калужніна, В. Ф. Турчина) професор В. Х. Лобас доходить до обґрунтованого висновку про те, що „природна мова задовольняє (з певними застереженнями) вимогам ефективності не лише в процесі повсякденної людської комунікації, але й у ситуації машинної обробки інформації. В той же час мови математичної логіки не можуть служити засобом комунікації. Вони недостатні для повідомлення навіть математичних фактів, тобто мови математичної логіки не зможуть виконувати роль єдиної мови науки, що допускає машинну обробку і ефективність комунікації в системі „людина – машина” [1, с. 54].

Водночас В. Х. Лобас підкреслює, що низка вчених (А. В. Кузнецов, Є. В. Падучева, І. М. Єрмолаєва, Т. С. Цейтін) пропонують проекти так званих інформаційно-логічних мов для різних галузей знання, що є „певним розширенням гранично формалізованих мов логіки, наближенням їх до природної мови” [1, с. 54]. Однак, на думку В. Х. Лобаса, це не свідчить про повну перевагу природних мов в комунікаційній системі „людина – машина”.

В. Х. Лобас переконаний в тому, що „і природні і гранично формалізовані мови недосконалі з точки зору завдань наукової комунікації. В підсумку В. Х. Лобас пропонує діалектичне розв’язання проблеми взаємозв’язку природної і формалізованої мов: „Єдина мова науки має бути дещо помірно формалізованою мовою, що поєднує в собі переваги формалізованих з гнучкістю природної... Особливості інформаційно-логічних мов можна подати як прототипи характеристик майбутньої єдиної мови науки” [1, с. 54].

У науковій творчості В. Х. Лобаса розробка системи природної і штучних мов доповнюється дослідженням у сфері мислення. Зокрема, вирішується грандіозне завдання відображення специфіки мислення людей нашого суспільства в радянський і пострадянський періоди. У зв'язку з цим викликає великий інтерес праця В. Ф. Лобаса „Роль абстрактного мислення у складі суспільної свідомості” (2004). Праця відзначається оригінальним науково-публіцистичним стилем викладу матеріалу.

У вступі до цієї роботи автор зауважує, що соціальна атмосфера торжества раціоналізму, яка мала місце в період існування Радянського Союзу, змінилась періодом недовіри до розуму. „Зараз ми живемо в умовах недовіри до розуму... Пострадянське буття набуло рис ірраціонального існування... Трансформація... надлогічного блоку свідомості, що відбувається під тиском зміненого буття і цілеспрямованого впливу буржуазної ідеології, якимось чином блокує аналітичні можливості здійснювати логічні висновки, ідентифікувати тотожне і спростовувати несумісне. Люди сприймають як належне зникнення грошових заощаджень, робочих місць, соціальних гарантій, комунальних послуг і погоджуються з тезами ідеологів про те, що все йде правильно і прогресивно” [5, с. 38].

Далі слідує запитання: „Можливо, ми взагалі нездатні до аналітичного, абстрактного мислення?” [5, с. 38].

Здійснюючи історичний екскурс, В. Х. Лобас підкреслює, що таке питання уже виникало під впливом результатів, одержаних радянськими психологами в Середній Азії (в 30-ті роки), американськими дослідниками в Ліберії і США (в 70-ті роки). Виявилося, що досліджувані (неосвічені дехкани – в Середній Азії, а також люди різного освітнього рівня – в Ліберії і США) не змогли розв'язати нескладну логічну задачу, оскільки для її розв'язання вимагалось переключити увагу зі змісту повідомлення на його формальну структуру.

На думку В. Х. Лобаса, „ситуації, в які намагалися поставити досліджуваних радянські і американські психологи, були для них незвичайними, а, можливо, й протиприродними. Люди виявилися жертвами надуманих вербальних конструкцій, які потребували від них незвичної концентрації уваги не на змісті повідомлення, а на його формальній структурі. Звичайна ж ситуація практичної взаємодії формує змістовну логіку. Це було доведено в дослідженнях Піаже ще в 20-ті роки, коли з'ясовували стадії переходу від дитячої егоцентричної психології до соціалізованої” [5, с. 39].

Вчений особливо підкреслює, що „весь гігантський етнографічний матеріал, зібраний К. Леві-Стросом, служить доказом логічності первісного мислення [5, с. 40]”. Погляди К. Леві-Строса поділяв також вітчизняний вчений, професор Д. О. Жданов.

Після короткого історичного екскурсу В. Х. Лобас повертається „до сучасних реалій”, формулюючи питання: „Якщо первісні люди

логічні, то чому виникає сумнів в логічності людей XX – XXI ст., особливо в пострадянських країнах, які мають високий освітній рівень?” [5, с. 40].

В. Х. Лобас в стилі публіцистики відзначає, що письменник В. Пелевін у своєму творі „Діалектика Перехідного Періоду з Нізвідки в Нікуди” пропонує досить яскраву і ехидну картину нашого мислення на матеріалах російських дискусій. Мультиплікаційні персонажі з іменами „Зюзя” і „Чубайка” відображають соціальну реальність за допомогою термінів „табурет”, „інвестор” тощо.

Виникає чергове запитання.

„Чому ж російська (і українська) людина погодилася стати табуретом? Адже не так давно вона вважала себе авангардом людства ” [5, с. 41].

Зберігаючи публіцистичний стиль, В. Х. Лобас переходить від мультиплікаційних до літературних персонажів і формулює запитання так: „Чому Тит Бородин переміг Макара Нагульнова?” [5, с. 41]. Відомі старшому поколінню персонажі роману М. Шолохова „Піднята цілина”, котрі провадили між собою постійну жорстоку боротьбу, втілюють дві протилежні „моделі світу”. „Одну з них можна назвати безпосереднім відображенням буття, рівнем здорового глузду, другу – опосередкованим, абстрактно-теоретичним відображенням. Модель Нагульнова перемогла на початку XX ст., а модель Бородина – наприкінці XX ст. І перемога не була зумовлена внутрішньою логічною довершеністю тієї чи іншої моделі. Вони обидві недосконалі. Тому що, на думку Гегеля, вони обидві абстрактні ” [5, с. 42].

В. Х. Лобас роз’яснює точку зору Гегеля на питання абстрактного мислення: „В статті „Хто мислить абстрактно” Гегель стверджує, що мислять абстрактно зовсім не вчені, а неосвічені люди, котрі бачать лише один бік явища... неосвічена людина нездатна до всебічного (конкретного) аналізу явища і гіперболізує деяку абстрактну якість, що справила на неї враження” [5, с. 42].

На думку В. Х. Лобаса, „освітній рівень не відіграє вирішальної ролі у розумінні світу. І неосвічені, і освічені задовольняються певними загальними схемами. В одному випадку – це може бути чуттєва опозиція типу „сире – варене ” в первісному мисленні чи образна конструкція „хто був нічим, той стане всім ”, прийнята Бородиним, а в іншому випадку – лаконічний висновок „Маніфесту комуністичної партії ” про необхідність знищити приватну власність, прийнятий Нагульновим ” [5, с. 43].

Таким чином, абстрактне мислення притаманне будь-якій людині і є своєрідним методом відображення реальності.

„Абстрактне мислення, що сформувалося в процесі практичної взаємодії людей, має фіксувати певну сталість в безперервно мінливому світі... Це суто людська потреба... створення певних загальних, абстрактних структур, долаючих безконечність буття за допомогою його

категоризації на класи речей і схематизації способів його засвоєння (технології, методи)” [5, с. 43].

Проф. В. Х. Лобас, посиляючись на Гегеля, підкреслює „вразливість абстрактного, формально-логічного опису світу з його жорстким протиставленням „істина – хиба”. Функція такого мислення у складі свідомості суспільства обмежується протиставленням „порядку” і „хаосу” [5, с. 43].

Однак, на думку В. Х. Лобаса, „походження прийнятого „порядку”, його варіації виходять за межі формально-логічного, розсудочного мислення. Розсудочне мислення здатне співвіднести „одиничне” явище з „загальною” нормою, але пропускає проміжну стадію, яку іменують „особливим”. Взаємопереходи „одиничного”, „особливого” і „всезагального” розглядаються діалектичним мисленням. Таке мислення передбачає наявність величезного досвіду рефлексивного мислення теоретиків і демократичного пошуку інваріантів у масовій свідомості. В моменти ж революційних перетворень таке мислення взагалі неможливе” [5, с. 44].

В. Х. Лобас, використовуючи літературні джерела, в яких відображено життя людей періоду сталінських репресій, і подальшого часу, включаючи нинішній (це роботи А. Платонова, Л. Баткіна, А. Василевського, К. Ікрамова, В. П. Вилкової, А. Аслунда, В. О. Пелевіна та ін.), по крупинці відновлює „образ мислення того часу”.

У країні цілеспрямовано формувався „репресивний” чи „конфронтаційний” тип „абстрактного” мислення, придушуючи будь-яке інакомислення. „Досить було „справжнього комуніста” проголосити „ворогом народу”, як всі його реальні якості або забувалися, або перетворювалися на свою протилежність. Але сам-то він пам’ятав, що він „справжній комуніст” і має бути безпощадним до „ворогів народу”. Ось так, мабуть, і зберігалася в таборах та „диявольська логіка”, про яку пишуть дослідники” [5, с. 47].

В. Х. Лобас підкреслює, що „виникнення репресивного чи конфронтаційного типу мислення в нашій країні зовсім не свідчить про нашу монополію на такий тип мислення. Сильні світу цього в потрібний момент легко збуджують цей тип мислення в будь-якій країні [5, с. 47].

З плином часу відбувається певна еволюція типу мислення, що склалося. В післясталінські часи „в суспільстві наростало критичне ставлення до існуючого ладу”. В цей період, на думку В. Х. Лобаса, „вступила в силу друга функція (після категоризуючої) мислення – аналітична. Порівнюючи статус науково-технічної і творчої інтелігенції зі статусом робітників у своїй країні і статусом колег в розвинутих буржуазних країнах, радянська інтелігенція перестала цінувати існуючий лад. Аналітика зруйнувала ціннісні орієнтації. Аналітика знову-таки була абстрактна, механічна. Порівнювались не структури суспільства, а розміри заробітної плати, не джерела розвитку, а існуючий стан речей, не власна участь в реорганізації буття, а привілеї влади. Так і відродився

Тит Бородін, котрий погодився стати табуретом у новому світлому домі. Відбулося просто перевернення цінностей, їх інверсія, а не діалектичне заперечення” [5, с. 48].

Формується держава з відновленою приватною власністю, де з’являється „інвестор”, якому західні дослідники дали ім’я „шукач ренти”, чи рентсикер. Інакше кажучи, виникла так звана „рентсикерська держава”, або „спекулятивна держава”, в якій верховенствує „не економічний добробут всієї нації, а перерозподіл всіх наявних ресурсів через державний бюджет і регулювання тих чи інших привілеїв” [5, с. 48].

Вчений підкреслює, що деякі західні дослідники вбачають причину виникнення „спекулятивної держави”, замість нормальної демократичної держави, „в особливому історичному шляху Росії і ролі православ’я” [5, с. 49].

„Аналогічну позицію про особливий шлях розвитку, але вже з протилежною, позитивною оцінкою – обстоюють і вітчизняні (українські і російські) автори. Позицію цю коротко називають євразійством” [5, с. 49].

Проф. Лобас В. Х. аналізує погляди таких авторів як Л. Грач. О. Дугін, В. Тростников. На думку Л. Грача (голови Всеукраїнського об’єднання „Нащадки Богдана Хмельницького”), оскільки розпався Радянський Союз, то „слід повернутися до державних принципів Богдана Хмельницького, котрий зробив євразійський вибір”. Російський автор О. Дугін з приводу євразійства повідомив, що татаро-монгольського іґа не було, що в післярозкольний період Росії відбувалася прискорена вестернізація російської еліти, що „логічним акордом цієї антиросійської, по суті русофобської еліти, стала Жовтнева революція”. Російський богослов В. Тростников встановив, що внутрішньою ознакою патріотизму є „мій культурно-історичний тип, моя російська православна цивілізація, яка і є моя Росія” [5, с. 50].

Лобас В. Х. доходить висновку, що „євразійці разом з богословом прогнозують повернення на 300 років назад в автентичну православну цивілізацію, яка ще не була зіпсована вестернізацією. Тут ми стикаємося з третьою прогностичною функцією абстрактного мислення, котра полягає в екстраполяції певних загальних положень в майбутнє (чи минуле)” [5, с. 50].

На думку вченого, такого роду прогнозування основане на механічному світогляді і методології, що виникли в XVII – XVIII ст. під впливом європейської механіки і зберігаються в масовій свідомості дотепер.

„Механічна термінологія типу „гальмування”, „прискорення”, „перестройка” збереглися до кінця XX століття..., в масовій свідомості стало легко замінити одні абстракції на інші... нової актуальності набула ще одна абстракція – „євразійство”. [5, с. 51].

Висновки

Професор В. Х. Лобас вніс значний вклад в розв'язання досліджуваних логічних проблем мови і мислення.

Вчений суттєво збагатив наукові знання про взаємозв'язок природної мови і спеціальних, штучних, формалізованих мов науки, показав цілу ієрархію штучних мов різного рівня формалізації, створену людьми на основі природної мови для відображення реальності. Ввів авторські визначення понять: „природна мова”, „формалізована мова”, „формалізація”, „рівень формалізації”.

Професор Лобас В. Х. аргументував ідею про те, що спроби обґрунтувати повну незалежність формалізованих мов науки і природної мови виявилися неспроможними. Вчений встановив, що гранично формалізовані мови, зберігаючи концептуальну функцію, втрачають важливу для мови комунікативну функцію. Тому єдиною мовою науки, яка допускає автоматизовану обробку інформації, може бути певна помірно формалізована мова, що поєднує в собі переваги формалізованих мов з гнучкістю природної мови.

Вчений вважає за необхідне розрізняти абстрактне (формально-логічне, розсудочне) мислення і діалектичне – як вищий тип мислення. Мислення людей радянського і пострадянського періодів розвитку суспільства не виходить за рамки абстрактного, розсудочного мислення. Такий тип мислення затрудняє процес адекватного відображення соціальної реальності.

Вчений вважає, що діалектичне мислення в суспільній свідомості поки що не сформувалося. „Таке мислення передбачає наявність величезного досвіду рефлексивного мислення теоретиків і демократичного пошуку інваріантів у масовій свідомості. В моменти ж революційних перетворень таке мислення взагалі неможливе ” [5, с. 44].

Література

1. **Лобас В. Ф.** Эффективность языка в процессе коммуникации / В. Ф. Лобас // Философские науки. – 1973. – № 4. – С. 47 – 54.
2. **Лобас В. Х.** Про співвідношення буденної і спеціальних мов / В. Х. Лобас // Філософська думка. – 1974. – № 3. – С. 61 – 67.
3. **Лобас В. Х.** Функції звичайної мови в науковому пізнанні (логіко-семантичний аспект) / В. Х. Лобас // Філософська думка. – 1979. – № 4. – С. 64 – 70.
4. **Лобас В. Ф.** Семиотические предпосылки эффективности управления / В. Ф. Лобас. – К. : Вища школа, 1980. – 232 с.
5. **Лобас В. Ф.** Роль абстрактного мышления в составе общественного сознания / В. Ф. Лобас // Сознание и социальная реальность : монография / научн. ред. И. Ф. Кононов. – Луганск : Альма матер, 2004. – § 2. – С. 37–53.

Тягнибедіна О. С. Логічні ідеї в науковій творчості професора В. Х. Лобаса

У статті розглядається логічний аспект наукових досліджень професора В. Х. Лобаса: проблема співвідношення природної мови і формалізованих мов науки, специфіка мислення людей нашого суспільства.

Ключові слова: природна мова, формалізована мова науки, гранично-формалізована мова логіки, єдина мова логіки, абстрактне мислення, функції абстрактної мислення, діалектичне мислення.

Тягнибедина О. С. Логические идеи в научном творчестве профессора В. Ф. Лобаса

В статье рассматривается логический аспект научных исследований профессора В. Ф. Лобаса: проблема соотношения естественного языка и формализованных языков наук, специфика мышления людей нашего общества.

Ключевые слова: естественный язык, формализованный язык науки, предельно-формализованный язык логики, единый язык логики, абстрактное мышление, функции абстрактного мышления, диалектическое мышление.

Tyagnibedina O. S. Logical ideas in the scientific work of Professor Lobas V. F.

The article considers logical aspect of scientific research of Professor Lobas V.F., such as: the problem of the relation of natural language and formal language of science, specificity of thinking of people in our society.

Keywords: natural language, formal language of science, formalized logic language, common logic language, abstract thinking, functions of abstract thinking, dialectical thinking.

Стаття надійшла до редакції 17.05.2011 р.

Прийнято до друку 27.05.2011 р.

протоколом № 11.

Рецензент – д. соц. н., проф. Кононов І. Ф.

УДК 130.2:165.19

Чантурія А. В.

**ДИНАМІКА РАЦІОНАЛЬНОСТІ
В СУЧАСНОМУ СВІТІ: ІДЕЇ В. Х. ЛОБАСА В КОНТЕКСТІ
ЇЇ ТЕОРЕТИЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ**

„Для того, щоб раціонально приймати рішення, ми повинні заздалегідь знати, що маємо свободну волю в будь-якій раціональній діяльності. Ми не можемо уникнути цього припущення, оскільки навіть відмова від раціонального рішення є для нас відмовою тільки в тому випадку, якщо ми розглядаємо її як прояв свободи” [1, с. 28–29].

У сучасному світі глобалізаційні процеси охоплюють все більшу кількість нових територій та культурних просторів. Змінюється звичний уклад життя людей, уявлення, погляди, настанови, світогляд у цілому. Два останні десятиліття були переломними для нашої країни. Постійно відбувались зміни в політичній, соціально-економічній, культурній сферах суспільного життя. Ці зміни суттєво вплинули на традиційні способи пояснення дійсності, мобілізували раніше приховані резерви людської свідомості, ініціювали становлення нових форм і моделей осмислення реальності. Процеси, що відбуваються в перехідному суспільстві, передбачають подолання та розширення меж раціональності, які склалися в культурному просторі на попередніх етапах історичного розвитку. Таким чином, сьогодні є актуальною рефлексія з приводу специфіки цих процесів, їхніх детермінант і тенденцій подальшого розвитку.

Важливі аспекти раціональності розглядаються в роботах багатьох відомих сучасних мислителів. Зокрема, Дж. Сьорль критично розглядає засади так званої «класичної моделі» раціональності, досліджує принципи відмінності раціональності людини від раціональності тварин, визначає детермінанти раціональних дій людини [1]. У. Бек, висвітлюючи проблеми суспільства ризику, аналізує взаємозалежність наукової та соціальної раціональності [2]. Фактори формування принципів наукової раціональності, зокрема, ціннісні аспекти пізнання, розглядаються П. П. Гайденом [3]. Цілісне уявлення про раціональність як цінність культури прагне сформулювати В. С. Швирьов, розглядаючи специфіку сучасного та традиційного розуміння раціональності [4].

Вітчизняний філософ В. Х. Лобас у своїх останніх роботах розглядає роль абстрактного мислення у складі суспільної свідомості [5], особливості класичного і некласичного раціоналізму в світогляді [6],

проблеми міфологізації світогляду в умовах масової культури [7] та цілісності української культури в умовах глобалізації [8] тощо.

Метою цієї статті є розгляд проблеми динаміки раціональності в сучасному суспільстві на основі аналізу ідей В. Х. Лобаса.

У широкому розумінні раціональність – це така взаємодія між людиною та світом, яка відбувається на засадах, передбачених розумом. В епоху Модерну раціональне розглядається як щось таке, що безпосередньо має відношення до розуму, є доступним для розуміння, обґрунтоване за допомогою розуму. Те, що не підлягає розумінню, характеризується як ірраціональне, позараціональне, нерозумне. Ідеалом раціональності є наукове осмислення дійсності. Людський розум постає як універсальний інструмент пізнання. Становлення науки як самостійної форми освоєння дійсності нерозривно пов'язане із ґносеологічним оптимізмом – логіка дійсності адекватно відбивається логікою людської свідомості, що й надає можливість отримувати об'єктивні знання про дійсність і перетворювати її відповідно до оптимальних раціональних моделей. Омани розуму необхідно долати з метою більш адекватного збагнення дійсності. Навіть міркування про наявність принципових обмежень для розуму в досягненні дійсності не скасовували впевненості у його здатності робити на неї грандіозний перетворюючий вплив. Модерн репрезентував людську історію як прогрес розуму та свободи.

На думку В. Х. Лобаса, у Радянському Союзі втілювався у життя раціоналістичний проект Просвітництва та ставилося завдання засвоїти попередні досягнення людства. Це завдання вирішувалося як на ідеологічному рівні, так і на рівні суспільної психології. На ідеологічному рівні формувався науковий, діалектико-матеріалістичний світогляд, який тяжів до однозначності. На рівні суспільної психології комуністичний світогляд формувався засобами мистецтва з використанням методу соціалістичного реалізму. За цим методом, треба було виявити в суперечливій дійсності елементи прогресивного майбутнього та представити їх у художній формі. Альтернативні моделі сприймалися як ворожі [6, с. 76].

Абстрактні ідеї розуму та свободи, що мали втілюватися в життя також абстрактними у своїй досконалості «будівельниками комунізму», прийшли в суперечність з обмеженістю й уразливістю конкретного обивательського існування. В. Х. Лобас прагне пояснити ті зміни, які відбулися в свідомості радянських людей і призвели їх до втрати впевненості у завтрашньому дні, відмови від колишніх ціннісних орієнтирів заради ілюзій. Ця обмеженість і вразливість були гіперболізовані в осмисленні реальності в епоху Постмодерну. «Відповідно до постмодерністської інтерпретації, раціоналізм Просвітництва, породжений потребами виробництва, не є адекватним в умовах споживацького суспільства, в якому лютує неприборкане "бажання"» [6, с. 80].

Влучну відповідь на питання про роль «бажання» в житті людини дає Джон Сьорль. На його думку, в людській раціональності, на противагу раціональності мавпи, існує різниця між підставами для дії, які пов'язані із задоволенням того або іншого бажання, і підставами, що не залежать від бажань. Основні розбіжності між видами підстав для дії полягає в тому, що одні з них пов'язані з тим, чого ви хочете й що ви повинні зробити для одержання бажаного, тоді як інші пов'язані з тим, що ви повинні зробити незалежно від ваших бажань [1, с. 21].

У світі, де немає раціональних орієнтирів і системних взаємозв'язків, заперечується не тільки можливість, але й необхідність системного перетворюючого раціонального впливу на навколишню дійсність. Постмодерністський індивід як обиватель, так і теоретичний адепт постмодернізму (або дослідник, який дотримується постмодерністської методології), виявляється принципово позасуб'єктивним, не здатним на вчинок і на свідому вільну діяльність [9, с. 6].

Якщо втрачається здатність розуміти необхідні зв'язки реальності, то поступово обмежується свобода дії. У світі, де розум втрачає статус регулятора вчинків і дій, відкривається безмежне поле для маніпулювання свідомістю. Знесиленій в умовах «панування постмодернізму» свідомості можна нав'язати будь-які схеми й теоретичні моделі. Людина втрачає прагнення та здатність розуміти сутність речей. Раціоналістична категоріальна мережа, що визначала світогляд радянських людей, перетворюється на ігрові конструкції вторинних міфів, які сприймаються як вища реальність. Побутові потреби набувають пріоритетного статусу. «Пострадянська масова свідомість захопила наживку споживацького суспільства і тепер за допомогою іронії намагається зберегти сенс життя. Західні соціологи вже три десятиліття пишуть про симулякри та насильство у вигляді спокуси. Вони живуть в умовах нової форми експлуатації й дивуються тому, що споживачі у суспільстві споживання жадають бути спокушеними» [6, с. 80].

Людина здійснює покладання зовнішніх кордонів і усвідомлення кордонів внутрішніх. Конечність людського існування в часі, обмеженість тілесних можливостей, потенціалу пам'яті й розуміння, запасу знань та інтелектуальних здібностей – все це свідчить про необхідність для кожної людини мати уявлення про певні значущі межі, які вона не в змозі подолати. Генераторами обмежень для людини виступають дві основні системи – генетичний код і культура. І якщо тварини існують лише в рамках біологічно запрограмованих моделей поведінки, то людина перебуває ще і в стані постійного відтворення й додання існуючих культурних зразків і моделей, що визначають її життя. «Світоглядні та ціннісні орієнтири систематизують культуру, заповнюють лакуни в ній універсальними схемами, які сформувались в дуже далекі часи. Все це добре простежується в сучасній культурі

України, в якій зруйнована технологічна підсистема індустріального рівня культури, на символічному полі культури панує американізована масова культура, а люди продовжують використовувати радянські формули в оцінці державних діячів» [8, с. 10].

Людство об'єднується можливостями функціонування свідомості, певними точками перетину й збігами в змісті розумових процесів. Людина живе в умовах неповноти інформації, і це породжує необхідність комунікації в найширшому сенсі цього слова. Втрата довіри до розуму, відчуття абсурдності буття є нестерпними для людини. Адже наша трудова діяльність і спілкування спираються на презумпцію усвідомленості. Ми завжди розраховуємо на те, що ми розуміємо те, що робимо, а інші розуміють нас. Особливість ситуації, що склалася в постіндустріальній цивілізації, полягає в тому, що ірраціональні світоглядні конструкції формуються за допомогою найдосконаліших технічних засобів, створених завдяки розуму і праці [7, с. 172].

Постійне існування в умовах невизначеності породжує у людини прагнення подолати непевність, перетворити негативну реальну ситуацію на прийнятну позитивну модель дійсності. У цьому – основа великого значення в житті людини міфологічних та релігійних ідей, цінностей культури, а останнім часом – і найновіших досягнень в галузі віртуальних технологій.

Отже, ігрові конструкції постмодернізму постають не тільки як намагання подолати традиційну раціональність, але і як реакція на складну та незбагненну реальність як таку. Гра немов би послаблює тотальний тиск реального світу, створюючи обмежені простори іншого буття, де задовольняються бажання, реалізуються мрії, відтворюються дії та ситуації, неможливі у цьому житті.

Проте реальність, як завжди, нагадує про себе постійним ускладненням ситуації у світі. Зміни, які останнім часом відбуваються у світогляді українців та у вітчизняній культурі в цілому тісно пов'язані з процесом глобалізації. На думку В. Х. Лобаса, постіндустріальна культура в умовах ринкової економіки руйнує лінійний раціоналістичний світогляд з його претензією на збагнення соціальних закономірностей і, відповідно, збільшує питому вагу ігрових явищ культури. Глобалізація не зменшує стихійності розвитку, а, навпаки, втягує в непередбачуваність все людство [7, с. 173].

Споживацьке суспільство стало наочною ілюстрацією того, що свідоме існування постійно породжує нові проблеми у взаємодії людини і світу. З одного боку, цивілізація, що орієнтується на продовження людського існування й підвищення його комфортності, зіштовхнулася з природними обмеженнями. З іншого боку, постійне зростання нового знання, колосальні зміни в культурі й соціальному житті здійснюють непередбачуваний вплив на внутрішній світ людини, її психіку.

Аналізуючи процес становлення новітнього етапу розвитку вітчизняної культури, В. Х. Лобас критично оцінює спроби представити

глобалізацію як «елліністичну стадію англо-американської цивілізації», переконливо доводячи, що еллінізм був радше синтезом Сходу й Заходу, а не культурною експансією однієї із сторін. Філософ обґрунтовує гуманістичний висновок про некоректність беззастережного прийняття ідеї про пріоритет західної моделі цивілізації. Він бачить для української культури можливість реалізувати свою історичну й регіональну розмаїтість в умовах глобалізації на основі не тільки запозичення західних досягнень і зразків, а й збереження та розвитку власних культурних досягнень [8].

З ідеями синергетики пов'язує В. Х. Лобас повернення до раціоналізму нового рівня, який враховує елемент випадковості, фактор часу, множинність учасників розвитку. Такий раціоналізм, на його думку, можна вважати неklasичним раціоналізмом. В перспективі у пострадянській ідеологічній і масовій свідомості мають відбутися наступна світоглядна трансформація, звільнення здорового глузду від міфологічних нашарувань, формування загальнолюдських світоглядних категорій і цінностей на основі неklasичного раціоналізму, який описує процеси самоорганізації [6, с. 80–81].

Становлення нових орієнтирів раціональності безперечно потребує не беззастережного прийняття готових схем і моделей, а відповідальної й відкритої дискусії, діалогу представників різних культур і прибічників протилежних теоретичних і світоглядних позицій.

Так, відомий російський економіст О. В. Бузгалін вважає, що у сучасному світі існує тенденція до виникнення ультраімперіалізму, якому буде притаманні еволюція від видимості вільної світової конкуренції до прямого диктату великих корпоративних структур в економіці, заміна прихованого політичного маніпулювання формами більш-менш відкритого авторитаризму або тоталітаризму, цинічне використання «права сили» і методів реколонізації в геополітиці, перехід від прихованого ідеологічного маніпулювання до однозначного панування державної («імперської») ідеології й тиску на інакомислячих. Цінності «цивілізованого світу» надалі все більше будуть ототожнюватися з інтересами глобальних гравців (хазяїв «імперії»), і останні будуть діяти (уже почали діяти), звичайно ж, винятково в інтересах «народу». Отже, будь-яка інакомисляча та інакодіюча людина або асоціація будуть кваліфікуватися як «антипатріотичні» або такі, які «зневажають цінності цивілізації». Виникне загроза появи нових «ворогів народу» («цивілізації», «імперії...») [9, с. 10].

За таких умов постмодерністська методологія не потрібна ні політичним гравцям, які вже відчують потребу у відповідній систематизованій ідеології, ні теоретикам, оскільки постмодернізм неспроможний дати відповіді на об'єктивні виклики часу. Отже, постмодернізм «застарів» і соціальна затребуваність постмодерністської методології йде в минуле [9, с. 13–14].

Сьогодні межі раціональності стають прозорими та проникними. Повна й вичерпна раціоналізація відносин людини і світу виявляється недосяжною і навіть недоцільною. Раціональне пізнання як відображення інваріантного устрою світу, що декларується модерном, аморфність постмодерністських інтерпретацій реальності поступаються місцем раціональності, заснованої на критичному ставленні до своїх власних передумов. Раціональність виводиться вже не тільки з винятково пізнавальних детермінант, предметом критичної рефлексії стають також соціокультурні й ціннісні фактори її формування. У поле раціонального осмислення й діалогу включаються людські здібності та культурні феномени, які традиційно розглядалися як позараціональні.

Ульріх Бек відзначає, що у суспільстві ризику наука втрачає монополію на раціональність. Наукова і соціальна раціональність стають все більш взаємозалежними, їх все складніше розрізнити. Суспільна стурбованість і публічна критика все частіше спираються на результати наукових досліджень, а наука шукає відповіді на суспільні запити щодо аналізу певних ризиків. Для того, щоб усвідомлено говорити про ризики, треба зайняти певну оціночну позицію [2, с. 33–35].

Таким чином, можна зробити висновок, що складність і взаємозалежність сучасного світу вимагає від раціонального пізнання постійного вдосконалення з огляду на потреби соціальної дії. Важливим у побудові та реалізації раціональних моделей є врахування впливу соціокультурних чинників, особливостей позицій інших індивідів, спільнот, культур. Перспективними, на нашу думку, стануть подальші дослідження сучасної раціональності як усвідомлення необхідності вільного та відповідального вибору в умовах непередбачуваності та ризику.

Література

- 1. Сёрль Дж.** Рациональность в действии / Джон Сёрль ; пер. с англ. А. Колодия, Е. Румянцевой. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 336 с.
- 2. Бек У.** Общество Риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бек ; пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой ; послесл. А. Филиппова. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
- 3. Гайденок П. П.** Научная рациональность и философский разум / П. П. Гайденок. – М. : Прогресс-Традиция, 2003. – 528 с.
- 4. Швырёв В. С.** Рациональность как ценность культуры. Традиция и современность / В. С. Швырёв – М. : Прогресс-Традиция, 2003. – 176 с.
- 5. Лобас В. Ф.** Роль абстрактного мышления в составе общественного сознания / В. Ф. Лобас // Сознание и социальная реальность : монография / науч. ред. И. Ф. Кононов. – Луганск : Альма-матер, 2004. – С. 37 – 53.
- 6. Лобас В. Ф.** Классический и неклассический рационализм в мировоззрении / В. Ф. Лобас // Соціологія Другого модерну: проблема перевизначення понять суспільствознавчого дискурсу : зб. наук. пр. / наук. ред. І. Ф. Кононов. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса

Шевченка», 2009. – С. 74 – 81. **7. Лобас В. Ф.** Мифологизация мировоззрения в условиях массовой культуры / В. Ф. Лобас // Структура представления знаний о мире, обществе, человеке: в поисках новых смыслов. – Вып. 4. – Т. 1. Социальные науки. – Луганск : Знание, 2003. – С. 167 – 178. **8. Лобас В. Х.** Цілісність української культури в умовах глобалізації / В. Х. Лобас // Культура України: цілісність у регіональній різноманітності : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 19 листопада 2008 р.). – К. : ДАККіМ, 2008. – С. 10 – 15. **9. Бузгалин А. В.** Постмодернизм устарел... (Закат неолиберализма чреват угрозой «протоимперии») / А. В. Бузгалин // Вопросы философии. – 2004. – № 2. – С. 3 – 15.

Чантурія А. В. Динаміка раціональності в сучасному світі: ідеї В. Х. Лобаса в контексті її теоретичного осмислення

У статті розглядаються специфіка раціоналістичних настанов Модерну та постмодернізму, а також проблеми сучасних трансформацій раціональності в умовах глобалізації.

Ключові слова: раціональність, Модерн, постмодернізм, глобалізація.

Чантурия А. В. Динамика рациональности в современном мире: идеи В. Ф. Лобаса в контексте ее теоретического осмысления

В статье рассматриваются специфика рационалистических установок Модерна и постмодернизма, а также проблемы современных трансформаций рациональности в условиях глобализации.

Ключевые слова: рациональность, Модерн, постмодернизм, глобализация.

Chanturiya A.V. Ideas of V.F. Lobas in the context of the modern theoretical searches of the points of rationality

The specific of the rationalistic settings of Modern and postmodernism, the problem of modern transformations of rationality in the conditions of globalization are analyzed in the article.

Key words: rationality, Modern, postmodernism, globalization.

Стаття надійшла до редакції 23.05.2011 р.

Прийнято до друку 27.05.2011 р.

протоколом № 11.

Рецензент – к. філос. н., доц.

Тягнібедіна О. С.

КОРДОНИ У СУСПІЛЬСТВАХ ДРУГОГО МОДЕРНУ. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КОРДОНІВ

УДК 316.3

Віхров М. М.

ГРУПОВА СОЛІДАРНІСТЬ І МІЖГРУПОВІ КОНФЛІКТИ: МІСЦЕ І ФУНКЦІЇ ГРУПОВИХ КОРДОНІВ

Хистка солідарність гетерогенного, суперечливого і динамічного сучасного суспільства постійно стикається з викликами глобалізації, економічних та соціально-політичних криз. Внутрішня конфліктність – одна з основних рис диференційованого соціуму. Однак, кордони, що відокремлюють учасників конфлікту («своїх» і «чужих») також набувають динамічного і неоднозначного характеру через множинність соціальних зв'язків і приналежностей.

Дана стаття присвячена вивченню питання про природу групової солідарності, її сутнісний та функціональний зв'язок з міжгруповим конфліктом. В статті розглядаються механізми інтеграції сучасного соціуму, внутрішня структура феномену солідарності, функції групових кордонів стосовно солідарності і конфліктів, вплив міжгрупових конфліктів на солідарність. Також подаються рекомендації щодо здійснення управління конфліктами через вплив на солідарності.

Під солідарністю ми будемо розуміти стан соціуму, соціальної групи або спільноти, що характеризується наявністю спільної ідентичності, спільних цінностей, а також спільною діяльністю в рамках спільної нормативної системи. Ідентичність ми будемо розуміти (за Дж. Г. Мідом) як діалогічний синтез психічного «І» індивіда та його соціального «Ме», внаслідок якого відбувається інтерналізація власної соціальної ролі в системі пов'язаних соціальних позицій. Спільну діяльність ми розуміємо як співпрацю, взаємодопомогу та участь в ритуальних групових практиках. Останні ми будемо тлумачити як впорядковані стандартизовані дії, через які учасники виявляють свою єдність з даним соціумом, групою або спільнотою. Співпраця – це діяльність членів групи, спрямована на досягнення спільних цілей та реалізацію спільних інтересів. Структурний зміст співпраці становить участь в розподілі праці. Взаємодопомога – це діяльність членів групи, спрямована одне на одного – на взаємну підтримку з метою спільного виживання, збереження групи. Структурний зміст взаємодопомоги становить обмін ресурсами та послугами.

«Солідарність з ким?» і «Солідарність в чому (чому)?» – два основних питання, через які розкривається зміст солідарності. Перше питання – це питання про групову приналежність. Солідарність, хоча і

проявляється в діях та свідомості конкретних індивідів, є колективним феноменом і має над- та міжіндивідуальний характер і тому не може бути характеристикою індивідуальної свідомості або психіки. Вона завжди потребує приналежності (реальної чи уявної) до спільноти (реальної чи уявної). Друге питання – це питання про базовий консенсус – основу солідарності. Базовий консенсус – це визнання членами групи групоутворюючих цінностей та практик, які становлять підґрунтя даного об'єднання. Базовий консенсус досягається шляхом інтерналізації групових цінностей та норм, артикуляції спільних інтересів, залучення до мереж взаємодопомоги і включення в розподіл праці. Ритуальні практики можуть лежати в основі базового консенсусу лише у випадку релігійних спільнот, сенс існування яких полягає в колективному поклонінні божеству. В решті випадків ритуальні практики є засобом групової соціалізації і відтворення базового консенсусу. Базовий консенсус завжди є більшою чи меншою мірою відрефлексованим – це вирізняє солідарність з-поміж таких психоемоційних станів, як емпатія, симпатія, кохання тощо. Звичайно, солідарність може розвиватися на такій основі, включати в себе емоційну складову або бути підґрунтям для формування згаданих реакцій, але сутнісно вона залишається відмінним феноменом.

Специфіка солідарності залежить від типу і конкретних характеристик групи чи спільноти. В даному дослідженні ми будемо типологізувати соціальні групи на основі досліджень Ч. Кулі, Дж. Г. Міда та Р. Патнема і будемо розрізняти первинні, вторинні та третинні соціальні групи.

Первинні групи – це, за Ч. Кулі, «групи, що характеризуються тісними, безпосередніми зв'язками і співпрацею. Вони первинні... через те, що є фундаментом для формування соціальної природи та ідеалів індивіда» [1, с. 179]. Первинні групи складаються на основі родинних зв'язків, сусідства і дружби (дитяча, «ігрова група дітей» [1, с. 180]. Зв'язки між учасниками первинних груп, особливо родинних, виникають поза їхньою волею і охоплюють їх у всій цілісності. Специфікою солідарності первинних груп є те, що базовий консенсус охоплює основи життєдіяльності індивіда від моменту його народження. Первинна група «поглинає (індивіда) цілком» і тому солідарність є всеохопною, а також часто недостатньо відрефлексованою через велику вагу емоційних відносин. Взаємодопомога в первинних групах має характер морального обов'язку і широко практикується. В певному сенсі відносини в первинних групах відповідають поняттю «Gemeinschaft» Ф. Тьоніса.

Вторинні групи характеризуються, навпаки, незначною емоційною єдністю, а індивід залучається до них не цілком, а лише в певній своїй якості (наприклад, професійній). Основою базового консенсусу у вторинних групах є співпраця для досягнення певних цілей. Відтак рольова структура групи є чітко визначеною, а відносини – безособовими і часто формалізованими. Базовий консенсус у таких групах заснований на виконанні рольових приписів і дотриманні норм

взаємодії. Відповідно, членство в групі визначається участю в розподілі праці. Важливу роль у формуванні солідарності вторинних груп відіграє взаємодія з іншими групами (особливо конкурентна та конфліктна) і неформальні стосунки між членами групи, характерні для первинних груп, хоча останнє може призводити до формування суперечливих солідарностей всередині вторинної групи.

Поняття третинних груп («*tertiary associations*») запропонував Р. Патнем. Третинні асоціації характеризуються тим, що взаємодії більшості їхніх членів є надто обмеженими або опосередкованими (здійснення членських внесків, читання інформаційного бюлетеня). Члени третинних груп мають спільні інтереси, об'єднані спільними символами, лідерами чи ідеалами, однак зв'язки між ними відсутні чи обмежені [2]. Солідарність в третинних групах позбавлена конкретного емоційного наповнення і безпосередніх особистих зв'язків. Тобто індивід співвідносить себе з певним «узагальненим іншим» в особі лідера чи символа, а не безпосередньо з членами спільноти чи групи.

Сучасне диференційоване суспільство є суперечливою системою солідарностей груп та спільнот, що взаємно розташовані в соціальному просторі в одній площині або перебувають у відносинах нерівності. Солідарності можуть включати одна одну, взаємонакладатися, узгоджуватися чи суперечити одна одній. Узгодження солідарностей відбувається на рівні конкретних індивідів. Воно можливе тому, що далеко не всі групи та спільноти вимагають від членів постійної і абсолютної включеності і лояльності. Узгоджуваність солідарностей залежить від специфічності вимог до членства, які, в свою чергу, визначаються умовами існування групи і змістом базового консенсусу. Завдяки цьому соціум є конфліктним і динамічним середовищем. Проте суперечливе взаємонакладання солідарностей справляє і інтегруючий вплив. Двоє індивідів можуть бути членами двох ворогуючих груп і одночасно з цим – членами однієї (іншої) спільноти. Через це відчуження внаслідок конфлікту зазвичай не є абсолютним. Крім того, через множинність солідарностей втрата індивідом членства в одній групі не приводить до цілковитої втрати місця в соціумі і повної атомізації.

Загалом, підхід, що пов'язує диференціацію і інтеграцію, започаткований ще в роботах Дюркгайма. Дюркгайм вважав, що розподіл праці, диференціюючи суспільство внаслідок професійної спеціалізації, одночасно інтегрує його на основі взаємозалежності диференційованих частин. Він називав це органічною солідарністю, протиставляючи механічній, що базується на подібності (однаковості). Пізніше Георг Зіммель писав про два типи відносин, що об'єднують індивіда з групою. Один тип він вважав основаним на «однаковості», а другий – на «реальному взаємному зв'язку» [3, с. 328]. Зіммель вважав ці відносини існуючими паралельно, хоча і припускав можливість виникнення першого типу відносин на основі другого типу. Пізніше ці уявлення були перетлумачені Толкоттом Парсонсом, який вважав, що цілість соціуму

забезпечується інститутом громадянства (національності) та суспільним договором, що має вираження в правовій системі [4, с. 33–38]. Перший механізм інтеграції, що ґрунтується на об'єднанні подібних елементів, забезпечує цілісність суспільства і дозволяє визначити його межі, а другий координує і узгоджує взаємодію елементів диференційованого суспільства.

Дійсно, узгодження партикулярних солідарностей (цілей і форм існування груп та спільнот) всередині суспільства забезпечується єдністю загальновизнаної правової системи. Мета цього узгодження – запобігання розвитку суперечностей, що справлятимуть дезінтегровальний вплив. Також правова система забезпечує фіксацію членства в суспільстві (надає статус громадянства) і визначає рольові зобов'язання і права, що випливають з цього членства. Крім того, сучасна правова система, явно орієнтована на регулювання наслідків «органічної» диференціації (різноспрямовані інтереси, нерівність тощо), неявно підтримує уявлення про «механічну» єдність членів соціуму. Постулат рівності *всіх* перед *загальнообов'язковим* законом (принаймні, де юре) є відображенням ідеї однаковості (недиференційованості) всіх за ознакою громадянства.

Основною формою існування сучасних суспільств є національна держава. Поняття нації є одним з найбільш дискусійних в сучасних суспільних науках. У рамках даного дослідження ми спираємось на конструктивістський підхід до націєтворення, а саме на концепцію Бенедикта Андерсона. Згідно з Андерсоном, нація – це «уявлена політична спільнота» [5]. Уявленою вона є в тому сенсі, що її члени мають у свідомості образ їхньої спільності, хоча більшість з них особисто незнайомі між собою [5]. Головними рисами нації Андерсон пропонує вважати:

- 1) обмеженість (межі, за якими починаються інші нації);
- 2) суверенність (що проявляється в претензіях на незалежну державність);
- 3) спільноту («глибоке горизонтальне товариство») [5].

З нашої точки зору, ознака обмеженості логічно впливає з третьої ознаки, позаяк навіть уявлення про спільноту неможливе без попереднього її виокремлення з соціального простору, тому будь-яка спільнота є апріорі обмеженою. Тому націю ми будемо вважати спільнотою, що мислить себе як націю і прагне національного суверенітету.

Зосередимо увагу на «глибокому горизонтальному товаристві» – спільноті. Дійсно, попри існуючі нерівності всередині нації, спільна національність «урівнює» різні соціальні позиції в статусі членства. Слово «спільнота» відсилає нас до концепції *Gemeinschaft* («спільноти») Фердинанда Тьоніса. Зіставлення основних рис *Gemeinschaft* і нації (такої, якою вона уявляється) має такий вигляд. По-перше, як *Gemeinschaft* є примордіальним утворенням, так і нація уявляється

прадавньою, а націєтворення супроводжується «вигадуванням» національного минулого [5]. По-друге, основою Gemeinschaft є споріднення, спільність території і духу. Уявлення про кровно-духовні підвалини нації так само знаходять більш чи менш яскраве вираження в націоналістичній свідомості, адже нація уявляється передусім як братство [5], а сам факт національності «оточений аурую історичної фатальності» [5]. Щодо території, то уявлення національної території і репродукування цього уявлення у вигляді мапи було, на рівні з музеєм і переписом, одним з головних механізмів формування національної свідомості [5]. Отже, послуговуючись термінологією Тьоніса, нація уявляється як Gemeinschaft, хоча взаємодія соціальних суб'єктів співвідноситься з Тьонісовим уявленням про Gesellschaft («суспільство») – контрактні відносини, основані на індивідуальній вигоді суб'єктів соціального життя. В цьому сенсі ми можемо стверджувати, що нація – це Gemeinschaft, що імпліцитно містить Gesellschaft, суб'єктами якого є соціальні актори нижчого рівня (групи, спільноти, індивіди тощо).

Щодо базового консенсусу сучасного суспільства, його зміст залежить від конкретного соціуму та історичних умов. Сутнісним моментом є не стільки зміст консенсусних положень, скільки їхнє одностайне сприйняття. Наприклад, солідаризувати суспільство може як одностайне визнання існуючого політичного ладу, так і одностайне прагнення його змін; об'єднавчий потенціал має як прагнення національного суверенітету, так і долучення до наддержавних об'єднань. Очевидно, в основі базового консенсусу спільноти громадян не може лежати хіба що спільне бажання до розділення держави, але в свою чергу, це може бути основою базових консенсусів партикулярних солідарностей.

Кордон – одна з головних умов і ознак існування групи чи спільноти як окремого суб'єкта соціального життя, позаяк окремішність передбачає обмеженість в соціальному просторі, окремішність від інших соціальних суб'єктів. Критерієм проведення групового кордону є статус членства. В свою чергу, статус членства визначається включеністю індивіда до групи чи спільноти, солідарністю з ними. Тому солідарність завжди передбачає усвідомлення (більш чи менш чітке) обмеженості «цільової групи» і здатність вирізняти її. Тому першою і основною функцією групового кордону є демаркація соціального простору. Другою функцією є захист групи від зовнішніх вторгнень. Крім того, визначеність і очевидність групового кордону підтримує відчуття групової приналежності і солідарності.

Однак, межі групи визначаються передусім її внутрішнім змістом. Тому підстави для проведення кордону слід віднаходити в змісті базового консенсусу групи. Зсередини груповий кордон підтримується механізмом лояльності. Лояльність забезпечує збереження членства в групі і виконання рольових функцій, надаючи їм обов'язкового (перед лицем всієї групи) характеру. Конкретний зміст вимог лояльності –

претензій групи до особистості – визначається умовами і цілями існування групи.

Кордон групи впорядковує взаємодії між членами групи. Він визначає кількість учасників співпраці, коло адресантів взаємодопомоги і визначає допуск до ритуальних групових практик. Також груповий кордон впорядковує процес комунікації і сам впорядковуються нею. Засобами такого впорядкування є мова (діалект, сленг, професійна лексика тощо), засоби і місця (у віртуальному чи реальному просторі) комунікації, смисли, дискурс. Ці обмеження захищають інформаційний і смисловий простір групи. Водночас групові кордони визначають склад учасників комунікації.

Крім соціальних кордонів, слід розглянути і просторові кордони груп. Групи, спільноти і суспільства розташовуються не лише в соціальному, але й в географічному просторі. У випадку суспільств це територія національної держави, визначена державним кордоном. Первинні спільноти розташовуються компактно (за місцем проживання), вторинні – за місцем спільної діяльності (хоча через можливість дистанційної роботи група може бути дисперсною). Третинні ж групи слабо прив'язані до певної території. Новітні засоби комунікації та ЗМІ дозволяють членам будь-яких груп активно взаємодіяти, практично незважаючи на просторове розташування.

Якщо група має територіальну прив'язку, кордони групи і кордони групової території функціонально взаємодоповнюються, підсилюючи солідарність. По-перше, внаслідок «матеріалізації» групового кордону розрізнення «своїх» і «чужих» набуває конкретного просторового значення. По-друге, спільність території сприяє встановленню особистих зв'язків і безпосередньої взаємодії, формуванню уявлення про спільність життя. По-третє, спільна територія дозволяє краще здійснювати контроль за членами групи на рівні повсякденних практик (обмеження контактів, відстеження взаємодій тощо). По-четверте, можливість безпосереднього зв'язку відкриває ширші можливості для групових взаємодій.

Таким чином, узгодження солідарностей – це завжди узгодження групових кордонів, визначення свого місця в їхньому суперечливому перетині і взаємонакладенні. Протягом життя індивід постійно переживає внутрішні конфлікти через необхідність вибору між вимогами лояльності, що висуває родина, друзі, трудовий колектив і т. д.

По той бік групового кордону завжди перебуває «інший». Усвідомлення існування «іншого» – зворотний бік усвідомлення власного існування. В міжгрупових відносинах грань між «собою» та «іншим» проходить через груповий кордон. Невідворотна присутність «іншого» має значні функціональні наслідки для життя групи. По-перше, «інший» (реальний чи уявний) надає груповому кордону особливого значення і конкретних обрисів. По-друге, взаємодія з «іншим» має для групи значення, аналогічне тому, що має «дзеркальне Я» (згідно з

Ч. Кулі) для формування особистості. Як індивід формує власну самосвідомість, відстежуючи реакцію суспільства на себе, так і групова свідомість розвивається у взаємодії з «іншим». Наповнене «потойбіччя» групового кордону сприяє артикуляції групових інтересів, формуванню і відтворенню колективної ідентичності і солідарності, яка перед лицем чужого оточення (особливо ворожого) активно відрефлексовується і набуває емоційної гостроти.

Взаємна орієнтація групових суб'єктів соціального життя може бути різною: від відчуження до гармонійних відносин співпраці і конфліктного протистояння. І конфлікт, і гармонійні стосунки є варіантами взаємодії, тоді як відчуження є відсутністю такої. Конфлікт – це варіант взаємодії з «іншим» (який тепер тлумачиться як «ворог»), що проявляється у відкритій боротьбі. Конфліктність (реальна чи можлива) – зворотній бік солідаризації, адже соціальна група завжди «дає собі звіт в тому, кого вона вважає другом і кого – ворогом, і притому не стільки в теоретичному плані, скільки коли мова заходить про діяння» [3, 393]. Предмет конфлікту становлять суперечності, що стосуються групових цінностей, інтересів, ресурсів і практик. Джерела міжгрупового конфлікту мають своє коріння в базовому консенсусі, що є підставою для існування групи, тобто підстави міжгрупового конфлікту мають органічний зв'язок з підставами існування цих груп.

Розглянемо вплив міжгрупового конфлікту на солідарність. Загалом, міжгруповий конфлікт справляє позитивний вплив на солідарність сторін. Ще Зіммель зазначав, що «ворожі дотики є набагато більш колективістськими, ніж дружніми» [3, 330]. По-перше, відбувається актуалізація конфліктуючих ідентичностей, інтересів та цінностей. Кожен учасник конфлікту відрефлексовує власне місце на тому чи іншому боці групового кордону, осмислює власну участь у ньому, рольові зобов'язання і вимоги лояльності. По-друге, груповий кордон стає максимально чітким, оскільки відкрите зіткнення сприяє розрізненню «своїх» і «чужих».

У функціональному аспекті розрізняють функціональні та деструктивні конфлікти, а за типом перебігу – інституціоналізовані та нерегульовані. Функціональні конфлікти приводять до розв'язання суперечностей і вдосконалення міжгрупових відносин. Завдяки таким конфліктам відбувається прогрес соціальних відносин і еволюція суспільного ладу. Деструктивні ж конфлікти не приводять до позитивного результату, оскільки його сторони не почуваються задоволеними його результатами, а суперечності залишаються не розв'язаними. Інституціоналізовані конфлікти мають місце тоді, коли боротьба сторін відбувається в межах певної нормативної системи, за допомогою соціально санкціонованих засобів і в прийнятний спосіб. Нерегульовані конфлікти означають, що боротьба провадиться як законними, так і протизаконними засобами. Очевидно, що останній тип

міжгрупових конфліктів набуває поширення в аномічних суспільствах і виступає фактором їхньої дестабілізації і дезінтеграції.

Об'єднуючий і мобілізуючий вплив міжгрупового конфлікту настільки значний, що наявність «спільного ворога» може виступати групоутворюючим чинником. Як твердить Зіммель, «часто лише практична необхідність однаково ставитися до третьої особи має наслідком внутрішні відносини і встановлення одноманітності між різними душевними силами», тобто «співвіднесення з деяким третім створює і зміцнює колективну однотайність» [3, с. 334–335]. Втім, солідарність таких об'єднань залежить від збереження конфліктної ситуації, позаяк в основі базового консенсусу лежить спільний опір супротивнику.

Конфлікти між різними видами груп мають свою специфіку. Так, конфлікт первинних груп є найбільш жорстоким через те, що базовий консенсус в них охоплює основи життєдіяльності індивіда, а членство в цих групах практично неможливо змінити. Те саме стосується міжнаціональних та міжетнічних зіткнень, оскільки солідарність сторін має риси солідарності первинних груп (міф про кровне споріднення, духовне братство тощо). Звідси особлива жорстокість і непримиренність міжетнічних протистоянь, традицій кровної помсти між родами і кланами. Конфлікти більш формалізованих вторинних груп краще піддаються інституціоналізації і легше піддаються регуляції. Щодо конфліктів третинних груп, вони, як і самі групи, мають переважно опосередкований і безособовий характер.

Диференційований характер сучасного суспільства зумовлює його конфліктний характер. З одного боку, внутрішня конфліктність є джерелом вдосконалення соціальних відносин і динамічного розвитку суспільства, з іншого – постійно загрожує його стабільності і цілісності. Оскільки передумови виникнення міжгрупових конфліктів існують і виникають повсякчасно, уникнути їх неможливо. Управління конфліктами – це одночасно і управління солідарностями, адже причини конфлікту слід шукати в змістах базових консенсусів конфліктуючих груп.

Для збереження солідарності соціуму і послаблення дезінтеграційного впливу внутрішніх конфліктів можна запропонувати таке. Першим і найбільш очевидним кроком є завчасне усунення суперечностей, через які назріває конфлікт, але в реальності це далеко не завжди можливо. Наступний крок полягає в забезпеченні умов для формування інституціоналізованого конфлікту. Для цього необхідна висока легітимність арбітражних інститутів, досконала правова система і належним чином функціонуючі представницькі інституції, а також апарат примусу. Важливим чинником профілактики виникнення конфліктів є комунікація між потенційними супротивниками. Для забезпечення конструктивного розв'язання конфліктів необхідна організація переговорного процесу під контролем арбітражних

інституцій. Гостроту конфлікту можна до певної міри знизити актуалізацією солідарностей вищого порядку за допомогою розгортання (або створення уявного) конфлікту з третьою стороною. Щоправда, мобілізуючий вплив образу «спільного ворога» навряд чи можна вважати довготривалим, тому його слід вважати допоміжним і тимчасовим засобом. У разі, коли конфлікт носить ознаки деструктивного і неконтрольованого і становить загрозу для цілісності соціуму, доцільно звернутися до впливу на самих суб'єктів конфлікту. Руйнування базового консенсусу конфліктуючих груп і розмивання їхніх групових кордонів сприятиме зниженню можливостей до взаємної боротьби. Тому створення конфліктів всередині конфліктуючих груп можна також вважати засобом послаблення протистояння всередині суспільства. Для профілактики міжгрупових зіткнень слід контролювати і стримувати виникнення партикулярних солідарностей.

Таким чином, ми виявили, що групова солідарність неминуче супроводжується міжгруповими конфліктами. Груповий кордон – межа, що відокремлює «своїх» від «інших» – є необхідною ознакою існування групи, спільноти чи соціуму і передумовою виникнення конфлікту з тими суб'єктами, що розташовані по той бік групового кордону. Сучасне диференційоване суспільство є суперечливою системою солідарностей, через конфліктність яких воно набуває динамічного і нестабільного характеру. Це водночас інтегрує соціум і робить його внутрішньо схильним до виникнення руйнівних конфліктів. Узгодження солідарностей відбувається у свідомості індивідів, які мусять знаходити своє місце в системах розподілу на «своїх» і «чужих», а також узгоджувати виконання вимог лояльності. Управління міжгруповими конфліктами – це завжди управління солідарностями, оскільки причини конфліктів пов'язані зі змістом базових консенсусів конфліктуючих груп.

Література

- 1. Кули Ч.** Первичные группы / Американская социологическая мысль : тексты / под ред. В. И. Добренькова. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 496 с.
- 2. Putnam R.** Bowling Alone: America's Declining Social Capital. [Электронный ресурс]: Democracy in America – 15.05.11 – Режим доступа : <http://xroads.virginia.edu/~HYPER/DETOC/assoc/bowling.html>
- 3. Зиммель Г.** Социальная дифференциация : избранное. – Том 2. Созерцание жизни. – М. : Юрист, 1996. – 607 с.
- 4. Парсонс Т.** Система современных обществ / Т. Парсонс ; пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева ; под ред. М. С. Ковалевой. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
- 5. Андерсон Б.** Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – [Электронный ресурс]: Книжкова полиця. – 15. 05. 11 – Режим доступа: <http://keenander.narod.ru/anders/and.htm>.

Віхров М. М. Групова солідарність і міжгрупові конфлікти: місце і функції групових кордонів

Стаття присвячена розгляду сутнісного та функціонального зв'язку між групою солідарністю та міжгруповим конфліктом. Аналізується значення групових кордонів для формування солідарності і виникнення конфліктів, досліджується структура феномену солідарності, механізми інтеграції сучасного суспільства, обґрунтовуються рекомендації щодо управління соціальними конфліктами.

Ключові слова: солідарність, конфлікт, інтеграція, груповий кордон, лояльність, ідентичність

Вихров М. М. Групповая солидарность и межгрупповой конфликт: место и функции групповых границ

Статья посвящена рассмотрению сущностной и функциональной связи между групповой солидарностью и межгрупповым конфликтом. Автор рассматривает значение групповых границ для формирования солидарности и возникновения конфликтов. Автор рассматривает структуру феномена солидарности, механизмы интеграции современного общества и даёт рекомендации относительно управления социальными конфликтами.

Ключевые слова: солидарность, конфликт, интеграция, групповая граница, лояльность, идентичность

Vikhrov M. Group solidarity and group conflict: place and functions of group boundaries

The article is dedicated to examination of essential and functional tie between group solidarity and group conflict. The author examines the meaning of group boundaries for solidarization and origin of conflicts. The author examines the structure of phenomenon of solidarity, the mechanisms of integration of contemporary society and makes the recommendations for social conflict management.

Keywords: solidarity, conflict, integration, group boundary, loyalty, identity.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2011 р.

Прийнято до друку 27.05.2011 р.

протоколом № 11.

Рецензент – д. соц. н., проф. Кононов І. Ф.

УДК 130.2:316.7

Грушко Е. А.

МАРГІНАЛЬНІСТЬ ЯК ФЕНОМЕН ПОГРАНИЧНОСТІ В КУЛЬТУРІ

Термін маргінальність має латинське коріння, *margo*, що означає «край», «межу». Феномен, що сьогодні активно позначають за допомогою даного слова соціологи й за ними теоретики культури, недостатньо вивчений саме в царині теорії культури, оскільки, відома як суто соціологічна, проблема маргінальності є досить новою у сфері філософського осмислення процесів сучасного культуротворення. Визначення культуротворчого потенціалу феномену маргінальності є евристичним для досліджень теорії культури.

Слід визначити витoki, етимологію й особливості слововжитку терміна «маргінальність» для подальшої роботи з поняттям. Із Бехістунського надпису (VI ст. до н. е.) відома назва однієї з сатрапій Ахеменідської імперії, що обіймала територію сучасного східного Туркменістану – Маргіана. Особливість цієї сатрапії була у тому, що вона розташовувалася «поміж» чотирьох інших, Парфії, Согду, Бактрії, Ареї, була граничною до всіх них. У сучасний слововжиток, проте, термінологічний ряд (маргіналія – маргінальність – маргінал) прийшов з латини, де *margo* – це «край», «межа», а пізньолатинське *marginalis* – «той, що міститься на краю». З античності «маргіналіями» називали примітки та малюнки на полях книги, що мали коментуюче навантаження, або й висвітлювали смисли, що могли не відповідати загальній концепції змісту книги чи її оформленню. Наприклад, на полях старовинного розкішно оформленого «Апокаліпсису» містяться такі маргіналії переписувача: «як болять пальці від холоду», «коли я нарешті закінчу цей розділ?» тощо [1]. Відшукувати прямий етимологічний зв'язок між Маргіаною і маргіналіями – це справа мовознавців. Але примітно, що так чи інакше обидва варіанти вказують на межовість, граничність і що важливо – периферійність, іншорідність певних смислів до провідної теми, сфери, галузі.

Примітно, що звернення до такого роду шарів культури відбулося у минулому столітті, коли й було введено у науковий обіг поняття маргінальності, що вказувало на специфічний феномен, інтерес до якого сколихнув наукове товариство. Підстави для осмислення феномену маргінальності фахівцями соціальних наук більш ніж достатні. Культура ХХ століття в процесі перетворення її на глобальну, відчула на собі сповна наслідки двох світових воєн, революцій, різного роду світових протистоянь тощо. Людина надто часто опинялася у пограничних ситуаціях буття між життям та смертю, між «своїми» і «чужими», між «істинами спільноти» та «істинами індивіда». «У масовій свідомості

серед тисяч і тисяч біженців, блукачів і переселенців росло відчуття некоріненості, покинутості і неприкаяності, розвивався дух вічного мандрування і бродяжництва. Соціальні трагедії нерідко штовхали людей до масових еміграцій, перетворювали їх на засланців, інтернованих і депортованих, формували цілі прошарки духовних погорільців, маргіналів і аутсайдерів» [2, с. 21]. Як наслідок – людина ставала стороннім спостерігачем процесів власної культури і внутрішнім – щодо чужої їй культури. Сприймаючи чужу мову, звичай і системи соціально-групових цінностей, людина змушувала себе переосмислювати своє місце в культурному просторі. «Виникала страшна аберація в культурній самоідентифікації особистості – відчуття позапокладеності (внеположенности – рос.) людини відносно духовного життя як цілісного феномену» [2, с. 21].

Такий пафос сучасного культуротворення має більш ніж достатні підстави як у соціокультурних обставинах доби, так і в інтелектуальному осмисленні їх філософами і теоретиками культури. Технологічні, соціальні і культурні зміни останніх десятиліть надали проблемі маргінальності якісно нової форми. Урбанізація, масові міграції, інтенсивна взаємодія носіїв різних етнокультурних і релігійних традицій, розмивання вікових і культурних бар'єрів, вплив на людей засобів масової інформації призвели до того, що маргінальний статус у сучасному світі став не стільки винятком, скільки нормою існування мільйонів людей.

У першій половині XX ст. американський соціолог Р. Парк назвав маргіналами людей, які відділилися від своєї соціальної групи, але ще не прийняті в іншу. Соціолог мав на увазі жителів Гаваїв початку XX ст., які втратили свій зв'язок з національною культурою, але ще не приєдналися, не пристали до американської – саме їм він і присвятив дослідження, що стало класичним [3].

За Р. Парком, маргінальними є люди, які опинилися на межі між двома чи більше соціальними світами, але в жодному з них не почувуються повноправними агентами. Ознаками маргінала є такі характеристики: сумнів у своїй власній цінності, невизначеність зв'язків з близьким оточенням, самотність і мрійливість, надмірне хвилювання за майбутнє, страх ризикованих обгородок і впевненість у тому, що оточення несправедливо ставиться до нього [4].

Т. Шибутані, аналізуючи дану концепцію, вносить суттєві обмеження щодо використання ознак маргінальності, запропонованих Р. Парком. Він, зокрема, зазначає, що не всім особам, хто має маргінальний статус, притаманні вказані Р. Парком риси, і як такі вони можуть бути застосовані до обмеженої кількості маргіналів. Наводячи приклади зі спеціальних праць з соціальної психології, які заперечують узагальнення Р. Парка, Т. Шибутані доходить висновку, що «не існує обов'язкового взаємовідношення між маргінальним статусом та особистісними розладами» [5, с. 493].

Примітно, що вже Р. Парк, окреслюючи постать маргінала, вказував на його творчий потенціал. І саме на нього посиляється Т. Шибутані, стверджуючи, що «ті, хто щасливо живе в єдиній культурі, з меншою вірогідністю можуть стати новаторами, оскільки надто багато вони сприймають як саме собою зрозуміле. Ті ж, хто бере участь у двох чи більше соціальних світах, менш прив'язані до партикулярного способу визначення ситуацій і звикли враховувати різні можливі рішення» [5, с. 495]. Такий хід думки щодо творчого потенціалу маргінального стану дає вченому можливість зробити висновок, що «в будь-якій культурі найбільші досягнення здійснюються звичайно в час швидких соціальних змін, і багато із великих внесків були зроблені маргінальними людьми» [5, с. 495–496].

Позицію Т. Шибутані щодо маргіальності можна вважати певним поворотним моментом в осмисленні даного явища, значимим для культурології. Він чітко вказав напрям дослідження феномену маргіальності саме в площині теорії культури. Але лише в невеликій частині досліджень, і то здебільшого побіжно, в поле уваги потрапляє саме культуротворчий потенціал маргіальності. Переважна більшість досліджень продовжує рухатися в соціологічній площині з фіксацією явно деструктивних параметрів щодо маргіальності.

Маргіальне в культурі в багатьох випадках є перспективним. Багато з того, що сьогодні сприймається як норма на культурному просторі, раніше розташовувалося на його периферії. І окремі постаті, маргіальні за своєю природою, тобто ті, хто відчув цю роздвоєність у собі і не міг встояти на конформних засадах, і навпаки, не зміг подолати спокуси життям на межі, провокували аккультурацію маргінесу.

Для того, щоб відмежуватися від соціологічно орієнтованого поняття маргіальності, конотації ціннісно-нормативної порожнечі, в якому є ніби родовою ознакою проблематики материнської галузі знання, є сенс ввести поняття *культур-маргіальності* для позначення культуротворчих вимірів пограничного стану, потенційно насиченого творення нових / альтернативних світів культури, інтелектуальної, художньої, моральнісної творчості.

Маргінали несли настанови, цінності, нові способи самореалізації особистості у соціумі. «Пророки і художники мають схильність до маргіальності, – вважав англійський дослідник В. Тернер, – мають схильність до... маргіальності» [6, с. 198]. Такі пограничні люди з пристрасною щирістю прагнуть позбутися кліше, пов'язаних із статусом і виконанням відповідних соціальних ролей. «У творах [маргіналів] можна побачити проблиски цього невикористаного еволюційного потенціалу людства, який ще не втілювався в конкретну форму і не зафіксований структурою» [6, с. 198].

Проте, щоб стати звичними, традиційними, маргіальні риси і якості мають стати затребуваними. Іншими словами – має бути соціальний запит на такого роду інновації, інакше вони просто

забувалися чи назавжди залишалися маргіналіями (а вірогідно, нам багато чого вже не стане відоме про тих маргіналів, які не залишили по собі письмових свідчень, а оскільки їх інновації не стали затребуваними, то й вони загубилися у процесі культуротворення).

Введення поняття «культур-маргінальність» в теорію культури дозволяє відмежуватися від суто соціологічних тлумачень явищ, які позначаються за його допомогою. Соціологічні конотації тісно переплітаються з позначенням аномічних процесів, що може привносити як визначальну характеристику ціннісно-нормативної порожнечі, які для маргінальності в культурі не є вирішальними. Культур-маргінальність як поняття дозволяє перейти на якісно новий рівень осмислення пограничних процесів, межового стану як потенційно насиченого культуротворчими імпульсами.

Література

1. Маргиналии [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%B3%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B8> – Дата доступа: 16.01.2011 **2. Философские маргиналии** / под ред. Л. Т. Рыскельдиевой. – Симферополь : ЧП «Эль Иньо», 2002. – 178 с. **3. Park R.** Human migration and the marginal man // American J. of Sociology. – 1928. – Vol. 33 (May). – P. 881 – 893. **4. Park R. E.** Race and Culture // Ed. by E. C. Heghes. – Glencoe, 1950. – P. 345 – 392. **5. Шибутани Т.** Социальная психология / В. Б. Олышанский (пер. с англ.). – М. : АСТ, 1999. – 544 с. **6. Тэрнер В.** Символ и ритуал / сост. В. А. Бейлис. – М. : Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1983. – 277 с.

Грушко Е. А. Маргінальність як феномен пограничності в культурі

У статті зроблено спробу представити культуротворчі імпульси маргінального стану і закріпити за ними поняття культур-маргінальності.

Ключові слова: маргінальність, пограничність, культуротворення, культур-маргінальність.

Грушко Э. А. Маргинальность как феномен пограничности в культуре

В статье сделана попытка представить культуротворческие импульсы маргинального состояния и закрепить за ними понятие культур-маргинальности.

Ключевые слова: маргинальность, пограничность, культуротворчество, культур-маргинальность.

Grushko E. A. Marginality as a Phenomenon of Frontier in Culture

The article is an attempt to expose cultural impulses of marginal condition and to fix them by the concept of culture-marginality.

Keywords: marginality, frontier, creativity of culture, culture-marginality.

Стаття надійшла до редакції 16.05.2011 р.

Прийнято до друку 27.05.2011 р.

протоколом № 11.

Рецензент – д. соц. н., проф. Кононов І. Ф.

УДК 316.334.55/.56

Живілова М. С.

УЯВЛЯЮЧИ КОРДОНИ: ДОСЛІДЖЕННЯ КОРДОНІВ МЕТОДАМИ МЕНТАЛЬНОГО КАРТОГРАФУВАННЯ

Ми можемо розуміти кордони в двох аспектах: фізичному та соціальному. Фізичні кордони визначаються через певне місце у матеріальному просторі. Для них характерно природне (річки, гори) чи антропологічне походження (земляні вали, будівлі). Кордони держав (адміністративних одиниць в межах держави), розташування яких встановлено юридично і зафіксовано на карті, мають фізичне походження. Але їм властивий більш складний характер, ніж звичайна лінія на землі чи на карті, якими їх сприймають на повсякденному рівні.

Соціальні кордони не завжди мають територіальне вираження, хоча так чи інакше пов'язані з певним простором. Функція соціальних кордонів полягає у відокремленні одних соціальних груп від інших (наприклад, субкультури). Осмислення та створення соціальних кордонів здійснюється людиною „за допомогою символів та знаків, значення яких міститься в культурі” [1]. Закріплення соціальних кордонів здійснюється під час повторів певних ритуалів та дій [1]. Символи (одяг, стиль зачіски, прикраси, мова, жести) [1] використовуються як орієнтири в певній соціальній ситуації і дозволяють відрізнити представників своєї соціальної групи від чужої.

Фізичні (антропологічного походження) та соціальні кордони утворюються людьми під час освоєння та постійного перетворення території, на якій вони існують. В соціології існує традиція, за якою „кордони в суспільстві – це соціальні інститути, що створюють відносно замкнені поля інституціонального регулювання” [2, с. 45]. Як елементи певного об'єкту соціального чи фізичного простору, кордони визначаються через чуттєво-надчуттєву концепцію простору [2, с. 47]. І. Ф. Кононов підкреслює, що чуттєва локалізація – це локалізація у фізичному просторі, а надчуттєва проявляється у тому, що групам людей

притаманна певна дискретність, вони існують як дискретні утворення. Отже, „кордон є тим, що відокремлює одне соціальне утворення від іншого і одночасно, відокремлюючи, створює набір можливостей для контактів між ними. Завдяки цьому, кордон частину соціальних процесів робить внутрішніми, а частину – зовнішніми” [2, с. 47].

Ми зосередимо увагу на аспекті взаємодії чуттєвого та надчуттєвого у розумінні кордону як елементу певного простору. У статті ми будемо намагатися відповісти на запитання: чи можна застосовувати методи ментального картографування для дослідження кордонів і якщо це можливо, то яким чином?

Відображення кордонів на ментальному рівні найчастіше визначається через такі групи протилежностей, як свій/чужий, ми/вони [3], [4, с. 89]. Розділення на свій/чужий та ми/вони – це характеристики, за якими люди включаються у процес співжиття та організовують простір навколо своєї взаємодії. Проблема дослідження кордонів в уявленні людей розкривається в тому, що кордон, виявляючись „інструментом позначення подвійності світу, що ментально закріплено у концептах „свій/чужий” [3], набуває і певної функціональної подвійності [3]. Тобто, як було зазначено вище, кордони створюють внутрішній простір і зовнішній простір. У внутрішньому просторі „суб’єкти зберігають власну багатомірну ідентичність” [3], і одночасно виявляються орієнтованими у зовнішній простір, який „містить партнерів за соціокультурною комунікацією” [3]. Таким чином, територіальні кордони сприяють виникненню певних ментальних кордонів („просторових, інформаційних, енергетичних” [3]). Наведену специфіку потрібно враховувати під час конструювання кордонів методами ментального картографування.

Звісно, що розуміння кордону передбачає наявність певного цілого, певної форми. З огляду на подвійне функціональне значення кордону (внутрішнього/зовнішнього) виникають зони взаємопроникнення та взаємовідторгнення зовнішнього та внутрішнього просторів. А саме: „зіткнення між дискретними утвореннями породжують зони взаємовідторгнення і взаємопроникнення. Таким чином, в кордонах знаходить уособлення діалектична єдність континуальності та дискретності дійсності” [2, с. 48-49]. Єдність континуальності та дискретності, і чуттєво-надчуттєву концепцію простору ми вважаємо базовими теоретичними положеннями для дослідження кордонів методами ментального картографування.

Передумова існування певної форми, яка утворюється кордонами, відсилає нас до концепції вернакулярних районів [5]. Вернакулярні райони [5] (від англ. vernacular – місцевий, народний, рідний) – це райони, які створюються суспільними практиками під час просторового сприйняття та освоєння території співмешкання. Виникнення вернакулярних районів пов’язано зі становленням територіальної ідентичності [5]. Звідси, кордони вернакулярних районів мають

суспільне походження і можуть не збігатися з реальними фізичними кордонами, встановлених державою. Тому дослідження уявлень людей про розташування кордонів у фізичному просторі є недостатнім для розуміння соціальної природи їх виникнення. Кордони, головна функція яких розділяти щось, у матеріальному просторі сприймаються крізь призму соціальних практик людей. Конструювання кордонів безпосередньо вплетене в суспільне виробництво простору. Тому, досліджуючи цей аспект, ми робимо крок в дослідженні суспільного виробництва простору в цілому. Кордон є елементом простору, в якому існує та взаємодіє людина, який вона змінює та виробляє. Подібний підхід до проблеми взаємопов'язаності фізичного середовища з практиками людей підтверджується дослідженнями зарубіжних та вітчизняних вчених. Так, Е. Соїя наголошує на тому, що вивчати взаємне розташування частин міста – це ще не означає займатися просторовим аналізом міського життя. Для цього потрібно показати, як групове виробництво міського простору виступає як окремий фактор розвитку суспільства [6]. Тобто, в дослідженні кордонів потрібно враховувати не тільки безпосереднє сприйняття географічної реальності індивідами, а взаємозв'язки між індивідами та їх практиками, що вплетені у цей простір. І. Ф. Кононов відзначає, що „виробництво міського простору вплетене в процес виробництва простору взагалі” [7, с. 134]. Він розглядає проблему первинних конструкцій, за якими упорядковується просторова дійсність, і доходить висновку, що „є підстави припустити, що вони [схематизовані уявлення] виявляються рамками для конкретних уявлень, а через них і для схем виробництва простору суспільства, а також для практик розташування соціальних суб'єктів в цьому просторі” [7, с. 134].

Подібним схематизованим уявленням, що впорядковує інформацію про оточуючий простір людини, виступає когнітивна карта. В літературі зустрічається ототожнення когнітивної та ментальної карти [8], [9]. Так К. Лінч у роботі „Образ міста” визначає ментальну карту (mental map) як „індивідуальну карту відомого людині місця” [8]. У той же час ці поняття розрізняють, коли говорять про ментальну карту як про „репрезентації відносин людей до тих чи інших місць, що створені географом на зразок карти” [9], а про когнітивну карту як про „вільно намальовані людьми від руки плани вулиць в місті чи контурів континентів” [9].

Ми будемо розуміти під когнітивною картою внутрішній цілісний образ простору (місцевості, території), який виникає в процесі освоєння місцевості у індивіда. Когнітивна карта пов'язана з простором, її існування було експериментально підтверджено саме під час дослідження орієнтації істот у просторі [10]. Поняття ментальної карти значно ширше за сферою застосування і використовується не тільки в межах гуманітарної географії. Останнім часом популярності набула така течія в психології, як mind mapping (ментальне картографування) [11].

Mind mapping – це практичне застосування способів упорядкування повсякденного досвіду чи інформації про оточуючий людину світ для успішного досягнення певних життєвих цілей. Звісно, витоки mind mapping – це когнітивна психологія і концепція інтелекту як певного „комп’ютера” по переробці інформації. Звідси і аналогії зі структурами упорядкування та зберігання інформації. Отже, когнітивна карта – це така структура інтелекту людини, яка виступає одиницею аналізу під час створення ментальної карти. Тобто досліджуючи когнітивні карти, методами ментального картографування ми конструємо цілісні образи простору, що склалися у людини. Отже, ми розрізняємо ці поняття. Поняття ментальної карти ширше за поняття когнітивної карти і враховує не тільки просторову орієнтацію об’єктів у дійсності, але й усю повноту інформації про довколишній світ загалом.

На виникнення образу середовища сприяє чіткість та високий рівень уяви елементів оточення. Наведена концепція належить К. Лінчу, який в ході дослідження трьох американських міст дійшов висновку, що успішна орієнтація в місті залежить від того, якою мірою місто відповідає критеріям уявності та чіткості. Чіткість чи зрозумілість простору міста (legibility) визначається К. Лінчем як „легкість, з якою можливо розпізнати його частини та організувати їх” [8], а уявність визначається як „якість фізичного об’єкта, яка надає високу ймовірність пробудження сильного образу у кожного конкретного спостерігача” [8]. Індивідуальні ментальні карти накладаються одна на одну і створюють суспільні образи, тобто, зони порозуміння, які, за припущенням автора, можуть з’являтися під час взаємодії „одиночної фізичної реальності, спільної культури та базисної фізіологічної природи” [8]. Суспільні образи міста можуть виникати не тільки накладанням однієї ментальної карти на іншу, а створюватися значною групою мешканців міста. Концепції чіткості та уяви середовища, в якому взаємодіють і орієнтуються індивіди, на наш погляд, потрібно враховувати під час дослідження кордонів методами ментального картографування, адже цілісний географічний образ утворюється завдяки чіткості середовища. Відповідно до цього образу людина орієнтується у просторі. Звісно, що кордони виявляються елементом географічного образу і від повноти їх сприйняття залежить його цілісність.

Отже, на наш погляд, методи ментального картографування (розробка ментальних карт, картоїдів, образно-географічних схем, міфогеографічних схем) дозволяють конструювати ментальні карти кордонів не тільки з огляду на їхнє фізичне розташування, яке сприймається людиною і уособлюється в певному образі території, але також з огляду на соціальне та культурне значення кордонів, які звісно пов’язані з певною територією, але не повністю тотожні їй. Конструювання ментальних карт кордонів має певну специфіку і засновується на концепції простору як чуттєво-надчуттєвої реальності. Специфіка конструювання розкривається у подвійній функціональності

кордону та складних взаємовідносинах внутрішнього та зовнішнього просторів, що проявляється у єдності дискретного та континуального. Подібна єдність повинна бути відображена в сконструйованій ментальній карті. Тільки тоді ми можемо говорити про цілісне відображення соціальних кордонів.

Література

- 1. Патшайдер Х.** Ритуалы и символы, создающие повседневные границы (на примерах клуба “Мотоциклетные ведьмы” и переселенцев в Трансильвании) [Электронный ресурс] / Х. Патшайдер. – Режим доступа : http://www.indepsocres.spb.ru/patsch_r.htm.
- 2. Кононов И. Ф.** Проблема кордонів та її значення для соціології / И. Ф. Кононов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – С. 45 – 49.
- 3. Елисеева Ю. А.** Система ментальных границ как фактор целостности регионального социума / Ю. А. Елисеева // Регионология. – 2008. – № 2. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://regionsar.ru/node/107>
- 4. Хобта С. В.** Образ жителя приграничья: методика исследования и результаты / С. В. Хобта // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 889. – С. 87 – 92. – Серія: „Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”.
- 5. Исмагилов Н. Н.** Территориальная идентификация в географии и вернакулярные районы [Электронный ресурс] / Н. Н. Исмагилов, А. М. Трофимов, М. Д. Шарыгин. – Режим доступа: www.geo-vestnik.psu.ru/.../84_territorialbnaq_identifikacij_v_geografii.pdf.
- 6. Соля Э.** Как писать о городе с точки зрения пространства / Э. Соля // Logos. – 2008. – № 3. – С. 130 – 140.
- 7. Кононов И. Ф.** Пространственные рамки общественной жизни в представлениях горожан современной Украины (пример Луганска) / И. Ф. Кононов // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 941. – С. 132 – 140. Серія: „Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”.
- 8. Линч К.** Образ города [Электронный ресурс] / К. Линч. – М. : Стройиздат, 1983. – 328 с. – Режим доступа: <http://www.glazyshev.ru/books/translations/Linch/Linch.htm>.
- 9. Митин И. И.** Алексин: воображение пространства города / И. И. Митин, У. И. Сересова // Россия: воображение пространства/пространство воображения (Гуманитарная география: Научный и культурно-просветительский альманах. Специальный выпуск) / отв. ред. И. И. Митин ; сост. Д. Н. Замятин, И. И. Митин. – М. : Аграф, 2009. – С. 179 – 217. (Серия «Кабинет визуальной антропологии»).
- 10. Толмен Э.** Когнитивные карты у крыс и у человека [Электронный ресурс] / Э. Толмен // Хрестоматия по истории психологии / под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – С. 63 – 69. – Режим доступа: <http://www.psychology.ru/library/00060.shtml>.
- 11. Мюллер Х.** Составление ментальных карт: метод

генерации и структурирования идей / Х. Мюллер. – М. : Омега-Л, 2007. – 126 с.

Живілова М. С. Уявляючи кордони: дослідження кордонів методами ментального картографування

У статті аналізуються проблеми дослідження кордонів. Концепції простору як чуттєво-надчуттєвої реальності та єдності дискретності і континуальності розглядаються як базові в конструюванні кордонів методами ментального картографування.

Ключові слова: кордони, методи ментального картографування, когнітивна карта, ментальна карта.

Живилова М. С. Представляя границы: исследование границ методами ментального картографирования

В статье анализируются проблема исследования границ. Концепции пространства как чувственно-сверхчувственной реальности и единства дискретности и континуальности, рассматриваются в качестве базовых в конструировании границ методами ментального картографирования.

Ключевые слова: географический образ, образ города, методы ментального картографирования, когнитивная карта, ментальная карта.

Zhivilova M. S. Imagining the borders: study the border by methods of mental mapping

The article analyzes problem of study the borders. Here considered concept of space as sensuously-supersensible reality, and the unity of continuity and discreteness are regarded as basic in the construction of the borders by methods of mental mapping.

Keywords: borders, methods of mental mapping, cognitive map, mental map.

Стаття надійшла до редакції 22.05.2011 р.

Прийнято до друку 27.05.2011 р.

протоколом № 11.

Рецензент – д. соц. н., проф. Кононов І. Ф.

УДК 316.334.2:314

Злотніков А. Г., Раков А. А.

НАУКА НА ШЛЯХАХ ПОДОЛАННЯ КОРДОНІВ «БЛИСКУЧОЇ ІЗОЛЯЦІЇ»

Рубіж XVIII–XIX століть характеризувався процесом диференціації наук. Кожна наука передусім заявляла про себе своїм об'єктом, предметом і методами, тим самим окреслюючи кордони своїх досліджень. Сучасний розвиток наукового знання характеризується доланням цих кордонів. Сьогодні виникають наукові напрями на стику різних наук. Особливо це притаманно ряду гуманітарних наук – економіці, соціології і демографії, хоча до цих пір деякі дослідники вважають, що цей процес занадто повільний.

Так, французький дослідник розвитку науки М. Доган на рубежі XX–XXI століть вважав, що економічна наука, якщо порівняти з іншими соціальними науками, заперлася в башті зі слонової кістки, зберігаючи свою внутрішню когерентність, меншу розколотість. Він вважав, що це збереження цілісності призвело до постійного стиснення свого дослідницького поля [1, с. 37]. На наш погляд, це твердження було справедливим щодо класичних економічних концепцій. Сучасні ж економічні концепції допускають проникнення в економічну науку досягнень інших наук, за що ратувало багато видатних економістів. Так, Ф. Хайєк 55 років тому писав: «економіст, який тільки економіст, швидше за все стане тягарем, якщо не справжньою небезпекою». А його колега Г. Мюрдаль, який разом з Ф. Хайєком в 1974 р. отримав нобелівську премію, цю думку підтвердив: «економіст, що не бере до уваги вплив на економічні процеси політичних і соціальних сил, просто небезпечний».

Ця ідея взаємозв'язку і взаємозалежності вперше серед лауреатів Нобелівської премії була сформульована Яном Тінбергеном (1969 р.): існують загальні нерозривні зв'язки соціальних спільнот у планетарному масштабі, які не допускають дій тільки заради власної користі [2, с. 37, 89]. В ході історичного розвитку між державами, народами і людьми склалася певна система взаємин, зумовлена географічним положенням, культурним і релігійним розвитком, традиціями і звичаями, тобто багатьма чинниками, які в сукупності є соціокультурним фактором.

Аналіз методологічних позицій лауреатів нобелівської премії з економіки показує, що сучасна економічна, як в цілому і вся соціальна думка, розвиваються у **взаємопроникненні і взаємозв'язку різних наук**. Зокрема, в економічній думці помітна взаємодія і взаємозв'язок: економіки і математики (В. В. Леонт'єв, Л. В. Канторович, Р. Коуз, П. Даймонд, Д. Міррліс та ін.), економіки і соціології (Г. Мюрдаль, Г. Беккер, Дж. Бюкенен, Е. Маскін та ін.); економіки і політології

(Г. Мюрдаль, Ф. Хайєк, Дж. Бюкенен та ін.), економіки і моралі (Ф. Хайєк, М. Фрідмен, М. Алле та ін.), економіки і історії (У. Люїс, Т. Шульц) економіки і психології (У. Сміт, Д. Канеман) економіки і географії (П. Кругман), економіки і окремих аспектів етнографії (Г. Беккер), економіки і правознавства (Дж. Бюкенен, Е. Остром) і т. д.

Наприклад, лауреат нобелівської премії з економіки Джеймс Олександр Міррліс, який в жовтні 2010 р. брав участь у п'ятій Петербурзькій зустрічі Нобелівських лауреатів, є магістром математики. Ерік Маскін, який також брав участь у цій зустрічі в Санкт-Петербурзі, здобув в Гарвардському університеті ступінь бакалавра, а згодом і ступінь доктора наук з прикладної математики. Нині (з 2000 р.) Ерік Маскін є професором соціології в Інституті перспективних досліджень (Прістон, Нью-Джерсі). Гарі Стенлі Беккер себе вважає більше соціологом, ніж економістом. Гуннар Карл Мюрдаль підкреслював, що тільки одна наука – соціологія – концентрує всю увагу на сукупності суспільних відносин і бере на себе відповідальність за вивчення тих сторін соціальної дійсності, які менш ретельно досліджуються іншими дисциплінами» [3, с. 80].

Це взаємопроникнення характеризується не тільки поширенням неекономічних підходів до аналізу економічних явищ і процесів, але й **поширенням економічного підходу до соціальних, політичних і моральних феноменів**. Яскравими прикладами цього є погляди таких лауреатів Нобелівської премії з економіки як Гуннар Мюрдаль (ЛНП 1974 р.), Теодор Шульц (ЛНП 1979 р.), Джеймс Бюкенен (ЛНП 1986 р.), Гарі Беккер (ЛНП 1992 р.), Робер Лукас-Молодший (ЛНП 1995 р.), Амартия Сен (ЛНП 1998 р.), Джозеф Стігліц (ЛНП 2001 р.), Елінор Остром (ЛНП 2009 р.) та ін. Це знайшло підтвердження на Санкт-Петербурзькому форумі, причому цим, у хорошому сенсі слова, “трішили” не тільки економісти, але й представники технічних і природничих наук.

Міждисциплінарний підхід підтримував і нобелівського лауреат з економіки 1974 р. Г. Мюрдаль. Він підкреслював, що всі проблеми в житті складні, тому їх не можна розглядати як суто економічні, психологічні, соціальні або політичні. Аналіз соціальної дійсності на основі економічних концепцій явно непродуктивний: «Було б помилкою, – констатував шведський економіст і політик, – вважати, що економічний аналіз може дати вичерпну відповідь на ці питання. Насправді немає винятково «економічних» проблем; є просто проблеми, тому відмінності між «економічними» і «неекономічними» факторами здебільшого штучні. Сам факт роз'яснення того, що ми маємо на увазі під «економічними» проблемами або «неекономічними чинниками», передбачає аналіз, який включає всі «неекономічні детермінанти» [3, с. 104].

Звернення економістів до досягнень інших наук, а також поширення економічного підходу до соціальних, політичних і моральних

явищ відображає складність сучасних соціальних процесів, характеризуючи процес подолання кордонів у науці. Ця складність соціальних процесів зумовлює демографізацію і соціологізування сучасної науки, що істотно розширює межі і діапазон як демографічної, такої соціологічної науки. У зв'язку з цим доречно нагадати висновок письменника епохи Просвітництва, вченого-фізика Георга Ліхтенберга: там, де раніше були кордони науки, тепер – її центр.

Три з половиною сторіччя тому Блез Паскаль заявив, що невміння вивчати людину змушує досліджувати все інше. Людство довго йшло до того, щоб поставити людину в центр розвитку, щоб у своїй першій доповіді з людського розвитку (1990 р.) ООН змогла проголосити, що справжнє багатство народів – люди. Основна ідея розвитку полягає в створенні умов, які надають людям можливість жити довгим, здоровим і творчим життям. Це може здатися простою істиною. Але про неї часто забувають через плинну зацікавленість у накопиченні грошового багатства. Таке зміщення акценту перш за все стало результатом розвитку соціологічної і демографічної науки.

Останні півстоліття на радянському і пострадянському просторі проходили під впливом розвитку соціології і демографії. В світовій науковій думці вони виникли майже одночасно, що дозволило Огюсту Конту заявити: «Демографія – це і є соціологія». Про те, що вони розвиваються у взаємозв'язку одна з одною, свідчать як трагічні періоди в їхній історії, так періоди їх підйому.

У Радянському Союзі у 30-ті фатальні роки серед соціальних наук саме соціологія і демографія стали небажаними і піддалися гонінням. Так, соціологія була проголошена лженаукою, вигаданою французьким реакціонером Огюстом Контом, а саме слово «соціологія» було заборонене марксизмом. Керівники перепису населення 1936 року аж до обласного рівня взагалі були піддані репресіям, а багато кого з демографів було розстріляно.

З кінця 30-х років демографічні дослідження, як і вся демографічна статистика, потрапили в розряд заборонених. Навіть дані про загальну чисельність населення стали або секретними, або в кращому разі – «для службового користування» аж до середини 50-х років. Коли стали розглядати можливість видання журналу «Питання статистики», Сталін під час призначення відповідального редактора (член-кореспондента АН СРСР В. Н. Старовського) порекомендував, щоб у цьому журналі не було жодної статистики. Якщо говорити про демографічні показники, то тривалий час для їхньої публікації, наприклад, даних про міграційний рух населення, потрібно було отримати дозвіл голови управління з охорони таємниць у пресі.

Наука завжди серйозна, завжди строга, завжди правдива, завжди істинна. Джерелом помилок і обману є люди, у тому числі і люди науки, але здебільшого люди біля науки. Тернисті і непрості шляхи розвитку демографічної і соціологічної науки. Вони навіть фахівцями інших наук

іноді розуміються спрощено: демографія – як тільки статистика про демографічні процеси, соціологія – як масові опитування. І таке спрощене їх розуміння наводить багатьох «технарів» займатися цими науками. Звичайно, приємно, що в результаті цього виникають міжпредметні зв'язки. Але це завдає шкоди і демографії і соціології. Вчені зі світовими іменами, звертаючись до цих наук, сприяють поширенню спрощеного уявлення про соціологію та демографію. За таких умов виникає необхідність окреслення міждисциплінарних зв'язків демографії.

На буденному рівні поняття демографічної сфери нерідко звужується, наприклад, до народжуваності. Оскільки спад або зростання чисельності населення визначається співвідношенням народжених і померлих, то в демографічну сферу включаються і показники смертності. Проте населення існує не тільки в часі, але й у просторі, переміщаючись, міняючи місце проживання, роботу і так далі. Так демографічну сферу характеризує і міграція. На буденному рівні народжуваність вважається долею сім'ї, смертність і здоров'я – предметом медицини і охорони здоров'я, міграція – справою фахівців з розміщення продуктивних сил, географів, юристів і працівників правоохоронних органів, містобудівників, туристичних агентів і так далі.

Демографія, на відміну від решти наук, досліджує відтворювальну сферу населення системно. Вона виступає також у ролі координатора у вивченні людської популяції, параметрів і суб'єктів її відтворення. Саме вона описує всі цикли відтворення популяції сукупності поколінь від моменту їхнього народження до смерті. У цьому відношенні демографічний процес схожий на процес виробництва і експлуатації, наприклад, автомобіля або дорогого товару (виробництво товару, його експлуатація, амортизація, залишкова зношеність, або споживання, відтворення товару). Демографія описує технологію виробництва виробу – популяції. Вона задає параметри цього виробництва і відтворення, без знання яких не можуть функціонувати інші науки.

Практично всі науки працюють в людській популяції на її виробництво і відтворення. Тому демографія і демографічний зріз, демографічний аспект присутні на макрорівні (суспільства в цілому) і мікрорівні (особи і сім'ї). Він присутній у соціальній, політичній, духовній і повсякденно-побутовій сферах; у кожному соціальному інституті – виробничих, державних, шлюбу і сім'ї, освіти, менталітету; у різних соціальних спільнотах – класових, стратифікаційних, професійно-кваліфікаційних, етнічних, конфесійних, територіальних, галузевих; у різних видах діяльності – соціальній, екологічній, індустриальній, аграрній, науковій, управлінській. Саме такий підхід одним з авторів статті був використаний у роботі «Соціологія та економічна думка» (2002 р.) в структурно-логічній характеристиці соціології, названої нами соціомурлатом.

Демографія забезпечує дизайн, архітектуру, збалансованість виробництва і відтворення популяції. На відміну від виробництва інших товарів, яке потребує втручання ззовні; відтворення і виробництво людини і популяції здійснюється самою людиною, самою популяцією. Демографія, спираючись на інші науки, може сприяти самодетермінованості соціального процесу популяції на користь виробництва і відтворення популяції вищого гатунку. Без демографії неможливо визначити пріоритети і акценти відтворювального розвитку, тим більше, коли виникають цивілізаційні, природні економічні, екологічні або інші катаклізми і катастрофи, справжні, а не уявні загрози існування популяції.

У сучасному світі суспільне життя розвивається у взаємодії таких соціальних монстрів як держава, ринок, громадянське суспільство і демовідтворення. Кожну з цих соціальних конструкцій досліджує відповідна наука. Економісти вивчають ринок, політологи і юристи – державу, соціологи – громадянське суспільство, демографи – демореальність і демопроекти. Потреби соціуму свідчать про необхідність вивчення демографічних процесів і демореальності в центрі і на периферії планетарної світосистеми не тільки демографами, але й представниками інших наук. У свою чергу, не можна не відзначити розширення і поглиблення самих демографічних досліджень, що відповідає такій особливості розвитку сучасної науки, як соціологізування.

Літопис демографії як науки налічує майже 350 років – від часів Джона Граунта, що опублікував в 1662 році системне дослідження про смертність. Згодом вона якоюсь мірою стало основою для статистики, соціології, демографії і політичної арифметики. Д. Граунт підкреслює, що точне знання демографічних процесів необхідне для управління країною. Відтоді жоден значний теоретик в галузі соціології чи політекономії не оминав закони відтворення населення. Томас Мальтус додав науці про народонаселення скандальну популярність. У XIX ст. наука про народонаселення отримала назву демографії, яку їй дав Ашиль Гійяр у 1855 р., розглядаючи її як природну і соціальну історію людського роду. Його онук Жак Бертйон, видатний учений XIX–XX ст., трактував демографію як науку, що вивчає сукупність фізичного і морального складу кожного народу, визначив і коло її інтересів (як і чому люди беруть шлюб, скільки дітей народжують і як їх виховують, за яких обставин, у якому віці і з яких причин люди помирають, які джерел і засоби їхнього існування).

Вчення про народонаселення було складовою частиною філософських, соціологічних і економічних теорій К. Маркса, М. Вебера, Й. Шумпетера та ін. Сьогодні без демографії не може обійтися жодна з наук – економічна теорія, історія, соціологія, антропологія, геополітика, політологія та ін. Демографічних знань потребують не тільки гуманітарні, але й природничі та технічні науки.

Безпрецедентного значення демографічна наука набула в ХХ столітті у зв'язку з демографічним вибухом, прискоренням темпів зростання населення, небувалим зростанням населення в багатьох регіонах світу. На сьогодні демографічні проблеми світовими експертами визнані як найважливіші, ключові проблеми людства.

На різних континентах, в різних регіонах і країнах нашої планети демографічні процеси розвиваються з різною швидкістю. Для більшості країн, що розвиваються, розв'язання демографічних проблем полягає у приборканні демографічного зростання, яке гальмує їхній соціально-економічний розвиток. У розвинених країнах демографічні проблеми пов'язані зі старіння населення, неконтрольованою міграцією, зростанням якості життя, людського розвитку. Для світу в цілому – це проблема співвідношення населення і ресурсів планети, екології, зайнятості, міграцій, конфліктів і воєн тощо. Для країн пострадянського простору проблеми населення – це проблеми депопуляції, неконтрольованої міграції, маргіналізації і деградації малозабезпечених прошарків, а також проблеми зайнятості, розселення, здоров'я, освіти, соціального захисту, виходу з кризи та ін.

Без демографічних досліджень сьогодні немислиме створення жодної соціально-економічної програми розвитку в жодній з країн світу, жодного народногосподарського проекту. Без знання демографічної ситуації, демографічних тенденцій, демографічних прогнозів, репродуктивної і міграційної поведінки населення, гендерних проблем тощо у будь-якій сфері життєдіяльності соціуму неможливо забезпечити науково вивіреного, зваженого розвитку жодної країни. Демографічні дослідження потрібні для бізнесу, торгівлі, сільського господарства, промисловості, охорони здоров'я, освіти, оборони, силових структур.

На сьогодні під егідою ООН існує багато центрів з демографії. У країнах Заходу є науково-дослідні центри з давніми традиціями (Франція, Німеччина, Чехо-Словаччина, США, Угорщина і т. д.). На пострадянському просторі у всіх державах в системі Академій наук також існують великі наукові підрозділи, а в Росії, Грузії, Україні – інститути демографії. Білорусь в цьому суттєво відстає.

У теоретичному плані незнання демографічних законів і механізмів соціального і «природного» демовідтворення зменшує евристичний потенціал соціології, економічної науки, філософії, юриспруденції, культурології, антропології, історії, медицини. Схоже представники вказаних наук пасують перед складністю демографії. Заради справедливості відзначимо, що і представники демографії вважали за краще захищати власну «демографічну фортецю» від неграмотного проникнення в цю «фортецю» представників інших наук. Саме з цього приводу справедливо іронізував лауреат нобелівської премії з економіки 1973 р. В. В. Леонтьєв: «Виникає питання: як довго ще дослідники, що працюють в таких суміжних областях як демографія, соціологія і політологія, з одного боку, і екологія, біологія, науки про

здоров'я, інженерні і різні прикладні дисципліни, з другого боку, стримуватимуться від висловлення стурбованості з приводу стану стійкої, стаціонарної рівноваги і блискучої ізоляції» [4, с. 25].

Подолання цієї ізоляції – явище об'єктивне і закономірне. Воно впливає з «особливої теорії відповідності», згідно з якою незалежні міркування в руслі однієї наукової теорії мають доходити до таких самих висновків в рамках іншого наукового напрямку. «Для того щоб поглибити фундамент нашої аналітичної системи, – далі резюмував В. В. Леонт'єв, – необхідно без вагань вийти за межі економічних явищ, якими ми обмежувалися до цих пір. Завдання більш фундаментального розуміння процесів виробництва неминуче приводить у сферу інженерних наук. Для проникнення в суть традиційної функції споживання необхідно розвивати систематичне вивчення структурних характеристик і функціонування домашніх господарств – царина, де опис і аналіз соціальних, антропологічних і демографічних факторів мають, очевидно, посідати центральне місце» [4, с. 25].

Окреслене вище меншою мірою стосується західної суспільної науки, яскравіше проявляється на пострадянському просторі. Сучасна наука повинна демонтувати своєрідну «берлінську стіну» між демографією та рештою наук, бо вона для науки шкідлива і мусить бути ліквідована. Цей демонтаж можна успішно здійснити лише на основі соціологічного підходу.

Історичний аналіз змістовного розвитку передової демографічної думки показує, що демографічний розвиток вельми залежить від розвитку демографічної науки – від того, наскільки вона відображає демографічні виклики свого часу.

У демографічній науці існує низка напрямків, серед яких передусім виділяються загальна теорія демографії, демографічна статистика, історична демографія, економічна демографія, етнічна демографія, соціологічна демографія та інші наукові демографічні концепції. У свою чергу в інших науках (економіці, соціології, географії та ін.) є відгалуження, де розглядаються демографічні аспекти.

Так, в завдання *загальної теорії демографії* входить розробка загальнометодологічних принципів дослідження і аналізу демографічних процесів. *Демографічна статистика* вивчає статистичні закономірності процесів відтворення населення. *Історична демографія* досліджує історію демографічних процесів і історію розвитку самої демографії. *Економічна демографія* робить наголос на аналізі впливів економічних факторів на відтворення населення. *Етнічна демографія* (в межах етнографії) акцентує увагу на впливі типів і специфіки відтворення на етнічні особливості життя народів, на їх національну культуру. *Соціологічна демографія* вивчає вплив соціологічних і соціально-психологічних чинників на відтворення населення. На думку видатного російського демографа В. А. Борисова, саме соціологічній демографії «вдалося пояснити причини зниження дітонароджуваності у зв'язку з

економічним розвитком, чого не вдалося зробити економістам на шляху суто економічних пояснень цього процесу» [5, с. 334].

Є й інші напрямки демографії, яка має глибоке коріння у філософських, соціологічних економічних, юридичних, історичних, соціально-психологічних та інших науках. У самій соціології є *демографічна соціологія*, яка досліджує вплив демографічних чинників на процеси суспільного життя. У системі економічних наук існує *демографічна економіка*, яка акцентує увагу на ролі демографічних факторів в економічному розвитку. Важливою і значущою в післявоєнний період на етапі відродження демографії перш за все стала *географічна демографія* (а в самій географії – і *демографічна географія*), що вивчає територіальні аспекти процесів відтворення, зокрема проблеми міграції, розселення і урбанізації. Розвивається і *медична демографія* як галузь соціальної гігієни, що вивчає вплив здоров'я населення і гігієнічних умов життя на його відтворення, а також демографічних чинників (народжуваності, смертності, шлюбності, типу відтворення населення тощо) на здоров'я населення [5; 6; 7; 8].

Методологічні аспекти визнаних світовою науковою спільнотою ідей і концепцій різноманітні і пронизують не тільки конкретні науки, в яких вони були вироблені, але й служать своєрідним засобом пізнання багатьох процесів, що досліджуються суміжними науками. Це характерно для багатьох ідей і концепцій лауреатів Нобелівської премії з економіки. Лідера Чикагської економічної школи (ЛНП 1982 р.) Дж. Стіглера запитали, чому не існує нобелівських премій з соціології, психології, історії та інших суспільних наук. «Не турбуйтеся, – відповів він, – всі вони вже отримали нобелівські премії у царині літератури». В цій відповіді розкривається наукова методологічна рефлексія, на якій наголошував ще на початку 70-х років Г. Мюрдаль: безперечно, окремі суспільні науки сприяють одна одній в дослідженнях. Зокрема, ми вже згадували зауваження Г. Мюрдаля про роль соціологічного підходу.

Досягнення в одних галузях науки прийнятні і для інших, збагачують і розвивають їх. Розвиток сучасної економічної науки показав, що багато соціологічних, психологічних етичних, політологічних напрямків вже глибоко проникли і в сучасне економічне знання. І, навпаки, економічний підхід використовується для аналізу процесів і явищ іншими соціально-гуманітарними науками.

Література

- 1. Доган М.** Социология среди социальных наук / М. Доган // Социологические исследования. – 2010. – № 10.
- 2. Тинберген Я.** Пересмотр международного порядка / Я. Тинберген. – М. : Прогресс, 1980.
- 3. Мюрдаль Г.** Современные проблемы «третьего мира» / Г. Мюрдаль. – М. : Прогресс, 1972.
- 4. Леонтьев В. В.** Экономические эссе: Теория, исследования, факты и политика / В. В. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1990.
- 5. Борисов В. А.** Демографическая дезорганизация

России: 1897 – 2007. Избранные демографические труды / В.А. Борисов ; ред.-сост. А. И. Антонов. – М. : “NOTA BENE”, 2007. **6. Медков В. М.** Демография : учеб. пособие. Серия «Учебники и учебные пособия» / В. М. Медков. – Ростов-на-Д : «Феникс», 2002. **7. Место** демографии в системе наук / под ред. О. В. Лармина. – М. : Изд-во Московского университета, 1975. **8. Система** знаний о народонаселении / под ред. Д. И. Валентя. – М. : Статистика, 1976.

Злотніков А. Г., Раков А. А. Наука на шляхах подолання кордонів „блискучої ізоляції”

У статті проаналізовано проблему взаємозв'язку сучасних наук про суспільство, яка характеризується, з одного боку, поширенням неекономічних підходів до дослідження економічних явищ, з другого боку, поширенням економічних підходів до вивчення соціальних, політичних та інших явищ.

Ключові слова: наука, диференціація наук, демографія, економіка.

Злотников А. Г., Раков А. А. Наука о путях преодоления границ „блестящей изоляции”

В статье проанализирована проблема взаимосвязи современных наук об обществе, которая характеризуется, с одной стороны, распространением неэкономических подходов к исследованию экономических явлений, а с другой стороны, распространением экономических подходов к изучению социальных, политических и других явлений.

Ключевые слова: наука, дифференциация наук, демография, экономика.

Zlotnikov A. G. Rakov A. A. Science on borders' overcoming “Splendid isolation”

The article examines the problem of the relationship of modern social sciences. This relationship is characterized, on the one hand, by the proliferation of non-economic approaches to the study of economic phenomenon, and, on the other hand, by the spread of economic approaches to the study of social, political and other phenomenon.

Key words: science, differentiation of sciences, demography, economics.

Стаття надійшла до редакції 23.05.2011 р.

Прийнято до друку 27.05.2011 р.

протоколом № 11.

Рецензент – к. соц. н., ст. викладач

Лебідь Л. І.

УДК 316.3

Міхно Н. К.

**РЕКОНФІГУРАЦІЯ ПОНЯТТЯ «СОЦІАЛЬНИЙ ПРОСТІР»:
ВІД МОДЕРНУ ДО ДРУГОГО МОДЕРНУ**

Інтерес до просторової організації суспільства формувався протягом тривалого історичного періоду. Осмислення соціальної реальності з використанням різних просторових констант має додаткові методологічні можливості. Просторовий аспект соціальної реальності будь-якого масштабу відіграє найважливішу роль в соціальних, економічних, культурних і політичних процесах сучасного світу. Соціальний простір, виступаючи як поле соціальної діяльності, що містить сукупність значимих соціальних груп, індивідів, об'єктів у тому чи іншому їх взаємному розташуванні, є базовим елементом суспільної матерії. Складність вивчення категорії «соціальний простір» полягає в тому, що саме поняття соціального простору має інтердисциплінарний характер, оскільки проблематика простору є предметом досліджень не лише соціологів, а й політологів, філософів, географів, істориків, культурологів та представників ряду інших наук. Актуальність дослідження методології аналізу соціального простору в межах соціології, його форм і особливостей розвитку обумовлена як фундаментальними теоретичними питаннями академічної науки, так і завданнями, що висувуються конкретно-науковим аналізом сучасних соціальних процесів і соціальної практики.

Дослідженню проблематики простору в соціології та специфіки його структуризації та сприйняття присвячено роботи українського соціолога І. Кононова [1]. Аналіз сучасної ситуації, що склалася навколо категорії соціального простору, обґрунтування позицій соціології простору представлено в наукових працях російського вченого А. Філіпова [2].

Метою даної статті є окреслення особливостей трансформації уявлень щодо соціального простору. Основним завданням є аналіз реконфігурації поняття «соціальний простір» в соціологічному дискурсі в процесі переходу суспільства від стану Модерну до наступної стадії, що отримала назву «Другий Модерн».

Однією з основних характеристик соціологічної теорії модерну є метанаративність, наука модерну мала центральну ідею, за допомогою якої можна описати та пояснити всі події. Відповідно дослідження проблематики простору відбувався за допомогою визначеної методології аналізу. Саме кризу метанаративів найчастіше показують як основний симптом кінця модерну. Теорії, що приходять на зміну класичним, здебільшого стверджують, що модерн переходить в якісно новий стан – постмодерн. Але на противагу прихильникам постмодернового сценарію

розвитку суспільства виникають концепції суспільства «Другого Модерну», які постулюють, що якісно нового стану суспільство не набуло, а лише перейшло на нову стадію розвитку модерну. Другий модерн передбачає домінування інформаційних технологій, нових рівнів масових комунікацій, домінування людського капіталу та ін. Відповідно змінюється вектор сприйняття просторової організації суспільства.

За хронологією, трансформацію підходів до розуміння соціального простору можна показати, починаючи з робіт представників класичних соціологічних вчень. У прагненні надати методологічну єдність наукам про природу та суспільство О. Конт у праці «Курс позитивної філософії»[3] зазначав, що простір є важливим елементом, без якого досить складно формулювати закони. Він увів до наукового обігу поняття «соціальної відстані», «соціальної сили», обґрунтував ідею щодо тривимірності простору, виділивши в ньому 3 вісі: вісь X, що відображає величини економічного фактора, вісь Y – духовного та Z – морального фактора. Під соціальною відстанню між точками вчений трактував взаєморозуміння, що існує між індивідами, між групами та між індивідом і групою, в яку він входить. Варто зазначити, що для О. Конта та для інших прихильників школи позитивізму фактори простору не посідали основного місця в теоретичних конструкціях.

Подальший розвиток проблема простору отримала в роботах Е. Дюркгайма «Про деякі первісні форми класифікації» (1903), «Елементарні форми релігійного життя» (1912), деякі моменти аналізу простору суспільства можна зустріти вже у його дисертаційній роботі «Про розподіл суспільної праці» (1894), але просторова детермінанта не виступала однією з центральних категорій аналізу суспільства [4]. Проблему простору він формулює тільки як проблему соціального простору, який розглядає як момент соціальної структури. Простір має бути диференційованим і організованим соціокультурно. Згідно з принципами соціологізму Е. Дюркгайма суспільство створює свій простір, що не перетинається з фізичним та географічним. На географічний простір соціальний простір накладає практики влади. Суспільство авторитарно підтримує певне розуміння простору. Уявлення про простір і його структуру спільні для всіх членів суспільства, оскільки вони входять до однієї соціальної або цивілізаційної цілісності. Соціальний простір також може розглядатися як механізм об'єднання соціальних явищ, що безпосередньо впливають на спосіб життя соціальних утворень. У межах концепції Е. Дюркгайма простір суспільства не є продуктом «колективних уявлень», він сам є суттю «колективного уявлення».

Необхідно означити ще один напрям аналізу простору в соціології, засновником якого є Г. Зіммель. Вчений від самого початку зумів усвідомити теоретичний і прикладний аспекти соціології простору в їх єдності. При цьому, він розглядає основні якості простору як форми, які враховуються у формоутвореннях спільного життя (*Gestaltungen des*

Gemeinschaftlebens). Разом з тим, він не розглядав сам простір як діючий соціальний фактор, оскільки зміст форм залежить від компонентів, що наповнюють цей простір, а не від самого простору. Простір постає як феномен, що може сприйматися по-різному, у різних модусах. Саме Г. Зіммелю належить термін "соціологія простору". Так називалася його стаття, що вийшла у світ 1903 р. В цій і подальших роботах він дав нариси цілого проекту соціології простору, причому не лише в теоретичному, але і в прикладному аспектах [5]. У межах своєї роботи Г. Зіммель зазначає, що існують деякі «якості простору», які дозволяють пов'язати певні частини простору, відчути «солідарність» з ним (тобто ми маємо змогу говорити про територіальну ідентичність). Саме територія може стати центром ідентичності. Соціологія простору отримала у Г. Зіммеля початкову глибоку розробленість, але так і не була доведена до систематичного узагальнення і не отримала належної підтримки в наукових колах.

До дослідження проблем соціального простору принципово новому підійшов П. Сорокін [6]. Це було обумовлено тим, що він досліджував соціальний простір під кутом зору соціальної мобільності. Такий підхід дає можливість більш точно структурувати проблематику та запропонувати дуже чіткі рішення, що можна використовувати у практиці емпіричних соціологічних досліджень. Вчений звертається до порівняння геометричного та соціального просторів. Кожна з площин соціального простору формується під впливом певного типу відносин і володіє власною автономною логікою. Це свого роду «підпростори», структурні елементи єдиного соціального простору. Тому відмінність, яку він фіксує, полягає у тому, що геометричний простір є тримірним, а соціальний – багатомірним. Позиція П. Сорокіна щодо аналізу соціального простору мала певний вплив на розвиток теоретичного осмислення просторового феномену.

У контексті аналізу соціального простору, виникає необхідність відмітити підхід Т. Парсонса до цієї проблематики. В межах структурно-функціональної парадигми Т. Парсонс у своїх роботах заперечував значення соціального простору для аналізу соціальних дій. Але у своїй праці «Соціальна система» Т. Парсонс вводить поняття територіальності, зазначаючи, що просторове або територіальне розміщення – це один з співвідносних атрибутів біологічного існування і тому не існує жодних конкретних дій, які б не відбувалися у просторі. Просторове розміщення вказує на те, у якому специфічному відношенні певний об'єкт перебуває або розташовується у просторі відносно інших об'єктів. Кожна соціальна група, кожна спільнота повинна мати окреме місце в просторі суспільства. Таким чином соціальний простір проектується на фізичний, соціальний капітал конвертується у просторовий і навпаки. Його наукові погляди на простір пов'язані з центральною для нього ідеєю нормативного порядку.

Необхідно відмітити, що французький соціолог П. Бурдьє звернув увагу соціології на різнобічний аналіз просторових феноменів у суспільному житті. Він створює одну з фундаментальних конструкцій соціального простору [7]. Суспільство розглядається ним як багатовимірний простір, а соціологія виступає «соціальною топологією». Структуру соціального простору створюють чотири поля практик: поле економіки, соціальне поле, культурне, поле політики, що визначають багатовимірність простору. З точки зору П. Бурдьє, соціальний простір є об'єктивним відносно кожного з агентів соціальної дії. Як П. Сорокін, так і П. Бурдьє зазначає, що фізичний та соціальний простір відмінні між собою. Він навіть намагається їх розмежувати: фізичний простір визначається за взаємними зовнішніми сторонами частин, які його утворюють, в той час, коли соціальний простір – за взаємовиключенням позицій, що його утворюють. У П. Бурдьє фізичний простір є соціальною конструкцією та проекцією соціального простору, соціальна структура в об'єктивованому стані, об'єктивація та натуралізація минулих та чинних соціальних відносин. П. Бурдьє зазначає, що діяти у суспільстві можна, тільки посідаючи певну позицію у соціальному просторі. Концепція поля П. Бурдьє надала можливість для подальшого дослідження проблематики простору в межах конструктивістської парадигми.

На особливу увагу заслуговує позиція англійського соціолога Е. Гідденса в процесі дослідження соціального простору. Е. Гідденс, починаючи з 70-х років XX століття, відмічав необхідність аналізу просторово-часового континууму. Він, спираючись на філософію М. Гайдеггера і Дж. Міда, соціологію А. Шюца і І. Гофмана, глибоко досліджував ряд аспектів проблематики простору [8]. Науковець зазначає: якщо у минулому соціальні практики були безпосередньо пов'язані з локальним просторовим контекстом, то в сучасних умовах спостерігається відокремлення соціальних відносин від конкретного місця. Це призводить до послаблення «почуття простору». Тобто, йдеться не про зникнення реального фізичного або соціального просторів, а про зміну особливостей в його сприйнятті.

Критичний аналіз сучасної суспільної ситуації здійснив німецький соціолог У. Бек. У своїй роботі «Що таке глобалізація?» У. Бек розглядає вплив глобалізаційних процесів на зміну соціального простору [9]. Він зазначає, що ми вже досить давно живемо в глобальному суспільстві і уявлення стосовно того, що існують замкнуті простори, перетворилося на фікцію. У. Бек вводить поняття «транснаціональний соціальний простір». Розробляючи концепцію суспільства ризику, У. Бек зазначає, що проблематизація нових ризиків транснаціональними соціальними рухами і інституціоналізація ризиків у формі міжнародних конвенцій і організацій формують світове суспільство як єдиний, хоча і багатовимірний, поліцентричний, контингентний, політизований (але не організоване у формі держави) транснаціональний соціальний простір. Процес перетворення суспільства ризику на глобальне У. Бек вважає

настанням якісно нового стану, який він називає «другою сучасністю» – Другий Модерн. Суттєвою ознакою відмінностей між Першим і Другим Модерном є неможливість ліквідувати глобальність, що вже виникла.

Таким чином, варто зазначити, що проблематика простору в соціології мала тривалу історію вивчення та перебуває на піку інтересу в сучасних умовах. Фундаментальна робота над дослідженням конфігурації поняття простору дає підстави для аналізу ряду феноменів повсякденної соціальної реальності, таких як становлення та зміна соціальних, культурних, цивілізаційних кордонів, побудова ментальних та культурних карт, організація та функціонування транснаціональних утворень та ряд інших. У результаті проведеного аналізу, було виявлено, що поступово поняття соціального простору втрачає зв'язок з фактором територіальності, набуває глобальних рис, соціальний простір не завжди пов'язується з конкретною державністю, має транснаціональний характер.

Література

- 1. Кононов И. Ф.** Методологические предпосылки анализа пространственных аспектов общественной жизни / И. Ф. Кононов // Сознание и социальная реальность : кол. монография / науч. ред. И. Ф. Кононов. – Луганск : Альма-матер, 2004. – С. 273 – 326; Кононов И. Ф. Проблема пространства в социологии / И. Ф. Кононов // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2004. – № 621. – 20 – 26; Кононов И. Ф. Соціологія і проблеми просторової організації суспільства / І. Ф. Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 57 – 78.
- 2. Филиппов А. Ф.** Теоретические основания социологии пространства / А. Ф. Филиппов. – М. : Канон-Пресс-Ц, 2003. – 254 с.; Филиппов А. Ф. Социология пространства / А. Ф. Филиппов / СПб. : Изд-во Владимир Даль, 2008. – 290 с.
- 3. Конт О.** Курс позитивной философии / О. Конт // Антологии мировой философии. – Т. 3. – М., 1971. – С. 500 – 586.
- 4. Дюркгейм Э.** О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм ; общ. ред. А. Б. Гофмана. – М., 1991; Дюркгейм Э. О некоторых первобытных формах классификации. К исследованию коллективных представлений / Э. Дюркгейм, М. Мосс // Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии. – М., 1996; Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни. Мистика. Религия. Наука / Э. Дюркгейм // Классики мирового религиоведения: Антология / пер. с англ., нем., фр. – М. : Канон+, 1998.
- 5. Зиммель Г.** Социальная дифференциация: социологические и психологические исследования / Г. Зиммель // Зиммель Г. Избранное. – Т. 2. Созерцание жизни. – М. : Юрист, 1996. – С. 410.
- 6. Сорокин П. А.** Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.
- 7. Бурдье П.** Социология социального пространства / П. Бурдье ; пер. с фр. ; отв. ред. перевода Н. А. Шматко. – М. : Институт экспериментальной социологии;

СПб. : Алетея, 2007. – 288 с. **8. Гидденс Э.** Устроение общества: очерк теории структуризации / Э. Гидденс / М. : Академический проект, 2003. – 528 с. **9. Бек У.** Что такое глобализация? / У. Бек. – М., 2001. – 480 с.

Міхно Н. К. Реконфігурація поняття «соціальний простір»: від Модерну до Другого Модерну

Основну увагу в статті приділено аналізу особливостей трансформації розуміння соціального простору в соціології. Фокус уваги зосереджено на працях таких соціологів як О. Конт, Е. Дюркгайм, Г. Зіммель, П. Сорокін, Т. Парсонс, П. Бурдьє, Е. Гідденс, У. Бек, оскільки вони репрезентують мейнстрім в соціологічному теоретизуванні.

Ключові слова: соціальний простір, територія, модерн, глобалізація.

Михно Н. К. Реконфигурация понятия «социальное пространство»: от Модерна ко Второму Модерну

Основное внимание в данной статье уделяется анализу особенностей трансформации понимания социального пространства в социологии. Фокус внимания сосредотачивается на работах таких социологов как О. Конт, Э. Дюркгейм, Г. Зиммель, П. Сорокин, Т. Парсонс, П. Бурдьє, Э. Гидденс, У. Бек, поскольку они представляют мейнстрим в социологическом теоретизировании.

Ключевые слова: социальное пространство, территория, модерн, глобализация.

Mikhno N. K. Reconfiguration of the notion “social space”: from Modern to the Second Modern.

This paper is focused on the analysis of peculiarities of transformation of the understanding of social space in sociology. The attention is focused on the works of such sociologists as Comte, Durkheim, Simmel, Parsons, Bourdieu, Giddens, Beck, as they represent the mainstream of sociological theorizing.

Keywords: social space, territory, Modern, globalization.

Стаття надійшла до редакції 23.05.2011 р.

Прийнято до друку 27.05.2011 р.

протоколом № 11.

Рецензент – к. соц. н., ст. викладач

Хобта С. В.

УДК 316 :1

Молодцов Б. І.

**КОРДОНИ «ЩОЙНОСТІ»:
ПРОБЛЕМА НАДЕМПІРИЧНОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ**

Стаття досліджує тему спроможності здійснення надемпіричної визначеності певної реальності, виявлення її так би мовити «щойності» в світлі нинішнього стану людської свідомості, яка, за свідченням багатьох авторитетних дослідників (пригадаємо фінансиста Дж. Сороса або філософа Ж. Бодрійяра), занурена у гіперреальність власної рефлексії. Свідомість нездатна визначити кордони реальності, які б перевищували плинність будь-якої особливої точки зору. При цьому розуміння цієї «нездатності» часто радикально різняться, що обумовлено розумінням самої природи свідомості. Саме ця різниця в розумінні природи свідомості, її здатності помічати надемпіричне значення реалій буття і на цій основі визначати її кордони і привертає нашу увагу.

Перш за все, зафіксуємо те безперечне, до чого дійшла людська думка в розумінні природи свідомості. Свідомість передбачає певний зв'язок або співвіднесення людського інтелекту з *іншою* реальністю поверх або через голову реальності, яка його повсякденно оточує. Завдяки цьому зв'язку «дещо» виділяється в реальності, але таким чином, що людина відсторонюється від звичного для неї буденного світу власної рефлексії (власних особливих інтересів і прагнень). Тому свідомість є свідчення, здатність визначати неупереджено. Це є можливо тому, що в стані свідомості (свідомому стані) людина бачить звичний для нього світ у світлі якогось *іншого* виміру, такого, що перевищує будь-яку побутову плинність, і через це, до речі, звичний світ починає здаватися йому незвичним, не само собою зрозумілим. Таким чином свідомість фіксує не тільки те, що «дещо» існує, але й те, чим є, те, що існує, тобто фіксує його «щойність». Тим самим свідомість не тільки свідчення, але й водночас і розрізнення. Через це розрізнення у свідомості міститься, по-перше, те, що людина усвідомлює, якийсь певний зміст про який вона думає або який відчуває. І, по-друге, міститься усвідомлення самої події думки, тобто самого явища думки або відчуття. Інакше кажучи, свідомість містить у собі те, що «я мислю», і «мислю, що я мислю». Звичайна людська істота у своєму повсякденному житті часто-густо не розрізняє цих рівнів своєї свідомості і тому занурюється у плинність будь-якої визначеності, позбувається здатності взагалі розрізняти. Свідомість же говорить про те, що ці речі принципово різні, і жодне перетворення, жодне допущення, жодне міркування не можуть усунути цієї різниці, підкреслюється в книзі відомого філософа М. К. Мамардашвілі, роздуми якого є чітким вираженням певного підходу (що має витоки у феноменології Е. Гуссерля) до розуміння здатності

свідомості виявляти «щойність» реалій буття [4]. Ця, випробовувана нами іноді складність душевного життя очевидна, незалежно від того, чи зуміємо ми в ній розібратися, констатує Мамардашвілі, немовби забуваючи про те, що очевидність складності душевного життя людини суперечить тезі про принципову різницю між рівнями свідомості.

Тут і проявляється проблема – ця складність душевного життя, як основа здатності свідомості розрізняти і тим самим виявляти «що є що» в світлі надемпіричного виміру, викликана загостренням почуття реальності або вона породжена «іншо-світовою» ностальгією свідомості?

Тим самим актуальним стає завдання дослідити саму здатність свідомості до розрізнення.

Виходячи з поставленого завдання, можна сказати, що *об'єктом* дослідження в даній статті є іманентна свідомості здатність розрізнення, як підстава для виявлення неемпіричної визначеності реальності, а його безпосереднім *предметом* – дилема в розумінні здатності свідомості розрізняти реальність на підставі виявлення того, чим є та чи інша річ або подія, тобто виявлення їх «щойності»: чи визнавати її похідною від зверненості свідомості людини до певного трансцендентального виміру, ностальгії за *іншим* світом, або ж навпаки, здатність свідомості до надемпіричного висвітлення кордонів реальності слід розуміти похідним від притаманного для свідомості загостреного почуття реальності. Яка позиція виявиться більш послідовною та переконливою?

Робочим матеріалом використовуваної нами *методології* служать дослідження природи свідомості, проведені свого часу видатними філософами ХХ століття М. К. Мамардашвілі і Міх. А. Ліфшицом [4; 5; 6]. На наш погляд, саме в їхніх працях дилема в розумінні здатності свідомості відповідально свідчити про те «що є що», в реальності постає в найбільш рельєфному вигляді.

Отже, свідомість – це передусім свідомість *іншого*, – підкреслює М. К. Мамардашвілі, – вона з'являється тільки у горизонті допущення *іншого*, тому й виділена ним крапка (як варіант визначеності) стає не необхідною, а лише можливою. Як одна з можливостей, яка реалізувалася [4].

Розкриваючи таке розуміння складної природи свідомості, як підґрунтя її здатності свідчити і розрізняти, Мамардашвілі дійшов висновку про те, що необхідно ввести в науковий обіг ряд своєрідних предметів і евристичних схем мислення про свідомість, в яких стає неможливим говорити про філософську інстанцію «чистої свідомості», самодіяльним, творчим агентом і центром якого є розмірковуюча, прозора для самої себе одиниця – індивідуальна людина [5, с. 250]. Починаючи з Декарта, відзначає Мамардашвілі, передбачалося, що зміст духовного життя людини (чи йдеться про процес думки, поведінки, інтереси або відчуття людини) може бути відтворено і фіксовано свідомістю, як цілеспрямована конструкція предмета, що має своїм початковим пунктом деякий природним чином існуючий збіг думки і

предмета, деяке «дійсний стан речей», що вже існує до актуальної перебудови стихійного процесу свідомості [4, с. 19]. Вважається цей пункт таким, що реально існує чи є дослідницькою умовністю, в кожному разі весь процес здійснюється в рамках «чистої свідомості» (тобто свідомості, очищеної від усього емпіричного). Для класиків будь-який вид свідомості уявлявся зіставним з цією спраглою до збігу з дійсністю свідомістю і тому розглядався по аналогії з нею, як наближення до неї. Іншими словами, світ заданий для нас в деякій універсальній і абсолютній системі відліку, з якої можливе зовнішнє спостереження подій в ньому. І все, що не піддається такому відтворювальному спостереженню або не пробігає шляхів, які визначені його «нормалізованим» полем, його формами приведення, вважається відхиленням, порушенням і т. д. [4, с. 16]. Проте багато речей у XX столітті привчили нас інакше дивитися на здатність свідомості бути свідченням в процесі визначення реалій буття, зауважує Мамардашвілі. Як приклад він наводить таку просту річ як різниця статей, скажімо, між хлопчиком двох років і дівчинкою двох років. Для нас вона безперечний факт, але, називаючи це фактом, ми маємо на увазі, що життя цих дітей протікає в термінах загальної для нас з ними реальності, яка для них теж факт, але такий, що лише з часом усвідомлюється. А те, що вони поки що говорять, є просто помилками дитячої, незрілої свідомості. Вони ще не знають чогось – того, що знаємо ми, що поза сумнівом існує і що і там і тут діє незалежно від індивідуального шляху, яким встановиться відповідна система відліку. Але, наполягає Мамардашвілі, психоаналіз показав як раз те, що різниця статей не існує як факт. Як факт вона виникає лише після того, коли дитиною буде виконано дуже складне психічне опрацювання, робота інтерпретації, фантазування, уяви так званих «дитячих теорій», що пояснюють цю різницю статей [4, с. 15–16].

І саме цей «світ в роботі» є реальністю і людській свідомості потрібно виробити здатність її раціонально відтворювати. «Але цього не можна зробити, не ввівши феномени, що явно належать не до дії природи, а до дії психіки, свідомості і мовної артикуляції, в самий початок, всередину об'єктивного визначення будови світу з його «фактами». Дитина не живе в світі, в якому існує різниця статей. Цей світ виникає тим або іншим чином і з тими наслідками, яким чином він визначився для живої істоти» [4, с. 16].

Зі всього цього випливає, що явища-моделі, через які світ постає у свідомості, є, у свою чергу, теж його факт, притому – елементарний. І саме через нього ми бачимо об'єкти, – у тому числі і психічні, – і не помічаємо при цьому самої свідомості. Інакше кажучи, явища-моделі фактів існують не просто як конструкції людини, але вони є фактом, що допускається і виробляється зв'язками Всесвіту, частиною еволюції якої є і еволюція траєкторії суб'єкта. І ще інакше, підкреслює Мамардашвілі, – дії світу, що виявили себе у явищах свідомості, існують як реальність, реальність свідомості, а не просто суто психічні уявлення (хоча дуже

важко в аналізі психічних формацій дістатися феномену свідомості). Йдеться про реальні дії свідомості по обробці простих даних сприйняття, про явища в реальності, яка містить у собі і факт існування і діяльності свідомості. До цього потрібно, звичайно, додати, що і самоекранування, тобто явище реальності у свідомості – реальна дія, тільки рефлексією свідомості не контрольована [4, с. 22].

Отже, Мамардашвілі наполягає на тому, що речі самі по собі не явища, вони лише можуть стати такими на основі певних принципів обробки і масового відтворення їх досвідом, в організації якого є певні засновки, допущення, абстракції, є взагалі те, що він називає «суб'єктом, що визначився». А через це є певна «історія» участі людини в процесі пізнання світу. Це присутність людини-суб'єкта в свідченні свідомості і було підставою введення сенсу, сфери і завдання так званої «феноменологічної редукції» – редукції (або «підвішування») передмови існування об'єктивного наочного світу, що міститься в тому, що Гуссерль називав «природним переконанням» або «натуральною картиною світу».

У феноменологічному зсуву уваги, тобто «підвішуванні» через процедуру феноменологічної редукції натурального представлення зовнішньої дійсності ми стаємо спроможними отримати характеристики того як свідомість, виходячи з цілісного уявлення про реальність, яке міститься в самій свідомості, стає здатною свідчити про над-емпіричну визначеність реальності (наприклад, кордони) рухом в своїй власній системі, тобто залишаючись в рамках феномену свідомості і не виходячи за ці рамки, – і в цьому сенсі охоплювати цей процес описом, а не розумінням. Один з кроків редукції має місце, коли в поясненні утворень свідомості поняття про те, що фізично (об'єктивно) обумовлює свідомість, є зайвою суттю, оскільки, в принципі, не може стати елементом свідомого досвіду. Ми відгороджені від того, що фізично обумовлює нашу свідомість, екраном самої свідомості, який утворює горизонт подій зовнішнього світу. Але такий екран – це власне життя свідомості, що є фактом самої реальності.

Звідси висновок – всяка над-емпірична визначеність насправді повинна розглядатися похідною від функції самодіяльності свідомості, в континуумі якої стає можливим відтворення феноменом свідомості власної єдності. Тому ніяка визначеність не існує як щось незалежне від факту існування людини з її свідомістю, тобто у формі об'єкта, а встановлюється. І, до речі, це є і умовою появи нового – новоутворення, зміни, перетворень, зокрема у сфері культури, – поява нових культур на місці старої і так далі

Світ одержує значення (визначається, або до-визначається) після того і залежно від того, як в кінцевій взаємодії-випробуванні світу з боку самого суб'єкта, що вже рухався в ньому якимось спонтанним «шляхом», здійснюється факт спостереження і асиміляції його досвіду, а через це здійснюється певний розвиток усередині самого суб'єкта як події в світі.

Таке розуміння процесу отримання реальністю значення (визначення) Мамардашвілі пояснює через звернення до досвіду Декарта. У нього, пише Мамардашвілі, є одне дуже цікаве міркування. Філософи поставили собі таке просте питання: дивно, що є порядок, бо нормальним чином не може бути порядку ні в світі, ні в думках. В тому сенсі, що ні добру, ні істині ні на чому триматися в мінливості природних явищ. Ми розсіваємося, впорядкованість наших полягань тією мірою, якою вона залежить від функціонування нашого психофізичного режиму, розпадається, ми не можемо утримати одну думку разом з другою і третьою, якби це утримання залежало від того, як ми народжені природою. Мало того, дивує й те, що взагалі буває що-небудь нове, тобто думка.

Те, що я є зараз, – викладає далі Мамардашвілі роздуми Декарта, – не вивпливає з того, що я був декілька митей тому, і те, що я буду через декілька митей попереду, маючи в голові певну думку, – не випливає з того, що я є зараз і рушив у напрямку цієї думки. Тому Декарт і вводив засновки не виробництва або творіння визначеності, а її відтворення і збереження, покладаючи визначеність цілковито на безперервності всеохопного континууму активності.

І завершував Декарт це міркування питанням: у якому вигляді істина існує? І як бог влаштовує світ? Згідно з істиною? Невже можна припустити, що бог облаштовує світ згідно з якимось масштабом або істиною? Адже це означало б припустити, що поза богом є щось інше, чим він керується. Отже, істина не є такою, що існує і на що бог орієнтувався б, а істина є те, що бог так зробив, і це стало істиною. Тобто істина встановилася і як стан світу, і як адекватна фіксація цього встановлення в нашому мисленні.

Не існує ніякої визначеності, яка передувала б процесу визначання. Кордони, правило, закон встановляться в реальних актуалізаціях рухів, і немає ніякої їх передданості, а вони встановляться залежно від того, як ми пішли. Тому, – констатує Мамардашвілі, – Декарт і, вслід за ним Маркс, в подальшому, зв'язували дві, здавалося б, абсолютно різні речі – істину і час [4, с. 70 – 72].

Те, чим є реальність, її «щойність» та надемпірична визначеність кордонів взагалі проявляється не в світлі відповідності чомусь передданому, що існує зовні свого явища у свідомості, а як відтворення явищем своїх власних підстав: щоб в наступний момент бути тим, чим ти був до цього.

Легко помітити, що це відтворення свідомістю людини гомогенності певного явища реальності і є тим світлом *іншого*, що дозволяє людині долати темряву простого сприйняття буття і через це бачити не тільки те, що існує, а й те, чим є те, що існує. Ця «щойність» реальності в кінцевому рахунку проявляється у світлі відтворювальних (синтетичних) здібностей свідомості людини.

Проте саме у зв'язку з цим і виникає сумнів, а чи до кінця послідовно проводиться в цьому розумінні принцип, згідно з яким тільки у світлі співвіднесення з іншим, що перевищує усе буденне, людська свідомість стає здатною виявити «щойність» реальність та визначити її кордони?

Цей сумнів посилюється, якщо звернутися до роздумів Міх. А. Ліфшица, що висловлені ним у своїх рукописах: «Хіба не через самопротиставлення, не через інше – протилежне здійснюється процес самопізнання? Чи не рухом з крайності в крайність розвивається людина? Чи можна розлюбити, не полюбивши протилежне?» [6, с. 220].

Ці роздуми свідчать про те, що співвіднесеність свідомості з іншим виміром, який перевищує буденний світ людини, і в світлі якого постає «щойність» реальності та її кордони, може розумітися і дещо інакше ніж у традиції, що йде від феноменології.

Отже як все-таки свідомість, що є пасивним наслідком певних причин, діючих поза її спиною, перетворюється в активну, відповідальну свідомість, що здатна свідчити про «щойність» будь-якої речі чи події і через це визначати кордони певної реальності? Ліфшиц виходить з того ж, що і Мамардашвілі – існують два виявлення дійсності: причинність (сутність), що має місце незалежно від свідомості людини та її видимість, яка здійснюється не без людського сприйняття. Дійсність, яка поза свідомістю впливає на неї, перебуває, так би мовити, позаду неї, обмежується причинністю, суттю взагалі. Тому для свідомості, що є підлеглою такій дії, доступна визначеність переважно часткова, бо її межа завжди продовжена в інше. Така визначеність актуально завжди часткова, хоча потенційно нескінченна. Дійсність же, яка проявляє себе у свідомості людини через певні одиничні явища, заявляє «щойність» своїх реалій в їх цілісності. Але тому свідомість у стані свідчення, якщо скористатися висловом Мамардашвілі, або справді у свідомому стані, як вважає за краще говорити Ліфшиц, нездатна безпосередньо означити дійсність у вимірі, що перевищує частковість. Так само як вона нездатна і себе як певну сутність побачити в цьому вимірі, тобто очиститися до стану абсолютної прозорості. Нездатна, тому що свідомість і є бачення світу, воно (бачення) направлене зовні, на інше, його специфіка в тому, що Гуссерль називав інтенціональністю. Та зате свідомість володіє здатністю бачити ціле, бачити форму, визначеність як завершеність, фактичні ж зчеплення сліпі. Тут, за словами Ліфшица, виявляється правота Канта, яку наслідують феноменологія і яка полягає в тому, що теоретична істина (та над-емпіричне значення взагалі), обумовлена ідеальною перспективою, горизонтом певної цілісності, тугою за іншим, цілісним станом, як пише Мамардашвілі [6, с. 216]. До речі, тим самим, зауважує Ліфшиц, виявляється неправда гегелівського розуміння свідомості як прямого, безпосереднього розвитку об'єктивної обумовленості, що веде до того, що обумовленість очищається від всього часткового і стає прозорою для самої себе, а через це – вільною, такою,

що діє у згоді сама з собою, перетворюючись таким чином зі стану субстанції у стан суб'єкта. Але, як ми вже показали, буття і свідомість не цілком тотожні, адже для цього свідомість повинна безпосередньо дістатися стану прозорості, що є неможливим для неї, завдяки її інтенціональній природі. Однак це зумовлює те, що свідомість є розрізнення в собі, або себе від самої себе, через що і володіє здатністю розрізняти. Насправді всяка тотожність має домінуючу сторону, завжди наявне велике значення, яке дорівнює протилежному лише на мить, лише відносно. Так буття і свідомість як сторони (елементи) протилежності взагалі не рівні: одна сторона виступає як елемент загальний, лише частково прирівнюючи себе до іншої. Але велика заслуга Гегеля полягає в тому, що він побачив і обґрунтував тотожність буття і свідомості в її так би мовити загальному (хоча і абстрактному) вигляді. Завжди тричі важливий перший крок. Стихійна свідомість є простим епіфеноменом буття, сліпим вираженням його обмеженого змісту і вона не перестає бути таким до тих пір, поки її ставлення до буття продовжує залишатися апіорі-формальною активністю, відтворюючою завдяки трансценденції лише власну єдність та самодіяльність. Ось той факт, мимо якого, на думку Ліфшица, проходять феноменологи, екзистенціалісти, герменевтики та структуралісти, а тому мимоволі ним заражаються [6, с. 220].

Недолік апіорі-формального розуміння здатності свідомості свідчити щодо «щойності» та кордонів реальності в їх надемпіричній визначеності полягає саме в тому, що ця здатність розглядається похідною від процесу поглиблення в ту свідомість, яка є в людини як щось стихійно-пасивне, як наслідок стихійної дії ззовні. У такому поглибленні якраз і полягає принцип феноменологічної редукції, в цьому його завдання і значення. Справа не змінюється й від того, що здатність свідомості свідчити про «щойність» і кордони реальності пояснюється її здатністю відриватися від усієї емпірії обставин та абсолютно вільно переходити з пасивного стану підлеглих буттю в стан, що перевищує всяку підлеглисть. Але дійсно таким станом є такий, у якому долається всякий автоматизм і інертність, у тому числі й інертна залежність від власного свавілля, хоча б і освяченою трансцендентальністю. В той же час здатність свідомості свідчити дійсно має своєю підставою його внутрішню розрізненість.

Оскільки природа свідомості полягає в її інтенціональності і свідомість є бачення іншого, то вже цим передбачається її спорідненість з іншим, тобто буттям. Свідомість є вираження іншого, тому все, що ми бачимо, нам щось нагадує, це означає, що сама дійсність виразна і має образотворчі властивості, все має схожість з іншим, зображає інше [6, с.177]. Тому, пише Ліфшиц, як не стараються абстрактні художники вийти за межі зображальності, навіть якщо вони виставлять чисте полотно, ми все-таки матимемо матеріал для сприйняття схожості. Демон зображення підстерігає нас в звичайному зоровому сприйнятті, і сама

видимість, перша чуттєва ілюзія, оскільки вона сприймається як образ предмета, є вже зображенням чогось іншого, що схоже з цим предметом. Це специфічна риса звичайного здорового сприйняття і позначається як інтенціональність свідомості. Далі свідомість розвивається через виділення предметів, що спеціально зображають, в яких їх власне буття є тільки носієм зображення іншого. Так з'являється значення, сенс, що реєструється свідомістю. Тим самим виявляється те, що свідомість і буття не чужі один одному. Феномен свідомості як свідчення – в усвідомленні різниці між простою реєстрацією певного сприйняття і реєстрацією того, що це сприйняття має загальне значення. Феномен свідомості полягає в тому, що просте подразнення, проста реєстрація подразнень стає реєстрацією реальних об'єктивно буттєвих цілісностей, виражених в одиничних явищах [6, с. 224]. Помилково думати, підкреслює Ліфшиц, що просте віддзеркалення буття є тотожністю свідомості і буття. Ми не здатні простежити і виділити спричинення власної свідомості, та зате здатні виправити обмеженість і кривизну своєї стихійної свідомості, звернувшись до її здатності бачити ззовні себе, як щось інше, – ціле, форму, якусь завершеність та досконалість. «Схожа» на дійсність та об'єктивна картина світу, яку ми сприймаємо в самих речах [6, с. 226]. Саме через це дійсність, буття, субстанція стає розрізненою. Звідси й спроможність надемпіричного висвітлювання реальності, що дозволяє виявити її «щойність» і кордони.

При злитті нашої свідомості зі своїм звичним найближчим оточенням воно є тільки його сліпим вираженням (епіфеноменом). Тому зрозуміло прагнення позбавити свідомість від цього найближчого оточення у спробах зробити її здатною виявляти реальність в її надемпіричному вимірі, причому, перш за все уникнути просторової обумовленості свідомості. Надемпірична визначеність вважається такою, що покладається винятково спроможністю свідомості людини відтворюватися, продовжуватися та розвиватися у часі. Але в цьому випадку співвіднесеність з *іншим*, що перевищує все буденне, виявляється співвіднесенням із самим собою. Критика обумовленої свідомості, здатної бути тільки стихійним сліпим епіфеноменом свого емпіричного оточення, тому нездатною виявляти «щойність» реалій дійсності та їхні кордони, обертається некритичним ставленням до самої себе.

Виходом з цієї непослідовності, на наш погляд, може бути тільки визнання того, що здатність свідомості виявляти кордони того «що є що» в реальності в світлі її надемпіричного виміру викликана загостренням відчуттям свідомості до самої реальності. Вся річ у тому, що свідомістю виявляються, якщо не безпосередньо, то через умовивід, різні за значущістю епіфеномени. Це і занурює свідомість людини в стан роздвоєності (розрізненості) і, тим самим, через сприйняття різниці конститує її здатність розрізняти, піднявшись над своїм емпірико-психологічним рівнем. Таким чином і епіфеноменальність свідомості

зберігається і здійснюється її співвіднесення з іншою реальністю, яка перевищує усе рядове й буденне і тому така свідомість здатна бути критичною навіть до самої себе, а через це в надемпіричному світлі виявляти «що є що» в реальності та її кордони.

До речі, тим самим і долається гегелівське розуміння свідомості як простого продовження здатності дійсності до власного утворення власних цілісних форм. Навпаки, свідомість сама є зворотною умовою для розширення сфери значущого.

Уявляється, що викладений матеріал дослідження дозволяє зробити деякі висновки.

По-перше, здатність свідомості людини стати абсолютно прозорою для себе є фантазм, оскільки її природа полягає в спрямованості на інше (інтенціональності).

По-друге, оскільки свідомість виражає дії всього буття на свою малу точку, на людину, то в такому разі свідомість обмежується переважно частковістю, хоча і потенційно нескінченною, і нездатна виявити актуальну «щойність» реальності

Третє, сама інтенціональність свідомості (її спрямованість від себе, на інше) свідчить про спорідненість свідомості і буття. Свідомістю людина нездатна охопити все буття в його послідовній дії на себе, зате воно здатне побачити ціле, загальну форму, певну автономію в самому бутті.

Четверте. Ця здатність фіксувати в бутті не тільки просте розмаїття фактів або просту фактичну послідовність, а й помічати змістовну єдність багато чого в одному явищі і занурює свідомість у стан роздвоєності (розрізнення), завдяки чому вона і виявляється здатною сприймати співвіднесення, різницю, перевагу, а через це і значення того, чим є та чи інша реальність, тобто її «щойність».

П'яте. Розуміння здатності свідомості до розрізнення, як похідної від процедури феноменологічної редукції, заглиблення в те, що існує в свідомості стихійно, є занурення в те ж саме, висвітлене лише в своїй внутрішній формі, в часі. Тому таке поглиблення являє собою обмежену підставу для здійснення свідомістю здатності розрізняти, вловлювати співвіднесеність та значення.

Повноцінна здатність розрізняти, здатність свідомості свідчити про співвіднесення, про значення того, «що є що» в реальності та її кордони можлива тільки як похідна від здатності людини самовідчужуватися, примикаючи до реалій буття, і повертатися до себе з цього відчуження.

Література

1. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Жан Бодрийяр ; пер. з фр. Е. А. Самары. – М. : Культурная революция; Республика, 2006. – 272 с. **2. Сорос Дж.** Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности / пер. с англ. – М. : ИНФРА – М, 1999. – 262 с. **3. Soros G.** The false belief at the heart of the financial turmoil. –

<http://www.Finansial Times. Com>. 4. Мамардашвили М. К. Классический и неклассический идеалы рациональности / Мераб Константинович Мамардашвили. – М. : Логос, 2004. – 240 с. – <http://www.philosophy.ru/library/mmk>. – 5. Мамардашвили М. К. Анализ сознания в работах К. Маркса / Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию. – М. : Издательская группа «Прогресс», «Культура», 1992. – С. 249 – 269. 6. Лифшиц М. А. Что такое классика? – М. : «Искусство XXI век», 2004. – 512 с.

Молодцов Б. І. Кордони «щойності»: проблема надемпіричної визначеності

У статті досліджується проблема: розглядати здатність свідомості виявляти надемпіричну визначеність кордонів похідною від залученості реальності та свідомості у зростаючу круговерт взаємопокладання, в ракурсі якої все здобуває своє значення; чи навпаки, здатність свідомості виявляти кордони має основою зверненість свідомості до самої реальності.

Ключові слова: факт свідомості, сліпа причинність, феномен, зображення реальності.

Молодцов Б. И. Границы «чтойности»: проблема надэмпирической определённости

В статье исследуется проблема: рассматривать ли способность сознания выявлять надэмпирическую определённость границы производной от вовлечённости реальности и сознания в расширяющийся взаимополагаемый кругооборот, в ракурсе которого всё обретает своё значение; или же способность сознания обнаруживать границу имеет своим основанием обращённость сознания к самой реальности.

Ключевые слова: факт сознания, слепая причинность, феномен, изображение реальности.

Molodtsov B. I. Borders of «quiddity»: problem of an overempiric distinction

The article deals with the issue whether to consider the ability of consciousness to identify an overempiric distinctness derived from involving reality and consciousness into expanding mutually determined cycle, where everything obtains its value; or an ability to detect the border is based upon directing consciousness towards reality itself.

Keywords: fact of consciousness, blind causality, phenomenon, depicting of reality.

Стаття надійшла до редакції 17.05.2011 р.

Прийнято до друку 27.05.2011 р.

протоколом № 11.

Рецензент – д. соц. н., проф. Кононов І. Ф.

УДК 327.39

Пашковський П. І.

**ПОНЯТТЯ ІНТЕГРАЦІЇ В СУЧАСНОМУ
СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧОМУ ДИСКУРСІ:
ВИЗНАЧЕННЯ У РІЗНИХ ТЕОРЕТИЧНИХ КОНТЕКСТАХ**

У сучасних умовах суспільства Другого модерну, коли «провідну роль відіграють інформаційні технології, комп'ютерна і телекомунікаційна техніка, нанотехнології і генна інженерія (шостий технологічний уклад)» [1], відбуваються глобальні процеси, одним з основних проявів яких є регіональна інтеграція. Подібне обумовлено тенденцією «розмивання» кордонів національних держав внаслідок збільшення впливу ТНК і державних наднаціональних структур [2]. Значний вклад у вивчення інтеграційних процесів внесли багато зарубіжних і вітчизняних аналітиків. Однак зміст поняття інтеграції з різних причин часто перебував поза сферою уваги дослідників і мав досить розпливчастий і неоднозначний характер [3; 4]. Між тим, чітке розуміння змісту понять дозволяє уникнути багатьох розбіжностей у поглядах не тільки вчених, але й суб'єктів прийняття політичних рішень. Тому метою даної роботи є розкриття комплексного змісту поняття інтеграції в сфері міжнародних відносин. Завдання дослідження пов'язані з висвітленням основних тенденцій у вивченні поняття інтеграції в зарубіжних і вітчизняних суспільних науках; виділенням і характеристикою базових рівнів (вимірів) розгляду інтеграції; аналізом основних визначень вказаного поняття; виведенням найбільш зручної його дефініції з урахуванням сучасних умов.

Вперше поняття «інтеграція» (від лат. *integratio* – відновлення, поповнення; *integer* – цілий) було введено у політичний словник у 1920-ті рр. завдяки німецьким дослідникам Р. Шмеду, Х. Кельзену і Д. Шиндлеру, які характеризували його як добровільне та взаємовигідне об'єднання людей або держав (суб'єктів) в самостійну соціально-політичну цілісність (спільноту) [5, с. 354]. Надалі теоретичні підходи експертів визначалися специфікою розвитку міжнародного співтовариства після Другої світової війни. Інтеграція розглядалася крізь призму федералізму, функціоналізму, неофункціоналізму, комунікативної теорії, міжурядового підходу і т. д., кожен з яких вкладав свій сенс у зазначене поняття [4; 6; 7].

У рамках радянської історіографії суспільних наук визначення поняття інтеграції було детерміноване ідеологічним впливом. Понятійно-термінологічні видання радянського періоду найчастіше представляли такі дефініції цього поняття, які були занадто абстрактні, або мали тавро ідеологічного протиборства двох систем [8, с. 210]. При цьому «соціалістична економічна інтеграція» виділялася в окремий термін [9, с. 308–309]. З початком 1990-х рр. – під впливом значних суспільно-

політичних змін – дослідники нових незалежних держав отримують можливість вивчати інтеграційні процеси вільно від ідеологічного диктату. Виникає потреба осмислення численних теоретичних підходів, що часто подають принципово різні дослідницькі позиції. Останнє обумовлює необхідність відокремлювати ідеологічні штампи від наукових висновків, орієнтуючись на вивчення певного сегменту інтеграції, що відображає її конкретну сторону. У зв'язку з цим зміст поняття інтеграції, що загалом має на увазі «об'єднання в ціле будь-яких частин» [10, с. 191], у сфері міжнародних відносин може розглядатися в межах двох вимірів (рівнів): глобально-історичного (широкого) та практичного (вузького) [3, с. 118].

Одним з перших сутність глобально-історичного виміру інтеграції спробував охарактеризувати російський філософ, що перебував в еміграції, Г. Федотов. «Вся історія, – писав він у 1947 р., – може бути розглянута (...) як зміна процесів інтеграції та дезінтеграції. Можна назвати перший процес зростанням, розвитком, об'єднанням або ж завоюванням, поневоленням, асиміляцією, другий – занепадом, розкладанням, або звільненням, народженням нових націй, залежно від того, яка державність чи народність стоїть у центрі наших інтересів. Галльські війни Цезаря принесли з собою смерть кельтської Галлії і народження Галлії римської. Розпад Австро-Угорщини є звільнення Чехії, Польщі та Югославії» [11]. Дані твердження відобразили і доповнили в працях аналітики різних країн, які розглядали інтеграцію (часто навіть не позначаючи цим найменуванням зазначений процес) у площині історичних циклів злету і занепаду імперій (великих держав) [12], аналізуючи алгоритм реакції елементів (соціальних організмів) імперських просторів в умовах того чи іншого циклу [13]. Також інтеграція розглядалася як процес глобального політичного розвитку, який, слідуючи історичному досвіду, мали хвилеподібний характер. Це проявлялося у чергуванні «епох соціокультурної інтеграції з відповідною централізацією політичного життя й епох диференціації, посилення політичної, соціальної, культурної гетерогенності світу» [14, с. 213].

Практичний (вузький) вимір (рівень) інтеграції в галузі міжнародних відносин визначає дане поняття залежно від сфери реалізації (економічна, політична, культурно-гуманітарна тощо.) як процес, «що веде до об'єднання різних держав та інших політичних сил, до координації та зближення їх діяльності» [15, с. 98]; процес «згуртування, злиття громадських, державних структур у межах держави або у більш широку міждержавну спільноту» шляхом створення «нових інститутів влади з передачею їм частини суверенних прав національних політичних органів» [16, с. 122–124]. Розгляд інтеграції у площині практичного виміру був обумовлений специфікою перебігу інтеграційних процесів у світі після Другої світової війни, коли відбувалося їх прискорення і конкретизація у сфері спеціалізації створюваних об'єднань, про що свідчить досвід Європи (ЄС), Північної

Америки (НАФТА) та Південно-Східної Азії (АСЕАН) [2; 6]. Приклад цих інтеграційних структур демонструє, що на сучасному етапі інтеграція в міжнародних відносинах є більшою мірою процесом зближення рівнів соціально-економічного розвитку держав в рамках функціонуючих інститутів [3; 7].

Відмінною рисою сучасних інтеграційних процесів виступає закономірність, дотримуючись якої «більш-менш успішна наднаціональна інтеграція спочатку просувалася в економічній сфері, тоді як військово-політичні стосунки тривалий час залишалися на міждержавному рівні компетенції» [17, с. 57]. «Порівняно з іншими формами міждержавних союзів істотна відмінність об'єднань інтеграційного типу полягає в тому, що розвиток таких формувань значно більше залежить від політичної гомогенності та аксіологічної (ціннісної) складової, ніж від наявності спільних оборонних функцій, які можуть з'явитися на відносно зрілих, пізніших стадіях інтеграції. При цьому ознаки гомогенності мають найбільш істотне значення в сенсі стабільності політичних систем, однорідності механізмів ухвалення рішень та домінування споріднених течій у політичному житті» [17, с. 61]. Виділяється п'ять основних етапів еволюції сучасних інтеграційних об'єднань, кожен з яких можна розглядати як окрему інтеграційну структуру: зона вільної торгівлі; митний союз; спільний ринок; економічний союз; політичний союз [2, с. 430–431]. ЄС, починаючи з 1951 р. (створення Європейського Об'єднання вугілля і сталі), пройшов через усі зазначені етапи перш ніж практично через 50 років почала функціонувати (не позбавлена, однак, видимих недоліків) система інститутів, які забезпечують управління та координацію єдиної політичної лінії всередині Співтовариства [6; 7]. Тому багато експертів наводять досвід ЄС як зразок «справжньої» інтеграції в сучасних умовах, що (на відміну від інших форм об'єднань) на практиці продемонструвала свою життєздатність при переході до стадії політичного союзу [2; 3; 4; 17].

Спеціального розгляду потребують інтеграційні процеси на пострадянському просторі, перебіг і зміст яких, визначаючись особливостями досвіду трансформації та геополітичного положення держав, можуть означати пошук нових форм інтеграції [18]. Але відмінності у формах інтеграційних об'єднань не суперечать об'єктивній постійності інтеграції як процесу, що – навіть з урахуванням наявності охарактеризованих складнощів, пов'язаних з його визначенням, – дозволяє вивести універсальні дефініції поняття інтеграції, які (з поправкою на умови конкретного історичного періоду і географічного регіону) можна використовувати при дослідженні інтеграційних процесів.

Таким чином, у глобально-історичному сенсі у сфері міжнародних відносин інтеграція уявляється процесом об'єднання (різними способами) соціальних організмів (племен, націй, держав) за умови

виникнення цілісної структури (союзу, імперії, організації) нової якості з певним порядком влаштування органів влади та взаємодії структурних елементів. У контексті вузького (залежного від сфери реалізації) виміру (рівня) під інтеграцією розуміється аналогічний процес з наявністю диференціації на конкретну сферу взаємодії: економічне, військово-політичне, культурно-гуманітарне та інші об'єднання соціальних організацій з умовою виникнення цілісної структури нової якості.

Оскільки сучасні інтеграційні процеси переважно характеризуються еволюцією структур за схемою від економічного об'єднання до політичного союзу, то, власне, інтеграція набуває форми процесу зближення рівнів соціально-економічного розвитку держав в межах створюваних об'єднань. А розвиток формувань інтеграційного типу – на відміну від інших різновидів міждержавних союзів – визначається, головним чином, ступенем розвитку політичної гомогенності і аксіологічної складової в плані стабільності політичних систем та однорідності механізмів прийняття рішень.

Література

- 1. Кононов И. Ф.** Переход ко Второму модерну как вызов для социологии [Электронный ресурс] / И. Ф. Кононов. – Режим доступа: http://www.isras.ru/abstract_bank/1210013492.pdf.
- 2. Бредіхін А. В.** Європа та Латинська Америка: два шляхи інтеграції / А. В. Бредіхін, В. М. Завадський // Історичні і політологічні дослідження. – 2008. – № 1–2 (37 – 38). – С. 430 – 434.
- 3. Ковальова А. Д.** Зближення соціально-економічного розвитку в інтеграційних об'єднаннях: термінологічний аспект проблеми / А. Д. Ковальова // Гілея : наук. вісн. – 2009. – Вип. 28. – С. 110 – 120.
- 4. Романюк Н.** Еволюція теоретичних підходів до дослідження інтеграції / Н. Романюк // Вісн. Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка. – Серія «Міжнародні відносини». – 2007. – Вип. 21. – С. 3 – 8.
- 5. Словник** іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – К. : УРЕ, 1985. – 966 с.
- 6. Frazer C.** The Future of Europe. Integration and Enlargement / Frazer C. – London: Rutledge, 2005. – 170 p.
- 7. Schimmelfennig F.** International Socialization in the New Europe: Rational Action in an Institutional Environment / F. Schimmelfennig // European Journal of International Relations. – March 2000. – Vol. 6. – № 1. – P. 109 – 131.
- 8. Философский** энциклопедический словарь / глав. ред. : Л. Ф. Ильичёв, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.
- 9. Большая** советская энциклопедия. – 3-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1972. – Т. 10. – 590 с.
- 10. Словарь** исторических и общественно-политических терминов / авт.-сост. В. И. Васильев. – М. : ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2005. – 604 с.
- 11. Федотов Г.** Судьба империй [Электронный ресурс] / Г. Федотов. – Режим доступа: http://www.krotov.info/library/21_f/fed/otov_06.html.
- 12. Kennedy P.** The Rise and Fall of the Great Powers / Kennedy P. – New York : Random House, 1987. – 677 p.
- 13. Юрченко С. В.** Основные

тенденции развития системы международных отношений и проблема актуализации общественного воздействия на внешнюю политику государств [Электронный ресурс] / С. В. Юрченко // Чорноморська безпека. – 2008. – № 4 (10). – Режим доступа: <http://nomos.com.ua/content/view/213/77/>. **14. Орлова Т. В.** Історія сучасного світу (XV – XXI століття) : навч. посіб. / Т. В. Орлова. – К. : Вікар, 2008. – 552 с. **15. Политология** : словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. – М. : Гардарики, 2000. – 328 с. **16. Политология** : энциклопедический словарь / общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. – М. : Изд-во Москов. коммерческого ун-та, 1993. – 431 с. **17. Толстов С. В.** Двосторонні та багатосторонні союзи в практиці міждержавних відносин / С. В. Толстов // Дослідження світової політики : зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 44. – С. 32 – 66. **18. Bremmer I.** Sub-regionalism in the Newly Independent States / I. Bremmer, A. Bailes // International Affairs. – January 1998. – Vol. 74. – № 1. – P. 131 – 147.

Пашковський П. І. Поняття інтеграції в сучасному суспільствознавчому дискурсі: визначення у різних теоретичних контекстах

У статті розглянуто зміст поняття інтеграції у сфері міжнародних відносин. Надано підходи фахівців.

Ключові слова: поняття інтеграції, визначення, процес, рівні.

Пашковский П. И. Понятие интеграции в современном обществоведческом дискурсе: определения в разных теоретических контекстах

В статье рассмотрено содержание понятия интеграции в сфере международных отношений. Приведены подходы специалистов.

Ключевые слова: понятие интеграции, определение, процесс, уровни.

Pashkovskiy P. I. The Concept of Integration in Modern Social Science Discourse: the Definitions in Different Theoretical Contexts

The article reviewed the content of the concept of integration in the sphere of international relations. Approaches of specialists are offered.

Keywords: the concept of integration, definition, process, the levels.

Стаття надійшла до редакції 13.05.2011 р.

Прийнято до друку 27.05.2011 р.

протоколом № 11.

Рецензент – д. соц. н., проф. Кононов І. Ф.

УДК 130.2:172:316.4

Рогожа М. М.

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ЕТИКИ В СВІТІ ПІЗНЬОГО МОДЕРНУ

Сучасний світ фахівці називають постмодерним. У численних працях з філософії постмодерн постає станом культури *після Модерну*, після провального завершення доби, яка була натхнена і обґрунтована мислителями Просвітництва як проект. Чи є всі підстави твердити про «кінець Модерну» з огляду на особливості конфігурації простору суспільної взаємодії, живої моральної практики суспільства?

Методологічною основою міркувань щодо специфіки соціального простору як основи для теоретичних конструкцій соціальних етиків є дослідження природи соціальної диференціації Г. Зіммеля, в якому, зокрема, йдеться про те, що розшарування у суспільстві за рівнем моральної свідомості його членів обумовлене рівнем освіти, яку може здобути особа відповідно до свого соціального статусу. «Середній рівень» моральної свідомості визначається не середньоарифметичними обрахунками найбільш освічених і найменш освічених прошарків, а за рівнем морально найменш розвинених груп [1, с. 381]. Трансформації у моральній свідомості всього суспільства відбуваються надто повільно, а морально-практичний комплекс цінностей надто громіздкий. На швидкі зміни у ньому розраховувати некоректно. А за таких умов описувати стан моральної свідомості окремих індивідів у постмодерному ключі, чи навіть обґрунтовувати його через визначення чинників, які до цього призвели, ще не дає підстави виводити виявлені особливості у широкі узагальнення.

Саме в такому ключі розмірковує Е. Гідденс. На його думку, про постмодерний стан можна вести мову лише тоді, коли «траєкторія соціального розвитку віддалиться від модерних інституцій у напрямку нового і відмінного [від модерного] типу соціальної організації» [2, с. 46]. У своїй теорії структуризації він намагається досягнути принципи організації суспільного життя і доходить висновку, що переважно життєдіяльність членів суспільства складається зі звичних, щоденних дій/практик. Упорядкованість практик, що й утворюють соціальні системи, полягає якраз у їх рутинізації в повсякденності й відбувається завдяки схемам практичної свідомості. Дослідження інституціональних порядків повсякденних практик дозволяє Гідденсу стверджувати, що всі вони є суто модерними, а сучасність відчуває на собі результати (наслідки) тих процесів, що були закладені ще в добу раннього Модерну. І ці наслідки стають дедалі більш радикалізованими і універсалізованими.

Власне, для цієї нової, радикалізованої і універсалізованої стадії Модерну Гідденс і віднаходить назву, що стала відтоді загальновизнаною: «пізній Модерн» [3]. Але перед тим, як вказати на

сутнісні риси цього етапу доби Модерну, слід зазначити одну обставину, що дасть змогу прийняти образ «пізнього», але все ж таки «Модерну», позірно відмінного від усталених параметрів «класичних» визначень модерної доби. При розробці й обґрунтуванні концепції пізнього Модерну Гідденс був змушений постійно обстоювати свою позицію перед тими постмодерністами, котрі прагнули за допомогою «поетичного мислення» пізнати і «деконструювати» предметне поле соціальної теорії. Шукаючи аргументи на підтримку своєї точки зору, він віднаходить методологічну похибку в опонентів, на чому й засновує своє заперечення. Категорично закликаючи своїх читачів відкинути саму ідею можливості існування несистематичного знання про людські дії / практики чи напрямки соціального розвитку як неварту серйозної уваги [2, с. 46], він вважає постмодерністську критику по суті неприйнятною у науковому середовищі, оскільки вона ґрунтується на тих же успадкованих від Просвітництва засновках, що й уся попередня інтелектуальна традиція Модерну. Фактично, Гідденс поділяє у цьому аспекті позицію Ю. Габермаса про закладені у самих засадах Модерну можливості його критики. А широке використання останнім поглядів Г. Гегеля для доведення концепції «незавершеного проекту Модерну» є виправданим, оскільки гегелівська система філософії дозволяє простежити механізм самовідтворення Модерну.

Евристичність гегелівської системи у цьому питанні висвітлюється в праці російської дослідниці Д. Е. Гаспарян. У центрі її уваги соціальний простір Модерну, який вона узагальнено називає «лібералізм», посиляючись на свого часу популярну, але суперечливу тезу Ф. Фукуями про кінець історії зі встановленням ліберальної системи. Дослідниця виходить з того, що просторово-темпоральне мислення є природною звичкою розуму, що означає мислення про конечність і альтернативу. Оскільки історія цивілізації розвивалася поетапно, то цілком типово мислити, що кожен етап не є останнім. «Автентичне прочитання Гегеля вимагає сказати – кінцем Абсолютного є безкінечне. Чи: іншим Абсолютного є сам Абсолют. І тоді беззмінною формою управління є та, яка сама себе змінює. Саме у цьому полягає положення, що дискурс Гегеля (Абсолюту) вичерпує всі можливості думки» [4, с. 46].

На думку Гаспарян, лібералізм, як принцип організації суспільства, здатен безкінечно себе подовжувати і відтворювати, й «вінчає собою історію» у тому сенсі, що «є тією формою, в якій Абсолют себе увінчує» [4, с. 47]. Цього висновку вона доходить, вбачаючи у добі Модерну ті внутрішні суперечності, що закладені у ньому від початку його виникнення, але які для нього і постають конструктивними чинниками, «надаючи йому того вигляду і структури, що роблять лібералізм лібералізмом і демократію демократією» [4, с. 47].

Позиція Гаспарян засновується на стратегії прочитання Гегеля словенським філософом С. Жижеком. Гегелівська діалектика, на думку останнього, є «простеженням краху будь-яких спроб покінчити з

антагонізмами, але зовсім не оповіданням про їхнє поступове відмирання; “абсолютне знання” означає таку суб’єктивну позицію, яка повністю приймає “суперечності” як внутрішню умову будь-якої ідентичності» [5, с. 14]. Осмислюючи гомологічний лібералізміві феномен Модерну – капіталізм, – Жижек докладно зупиняється на Марксовому аналізі товарної форми, діалектика якої, на його думку, задає своєрідну матрицю для широкого поля соціальних досліджень, котра дозволяє узагальнювати явища у сферах, «що не мають, на перший погляд, нічого спільного з галуззю політичної економії» [5, с. 24]. Відома формула К. Маркса «Межею капіталу є сам капітал» привертає до себе увагу Жижека. Він вказує, що перманентна економічна криза є суттю капіталізму, позначаючи собою всю добу, де розгортається капіталізм, печаткою кризовості, невизначеності і несталості. «Капіталізм від початку зазнає “розкладу”, він вже завжди несе на собі родимки суперечності, розкладу, дисгармонії, іманентного дисбалансу» [5, с. 59]. Але це є не межею капіталу, а його рушійною силою, що перманентно спрацьовує на його самовідтворення. «Саме тому він змінюється, безперервно розвивається; постійний розвиток – це, очевидно, єдиний спосіб вирішити його фундаментальний, конститутивний дисбаланс, його суперечності. Отже, його межа виступає не стільки перешкодою, скільки рушійною силою його розвитку» [5, с. 59].

Так само і соціальні системи доби Модерну, за логікою Гаспарян, яка спирається на таку потужну діалектичну традицію, не можуть наблизитися до межі своїх можливостей тому, що межа буде постійно відсуватися. «Лібералізм включає в себе не лише окремі риси інших суспільних побудов, самого себе, а й свою власну смерть... Він живе не тому, що зовнішня трансцендентна смерть (у вигляді зміни суспільного устрою) ще не прийшла і не витіснила його, але тому, що він чинить опір мікроскопічним і численним смертям, розсіяним усередині нього самого» [4, с. 48].

Такі досить складні пояснення суті самовідтворення Модерну засвідчують наявну в соціальній етиці тенденцію обґрунтування перманентних трансформацій як суті доби. Зафіксувати цю безперервну, за великим рахунком, лінію міркувань важливо, оскільки це дає підстави осмислювати трансформації Модерну на сучасному етапі культуротворення як включені у саму його природу. Очевидно, що критика Модерну не лише сама є частиною Модерну як (незавершеного) проекту, але й сприяє його розвитку і подальшому розгортанню.

Риси пізнього Модерну, які Гідденс виводить як результати (наслідки), спровоковані епіцентром Модерну (Просвітництвом), є найбільш очевидними для сьогодення: розклад еволюціонізму (ідеї прогресу), зникнення історичної телеології, визнання радикальної, засадничої гнучкості, випаровування привілейованої позиції Заходу тощо. І тривожні наслідки цього явища поєднані з колоподібністю рефлексивного характеру у формуванні світу подій, у якому ризик і випадковість набирають незнаного досі характеру [2, с. 52–53]. Ці риси

пізнього Модерну багато в чому нагадують визначення постмодерністів. Білоруський вчений В. М. Фурс, відзначаючи такий результат Гідденсового дослідження, пояснював: «Для того, щоб відстояти своє право на теоретичне існування, Гідденсу знадобилося так модифікувати образ модерну, щоб у нього можна було вписати й ті феномени, які прислужилися ґрунтом для постмодерністської діагностики часу» [6].

Зрештою, якщо Модерн здатен до самовідтворення, то риси, підмічені постмодерністами, достатньо несуперечливо можуть бути вписані у загальний образ Модерну. Деконструкція абсолютистських домагань і розвінчування помилок (ілюзій) Просвітництва під таким кутом зору виявляються внутрішньо суперечливими, але все ж каталізаторами розвитку проекту Модерну. Рефлексивність, визначена Гідденсом однією із сутнісних рис сучасної доби, полягає саме у можливості критичної оцінки і коригування в процесі розгортання пропозицій щодо подальших перспектив руху. Весь комплекс знань про соціальний простір є принципово відкритим для перегляду і коректури. Помилки можуть (і мають) виправлятися в процесі розгортання Проекту, ілюзії – розвінчуватися. І стосується це не лише ревізії «просвітницького» комплексу знань – перегляду слід піддавати всі програми, що претендують на «істину в останній інстанції». Подолання абсолютних істин стає провідною тональністю пізнього Модерну, що для етики означає подолання непорушності моральнісних істин та їх позачасового і позаконтекстуального характеру.

До констатації незавершеності Модерну як культурно-історичної доби, що обґрунтована Просвітництвом, приходить і сучасний німецький соціолог У. Бек. Стверджуючи наявність двох епох (стадій) Модерну – першої і другої, – він указує на існування розламу між ними. Обґрунтування розламу між двома частинами Модерну дозволяє вченому дистанціюватися від «теоретичних схем постмодернізму» (як він сам вказує: «У той час як послідовники постмодернізму наголошують на деструкції та кінці Модерну, я цікавлюсь тим, що є початком, новими інституціями» [7, с. 79]). Свою програмну працю «Суспільство ризику. На шляху до наступного модерну» (1986), він починає тезою про наявність розламу *всередині* Модерну [8, с. 10]. Розлам, але *в межах* Модерну, на думку Бека, обумовлений якістю трансформацій, що відбуваються у сучасному соціокультурному просторі і що не дозволяють осмислювати процеси в ньому в категоріях індустріального суспільства [8, с. 10–11]. Все, що хвилює світову громадськість – критика науки, техніки, прогресу, нові соціальні рухи – вступає у суперечність не з модерною перспективою, а з обмеженням Модерну концепцією індустріального суспільства, на обґрунтування якої працювала філософська думка «першого» Модерну та ідеї якої Бек визначає як «просту модернізацію». Натомість сучасний соціальний світ містить певну міру самокритичності (рефлексивності). В одній із статей, що побачила світ за 15 років після публікації «Суспільства ризику», Бек

вказує на помилковість сприйняття читачами рефлексивної модернізації, ідеї, яку він представив у програмній праці. Рефлексивна модернізація – це не просто поступове наростання знання і рефлексії. Вчений підкреслює, що положення щодо другої епохи Модерну «покликане прояснити епохальний розлам – парадигмальний зсув», що відбувся у просторі Модерну [7, с. 79].

Таке уточнення дозволяє адекватно осмислювати поточні процеси у соціальному просторі, їхній культурний та політичний потенціал, а одночасно – актуалізувати «іманентно притаманні індустріальному суспільству суперечності між модерном та його протилежністю» [8, с. 14]. Дане положення конкордує з міркуваннями Жижека про самовідтворюваність капіталізму (а відтак і Модерну взагалі) через перманентне подолання суперечностей по ходу свого розгортання. Саме в такому контексті Бек пропонує розглядати сучасний соціальний простір як суспільство ризику та *його ворогів* [7, с. 100], тобто в єдності суперечностей, що його конституують. На основі цього він стверджує, що другий Модерн характеризується принциповим відходом від лінійного розвитку, притаманного першому (ранньому) Модерну [7, с. 79]. Примітно, що німецький мислитель окреслює сучасний соціальний простір за тими ж параметрами, що й Гідденс, який визначає особливості пізнього Модерну: засадничо двоїсті випадковості, складності і невизначеності, ризику тощо.

Соціальний простір, простір суспільної взаємодії, а отже реальна жива моральнісна практика суспільства є сферою, де очевидний розвиток за модерними засновками, відчутно власне розвиток Модерну.

Отже, повсякденні соціальні практики сучасності організовані і функціонують за модерними засновками, що в соціальній теорії знаходить обґрунтування у концепціях пізнього (другого) Модерну. Критика соціальних засад Модерну засновується на успадкованих від Просвітництва положеннях, спрацьовуючи на самовідтворення Модерну. Концепції «радикального емпіризму» (Рорті) і пізньомодерного раціоналізму (Гідденс) критикують окремі викривлення, яких зазнав Проект у ході свого розгортання, а не сам Проект як такий. Для соціальної етики це означає, що констатації занепаду проекту Модерну в соціально-моральній проблематиці є передчасними.

Література

- 1. Зиммель Г.** Социальная дифференциация: Социологические и психологические исследования / Г. Зиммель; [пер. с нем. Н. Н. Вокач, И. А. Ильин] // Зиммель Г. Избранное. Том 2. Созерцание жизни ; отв. ред. Л. Т. Мильская ; сост. С. Я. Левит, Л. В. Скворцов. – М. : Юрист, 1996. – С. 301 – 465.
- 2. Giddens A.** The Consequences of Modernity / A. Giddens. – Cambridge : Polity Press, 1996. – 186 p.
- 3. Giddens A.** Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age / A. Giddens. – Cambridge; Oxford : Polity Press, 1995. – VII. – 256 p.

4. Гаспарян Д. Э. Социальность как негативность : монография / Д. Э. Гаспарян. – М. : КДУ, 2007. – 256 с. **5. Жижек С.** Возвышенный объект идеологии / С. Жижек ; пер. с англ. В. Софронова ; под ред. С. Зимовца. – М. : Художественный журнал, 1999. – 236 с. **6. Фурс В. Н.** «Критическая теория позднего модерна» Энтони Гидденса / В. Н. Фурс [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://club.fom.ru/books/late_mod_gidd.htm **7. Beck U.** The Cosmopolitan Perspective: Sociology of the second Age of Modernity / U. Beck // British Journal of Sociology. – 2000. – Vol. 51. – № 1. – P. 79 – 105. **8. Бек У.** Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек ; пер. с нем. В. Седелника, Н. Федоровой ; послесл. А. Филиппова. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.

Рогожа М. М. Соціокультурні засади соціальної етики в світі пізнього Модерну

У статті обґрунтовано тезу про незавершеність проекту Модерну у зв'язку з тим, що соціальні практики сучасності функціонують за модерними засновками, радикалізованими й універсалізованими у світі пізнього (другого) Модерну.

Ключові слова: пізній Модерн, самовідтворення Модерну, незавершеність Модерну, соціальні практики, соціальна етика.

Рогожа М. М. Социокультурные основания социальной этики в мире позднего Модерна

В статье обосновывается тезис о незавершенности проекта Модерна в связи с тем, что социальные практики современности функционируют на современных основаниях, радикализированных и универсализированных в мире позднего (второго) Модерна.

Ключевые слова: поздний Модерн, самовоспроизведение Модерна, незавершенность Модерна, социальные практики, социальная этика.

Mariya Rohozha Socio-Cultural Foundations for Social Ethics in Late Modernity

The article proves the thesis of the incompleteness of Modernity, as contemporary social practices are functioning at the Modern grounds, which are universalized and globalized in the world of Late (the Second) Modernity.

Keywords: Late Modernity, self-reproduction of Modernity, incompleteness of Modernity, social practices, social ethics.

Стаття надійшла до редакції 14.05.2011 р.

Прийнято до друку 27.05.2011 р.
протоколом № 11.

Рецензент – к. соц. н., ст. викладач
Хобта С. В.

УДК 316

Федоров І. О., Запорожченко О. А.

ХРОНОТОП «СУЧАСНІСТЬ»

В історії природничих та гуманітарних наук немає, мабуть, питання більш складного і заплутаного ніж питання про природу часу, в тому числі часу соціального.

Мало того, сучасна революція в методології астрофізики, та й у загальній методології науки, це питання, як мінімум, не прояснює. Швидше навпаки, сучасні астрофізичні уявлення про природу часу, особливо в мікросвіті, даються ціною втрати наочності, потребують болісних і часто непосильних для дослідника зусиль хоч якось уявити хронозакони мікросвіту, віднайти в них хоч якісь елементи здорового глузду.

Завойовують все більшу популярність теорії (насамперед, теорія «суперструн»), які висувають аргументацію на користь існування дуже дивних властивостей часу. Назвемо лише деякі з них:

- хід часу залежить не тільки від швидкості об'єкта, а й від його маси, причому при сингулярності, понадщільному стані речовини (наприклад, в «чорних дірах») прагне до нуля;

- теоретично вірогідне існування елементарних носіїв часу (так званих «хрононів», або «хронотонів»), причому їх взаємодія з іншими частками – «переносниками» не підкорюється звичайним законам взаємодії часток;

- якість і плин часу, швидше за все, залежить від потужності «джерела часу», як це і передбачав М. Козирев;

- математичний розрахунок показує з високою ймовірністю існування саме одинадцять вимірів відомого світу. Один з них – час, хоча уявити собі можливі вимірювання, де час повністю панує над речовиною практично неможливо. Час може «розгалужуватися», реалізуючи не тільки самі можливі, але всі без винятку імовірності і т. д.

Зрозуміло, спроба механічного перенесення таких якостей на соціальний час веде до висновків настільки ж екзотичних, як і не доказових. Тому не роблячи зі зрозумілих причин таку спробу в рамках даної статті, автори відзначають лише аксіоматику, необхідну для подальшого опису інтервалу можливих інтерпретацій природи історичного часу:

- історичний час є атрибутивною якістю будь-якого соціуму, яка необхідна для рознесення соціальних причин і наслідків, для обмеження випадкового таким чином, щоб забезпечити самозбереження соціуму;

- соціум без часу був би повністю індетермінованим; інакше кажучи, він просто не мав би шансу виникнути; мало того, повною абстракцією уявляється і індетермінований розум, – навіть у варіанті

лемовського «Соляріса», який все ж постійно міркує, демонструючи явну схильність до детермінованого мислення та математики;

- якщо попередні положення правильні, то соціум повинен мати унікальну властивість до самовідновлення при біфуркації історичного часу. Іншими словами, *саме час є не якимось вмістищем, якимось гносеологічним «мішком», у який вкладають події, як це часто уявляється. Він виступає основою самого взаємозв'язку подій. Час, нерівномірно прискорюється, і великою методологічною загадкою є питання про найбільш глобальні причини соціальних революцій: чи то вони є продовженням логіки власного соціуму, чи то, навпаки, ця логіка соціуму просто відображає гіпотетичні «збурення», «згущення» історичного часу;*

- історичний час характеризується темпом суспільного руху, соціальні детермінанти мають різні ступені жорсткості взаємозв'язку, і чим жорсткіше детермінація, тим вище темп історичних подій. Наприклад, перехід від воєнного комунізму до нової економічної політики, детермінований дуже жорстко. Варіанту тривалого існування першого, за уявленнями авторів, просто не існувало; перехід ж від кріпосного права до ліберально-буржуазної організації російського суспільства в XIX столітті був тільки ймовірний, темп історичних подій, протягом історичного часу невеликий і цілком допускав своєрідні лакуни, провали в зв'язності історичного часу.

Такої аксіоматики, мабуть, цілком достатньо для опису фокусної для даної статті проблеми хронотопічності сучасності.

Як не дивно, категорія сучасності, що так широко і традиційно використовується в гуманітарній науці, практично не визначена. Її денотат є якимось банально очевидним, – в усякому разі такий висновок випливає з результатів авторських емпіричних соціологічних досліджень. Найчастіше респонденти або відверто вагаються з відповіддю, або вважають очевидним ототожнення сучасності з тим, «що відбувається зараз».

Невизначеності такої інтелектуальної позиції цілком очевидні. Справді, що означає, навіть на рівні побутового сприйняття, це «зараз»: цю секунду? той час, яким оперує «коротка пам'ять»? «сучасна епоха»?

Що взагалі означає «бути сучасним»? чи сучасний Сократ для постмодерністської філософії? чи старомодний А. Сахаров, О. Градський для нинішнього політичної та культурного життя. Безліч таких питань виникає вже при перших спробах зрозуміти сутність категорії сучасності.

Здається, що без залучення гіпотези трактування природи сучасності як особливого хронотопу при спробах відповідей на такі питання не обійтися, у всякому разі, решта варіантів здаються менш перспективними.

Зрозуміло, поняття хронотопу потребує докладного уточнення; мабуть, не випадково до цих пір воно не дуже популярне. Для авторів поняття хронотопу при дослідженні природи, закономірностей і

структури соціального часу є базовим. Виділимо зі зрозумілих причин лише найбільш важливі методологічні характеристики хронотопу:

1) хронотоп об'єктивний. Його виявлення, і, тим більш, соціологічний опис, надзвичайно ускладнене, але, тим не менш, він виявляє складні процеси квантування історичного часу, а не наші уявлення про це. Він віртуальний тією ж мірою, якою допускає віртуальність сам час, і лише в силу цього його можна описувати через якісь дії людей. Іншими словами хронотоп є своєрідною нішею, яка неодмінно заповнюється історичною дійсністю, хоч і в різних формах і з різною швидкістю;

2) хронотоп є своєрідним квантом історичного часу. Іншими словами, фундаментальні характеристики хронотопу можна пояснити так: і логіка історичних подій не дозволяє їм рухатися рівномірно, генеруючи приблизно рівну кількість таких подій за одиницю часу, і сама природа часу не дозволяє причинам і наслідкам таких подій бути пов'язаними рівнопотужно, оскільки рівність потенціалів таких взаємозв'язків і є хаос, індетермінованість. Мало того, такий стан речей не дозволяє людям одновимірно відчувати такий взаємозв'язок подій і є формальною причиною нерівноприскореності, суперечливості ще й «психічного часу», про що мова піде нижче;

3) згідно з уявленнями авторів, далеко не весь історичний процес є єдиним хронотопом, або навіть деякою «зв'язкою хронотопів, який провокує асоціацію геометрії „вервечки сосисок”

Поняття хронотопу можливе як мінімум тільки при описі трьох його структурних елементів:

- процесів жорсткої соціальної детермінації (умовно назовемо їх «жорстко-імплікативними залежностями», і позначимо знаком «А»). Іншими словами, такі процеси описують історичні соціальні ситуації, коли одна подія з високою часткою ймовірності передбачає заданий спектр наслідків. Наприклад, перше введення військ Сулли в Рим ні за яких умов не могло привести до швидкого зміцнення республіканського ладу;

- процеси «серійної соціальної детермінації», коли одна подія має вузький, але помітний діапазон можливих наслідків (наприклад, поглиблення або блокування ображеного національного самопочуття після поразки Росії в японській війні 1904 – 1905 рр., позначимо ці процеси знаком «В»);

- процеси «закріплення «А» і «В» у метасистемі субкультур, богом, новостворюваних цінностях, традиціях, святах, ритуалах (позначимо ці процеси знаком «С»);

4) виділення хронотопу, як здається авторам, передбачає такі залежності: «А» має бути сильнішим від «В + С», причому «С» є необхідним формальним критерієм існування хронотопу.

Більш емоційно таку залежність можна описати приблизно так: хронотоп не повторює змісти категорій «ера», «історичний етап», «стадія» на графіку історичних подій М. Гумільова. Він описує не дуже

часті в історії ситуації високої специфіки того, що відбувається, коли воно не зводиться до прецедентів, а довело свою життєздатність хоча б на кілька десятиріч, включило в себе традиційні цінності та вірування. Саме стосовно таких ситуацій можна впевнено сказати – це хронотопічна сучасність.

Зрозуміло, найяскравішим прикладом такого хронотопу є період життя Росії приблизно від початку 30-х до середини 50-х років ХХ століття. Перебуваючи в будь-якій точці цього періоду можна впевнено сказати, що спостерігач перебуває всередині хронотопу: абсолютно яскрава специфіка того, що відбувається, включення сімейних цінностей, релігії, народних традицій в політичну логіку очевидне, субкультури і богеми, що з'являються, такий логіці або підпорядковані, або практично не небезпечні для неї і т. д. Зрозуміло, легко побачити, що такі періоди в історії – не надто часте явище, тому доводиться вдаватися до однієї з двох тез: або є абсолютно «нехронотопічні» періоди історії, або вводити поняття «загниваючого, деградуючого» хронотопу;

5) якщо вдаватися до останнього алгоритму, говорячи про те, що існує якийсь деградуючий етап хронотопу, то, мабуть, відносно надійним соціологічним його критерієм буде виникнення елементів декаданства, романтики занепаду, звички до цинізму і, в кінцевому підсумку, небажання бути сучасною людиною. Наприклад, виникнення субкультури «стиляг», «кухонної опозиції», невдоволення «залізною завісою», – все це показує межі хронотопу відносно замкнутого простору детермінації історичних подій;

6) межами хронотопу, крім того, є його внутрішні невизначеності, суперечності всередині самої специфіки ланцюжків детермінацій, - наприклад, у згадуваному «сталінському хронотопі», неможливість романтизації останніх політичних компаній вождя («мінгрінська справа», «ленінградська справа», «справа лікарів»);

7) своєрідним психологічним кордоном хронотопу є, на думку авторів, відчуття односпрямованості і безупинності часу, який не піддається соціально-політичній „дресурі”, не може бути блокований ніякою, навіть надпотужною ідеологією, і зводиться до незнищеного відчуття, сформульованого ще Соломоном: «і це мине»;

8) наведені вище залежності передбачають існування згадуваних «нехронотопічних» історичних відрізків, рисами яких, згідно з запропонованою гіпотезою, буде висока і тривала одномірність суспільних відносин, лінійна звичка населення до політики, позбавленої великих реформ, – і, отже, поступове виведення почуття сучасності з лексики. Іншими словами, для ідеалу успіху не потрібно бути жорстко сучасною людиною, цілком достатньо бути людиною традиційною. Таких періодів багато в історії стародавнього Китаю, Єгипту, Вавилону, давньої Персії; для них навряд чи можна застосувати сам термін історичного хронотопу.

У цьому сенсі, мабуть, лінійний час передбачає і лінійність соціальної детермінації, що мало властиво хронотопу.

9) скептично ставлячись до можливості тривалого, на кілька століть, хронотопу, автори вважають теоретично можливим сусідство і взаємозв'язок декількох хронотопів в одну історичну епоху. Таких прикладів не багато, але вони є, – наприклад, згадуваний декадентський хронотоп кінця царизму і хронотоп революції та громадянської війни, а в більш ранні часи – поєднані хронотопи: принципату та імперії Юліїв-Клавдіїв у імператорському Римі.

Відчуття хронодіалектики, динаміки, темпу часу, закладене в психіці (на думку І. Канта, – вроджене), є лімітуючим фактором хронотопу, знаменником можливої форми для хронотопу, який завжди більший від чисельника, що необхідно для опису включеності історичних хронотопів в загальну систему життя суспільно-економічних формацій.

Зрозуміло, це лише найзагальніші характеристики хронотопу, які здаються авторам найбільш очевидними. Відзначимо, однак, що згадувана революція в сучасній фізиці і астрофізики дозволяють висунути гіпотези про ще більш екзотичні соціальні і психологічні хронотопічні дискриптори, наприклад, однією з найсміливіших ідей в сучасній фізиці є гіпотеза «поля Хіггса», згідно з якою існує топологічна, від початку властиве Всесвіту поле, що виникло відразу після Великого Вибуху і дорівнює нулю, нічим себе не проявляюче, коли будь-яке тіло перебуває у спокої або рухається рівномірно; при прискореннях воно має позитивну величину, прагнучи блокувати такі рухи, зробити їх менш імовірними. Так, в рамках гіпотези, пояснюється різниця ваги і маси.

Відповідну гіпотезу щодо соціального часу можна сформулювати так: не виключено існування якогось поля соціальних взаємодій, причому як всередині суспільства, так і між суспільствами, що реалізується, показує свою потугу, тільки у випадку, коли хронотопічні періоди довго відсутні; чим довші лінійні періоди історії, тим імовірніший раптовий для спостерігача початок хронотопу, – іноді без видимих причин. Наприклад, явні елементи хронотопічності з'явилися в історії Сполучених Штатів в 60-70-ті роки минулого століття, коли всередині формально досить благополучного суспільства швидко з'явилися і розквітли рухи та субкультури соціального протесту, екзистенціального опору самому веберівському «духу протестантизму».

Рух бітників, величезний за масштабом рух хіпі, М. Кінга, Р. Абернетті, панків, негритянського соулу і реггея, – все це показує, що зростання рівня життя може мати наслідком не стабілізацію, а біфуркацію способу та стилю життя.

Таким чином, виходячи з наведених гіпотез, навряд чи правомірно ототожнювати механічну миттєвість і сучасність; ні освоєння побутових нововведень, ні навіть володіння престижністю та владою не є надійними критеріями того, йдеться саме про сучасну людину, – особливо, враховуючи деяке зростання скепсису помітної частини населення до

таких атрибутів. Мабуть, можна виділити всього кілька варіантів обґрунтованого присвоєння людиною або соціальною групою квантора «сучасність»:

- природне, визнане ним самим перебування людини в хронотопі;
- хворобливе, найчастіше повне трагізму, пізнаване самим суб'єктом перебування в «декадентських періодах» згасання і зміни близько розташованих хронотопів;
- рідкісне і повне невизначеностей перебування людини в тій спільності, яку А. Тойнбі називав «лялечкою», всередині спільноти людей, які своєю діяльністю відповідають на те, що їм здається «викликом часу», проривом у майбутнє.

Решта варіантів надто спірна, і квантор сучасності може бути застосований до них лише дуже умовно. Важко пояснити, скажімо, чому знання комп'ютерних технологій і молодіжного сленгу робить людину сучасною, а читання Л. Толстого – ні. У цьому сенсі, завжди залишається відкритим питання про можливість «хронотопу хронотопів», такого собі справедливого суспільства, устрій якого буде фундаментально стабільним, змінюючи лише технології та речі, але не природний гуманізм суспільних відносин.

Література

1. Брайан Г. Элегантная Вселенная: Суперструны, скрытые размерности и поиски окончательной теории / под ред. В. О. Малышенко. – М. : УРСС: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 288 с. **2. Вебер М.** Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер. – М. : Просвещение, 2003. – 503 с. **3. Козырев Н. А.** Избранные труды / Н. А. Козырев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1991. **4. Тойнби А. Дж.** Постижение истории : сб. / А. Дж. Тойнби. – М. : Рольф, 2001. – 640 с. **5. Хокинг С.** Природа пространства и времени / С. Хокинг, Р. Пенроуз. – СПб. : Амфора, 2009. – 171 с.

Федоров І. О., Запорожченко О. А. Хронотоп „Сучасність”

Статтю присвячено описанню найбільш складних проблем сучасної гуманітарної хроносоціодинаміки. У ній уточнюються базові для багатьох наук категорії історичного часу, хронотопу, соціальної детермінації, виокремлюються головні методологічні принципи опису саме часової складової природних, соціальних і психологічних структур.

Ключові слова: історичний час, хронотоп, сучасність.

Федоров И. А., Запорожченко О. А. Хронотоп „Современность”

Статья посвящена описанию наиболее сложных проблем современной гуманитарной хроносоциодинамике. В ней уточняются базовые для многих наук категории исторического времени, хронотопа, социальной детерминации, выделяются главные методологические

принципы описания именно временной составляющей природных, социальных и психологических структур.

Ключевые слова: историческое время, хронотоп, современность.

Fedorov I. A., Zaporozhchenko O. A. Chronotope “Contemporaneity”

The article describes the most difficult problems in contemporary humanitarian hronosociodynamics. Here clarified the basics for many sciences categories of historical time, chronotope, social determination, highlighted the main methodological principles of description of the time component of the natural, social and psychological structures.

Keywords: historical time, chronotope, contemporaneity.

Стаття надійшла до редакції 23.05.2011 р.

Прийнято до друку 27.05.2011 р.

протоколом № 11.

Рецензент – д. соц. н., проф. Кононов І. Ф.

УДК 316.42

Яковенко А. В.

УМОВНОСТІ КОРДОНІВ УНІВЕРСАЛЬНИХ СМИСЛІВ

*«Слишком много границ стало вдруг на Земле...»
(з постперебудовної пісні)*

Мабуть абсурдно звучить сама постановка питання про «кордони смислу». Тому що смисл сам по собі поза кордонами, його характеризує тотальність, всезагальність. Хоча не менш контрпродуктивно заперечувати і його кордони, жорсткі (чи м'які) розподільні лінії, що обтяжують наш соціальний світ, в якому навіть універсальності та універсалії намагаються розчленувати, а по суті своїй приватизувати, до того ж з опорою на сакральні атрибути.

Цілком очевидно, що наступний матеріал – це, насамперед, викладки полемічного характеру, які виникли, виходячи з настанови, що була задана шановними організаторами конференції щодо багатостороннього, поліфакторного вивчення кордонів. Згідно з цим, ми і намагалися торкнутися близької до нас теми смислів. По-перше, тому що, не зважаючи на усе різноманіття оцінок та аналітичних викладок стосовно смислу, ця категорія («смысл») для соціології продовжує виступати як «чужоземка» чи «екзотика», а, по-друге, оскільки, на наш погляд, дуже мало спроб розглянути даний феномен саме з позицій умовності кордонів соціальних смислів.

Обґрунтовуючи важливість розгляду даної проблеми, також зауважимо, що немає сьогодні для нормального соціального існування та перспектив розвитку глобального світу (хоча б з його відносними напівкатаклізмами) питань важливіших ніж питання пом'якшення (в ідеалі скасування) численних кордонів в найбільш поширеному трактуванні цього поняття. Акцентування уваги на спільності підґрунтя смислових парадигм в періоди ледь не загального захоплення різного роду «унікальностями» виступає спробою знаходження здорового балансу не тільки в теоретичному, але й соціально-технологічному аспекті дослідницьких практик.

Щодо фіксації подібного роду інтелектуальних пошуків в системі гуманітарного знання шанобливо відмітимо цілу низку дослідників, що предметно вивчали смисл в близьких до нашої проблематики контекстах: Дж. Бюдженталь, А. Голд, Ж. Нюттен, Р. Мей, Я. Смедслунд, Л. Томас, Ф. Фенікс, Ш. Харри-Аугстайн, М. Чіксентміхалі, Дж. Шоттер та ін. Крім того, безумовно виокремимо праці В. Франкла [1; 2].

Серед українських соціологів найближчими до розглядуваного питання нам видаються роботи Ю. Романенка, передусім його монографія «Смислопродукування в соціальних системах» [3].

Звичайно, неможливо говорити про смисл, не згадавши надбання Ж. Дельоза. Проте, проблеми, що торкаються поєднання та взаємозв'язку таких складних дослідницьких полів як «смисл» і «кордони» звичайно далеко не вичерпані.

Мета публікації – необхідність аргументованого доказу тези про виразну суперечливість поєднання категорій «кордони» та «смисл»; суперечливість, згідно з якою смислові поля глобального соціуму одночасно і нескінченні, і обмежені. Вони (смисли) виступають єдиними та загальними універсальностями, які, виходячи з відомих соціальних позицій і причин, є з різною мірою вміння корпоратизовані, втрачаючи тим самим для деяких спостерігачів характер загальності. Таким чином, ми виокремимо як об'єкт уваги низку загальних соціальних смислів, які протягом суспільної еволюції піддавались численним обмеженням, залишаючись при цьому базисними в усіх системах суспільного устрою.

Автор впевнений, що основні смислові установки абсолютної більшості мешканців Землі кардинально не відрізняються: як ті, що перебувають на самій вершині амплітуди смислових коливань, так і ті, що характеризують її найнижчі показники. Інша річ, що реальні кордони створюють враження про існування й інших кордонів, включаючи кордони смислів.

Проте, почнемо з однієї дефініції смислу, посилаючись на видатного Ж. Дельоза. Ми навмисно виокремимо його позицію щодо смислу як відправну точку, оскільки великий вчений говорить саме про смисл як кордон. У своїй славнозвісній роботі «Логіка смислу» Ж. Дельоз наводить визначення смислу, відзначаючи, що він «є кордоном, лінією, поєднанням відмінностей...» між термінами

дуальності, «що протиставляє речі і речення, іменник і дієслово, визначення [денотації] і вислови...» та одночасно виступає як самість зі «своєю власною світлозвуконепроникністю, якій він відповідає і усередині якої мислиться...» [4, с.45]. Він також наводить зауваження Бергсона що «ми не переходимо від звуків до образів і від образів до смислу: ми «з самого початку занурені у смисл» [4, с.45]. Можна звичайно заперечити, що зараз йдеться про смисли, що вкладаються людською свідомістю при аналізі та інтерпретації текстів, образів чи дій, що не відповідає та не корелюється, наприклад, зі смислами життєвої реалізації. Але нам здається, що проблема смислів цілком може кооперувати усі відомі конструкти соціальних смислів, включаючи, як проблемний ряд щодо розкриття лінгвістичного змісту смислів, так і усе те, що пов'язано з системами смислового особистісного та суспільного визначення. А головне, що наведене вище трактування дає нам можливість розглядати смисл, виходячи з більш розгалужених соціальних основ, саме як обмежену безмежність.

Говорячи безпосередньо про соціальні кордони смислових полів (умовні кордони соціальних смислів), відмітимо, що загальні (фундаментальні) смисли добре відомі: осягнення істини, наближення до Бога (Універсума), розкриття особистісного Я. Навіть тут помічаємо, що і Істина, і Бог (Універсум), і навіть власне Я багато в чому умовно-розмежовані, виступаючи в традиціях пошуку надзнання, як загальна, якщо хочете, сингулярна точка Абсолюту.

Поле ідеальних соціальних смислів також при усьому видимому розмаїтті з позицій історичної онтології цілковито сфокусоване: самовдосконалення, творча реалізація, гармонійні соціальні міжособистісні, міжгрупові та інші взаємовідносини реалізація принципів соціальної справедливості.

І навіть, – трохи відійдемо від ідеальних сутностей, звернувшись до протилежного полюсу, – їхні антиподи, так звані меркантильні, корисливі чи, коректно кажучи, прагматичні смисли, також вочевидь універсальні: влада, утримання монополії, контроль (неважливо які форми контролю, важливо, щоб він був тотальний), прибуток, зростаюче збагачення та матеріальне споживання...

Надалі, в соціальній практиці смисли або те, що ми можемо розуміти під смислами в реальних соціальних відносинах, містять в собі та продукують парадоксальність розмежування того, що не розмежовується. Найбільш показовий приклад – релігійні та світсько-ідеологічні макросмисли. Розмежованість, як усередині релігійного і світсько-ідеологічного соціальних полів, так і між ними, і фундаментальні, і водночас умовні, багато в чому зумовлені історико-політичними практиками, по суті виступаючи інтерпретаційними версіями тих таки надсмислів, про які згадувалося вище.

Зрештою, у цьому ключі навіть історичні кордони смислів нам здаються нечіткими. Знову-таки як найбільш містку ілюстрацію можна

навести зміну релігійних смислів на світські (науковообґрунтовані). По суті, і тут ми зустрічаємо ті ж самі умовності кордонів та їх взаємопереходи. Починаючи з того, що не втрачаються одні (релігійні) та не виступають як певні інноваційні, а тим більше альтернативні, світські, і закінчуючи давно відомими і багаторазово проаналізованим підґрунтям світських смислів, як конструктів, що чітко відображають закономірності побудови релігійних смислоположень. Умовності кордонів форми автоматично не зумовлюють сутнісних відмінностей. Розмежування скоріш обумовлюються ступенем правової та політичної легітимності релігійних чи світських смислів і тією ж таки політичною кон'юнктурою. В цілому ряді випадків релігійні та світські смисли, а, відповідно, їх кордони переплітаються дуже парадоксально (на перший погляд). Яскравий приклад – історичне примирення у деяких пострадянських державах комунізму та православ'я. Крім того, в урбаністичному світі взагалі важко відрізнити безпосередньо релігійні та суто світські смислоустановки.

У цьому ж контексті не можемо не торкнутися також і часових кордонів смислів. На видимому рівні усе просто. Звичайна схема: «минуле», «теперішнє», «майбутнє». Але й тут кордонів може й не бути. Соціальні смисли можуть сходитися в одній характеристиці часу чи поєднувати окремі її складові. Наприклад, ми постійно спостерігаємо характерну соціальну практику: життя смислами минулого, будуючи в думках (та навіть технологічно) давно втрачені у соціально-історичних контекстах смислові конструкти, наділяючи таким чином ці архаїзми атрибутикою в теперішньому часі, і фантазмагорично малюючи і навіть намагаючись їх відтворювати як конструкти майбутнього. Смисли перспективи також можуть бути цілком тривіальною формою реалізації прагматики завдань соціального управління «теперішнім» (і в абсолютній більшості випадків такими у цій якості і виступають). До речі, вони («смисли перспективи») майже завжди є модифікованими і інкорпорованими технологіями «минулого». Кордони самоочевидні та непохитні тільки для тих, хто або погано знає історію, або завжди намагається перебувати в ейфорії від віри в перспективу, включаючи і захоплення перспективою ретроспективи. Фактично ж гра кордонами часових смислів чи смислами всередині кордонів часу (можна і так сказати) – одна з найзахопливіших та ефективних дій у практиці забезпечення соціального контролю та управління протягом знову ж таки усієї людської історії. Як суспільство, так і індивід у цьому відношенні дуже пластичні, вразливі до сприйняття подібних ігор.

Перед тим, як традиційно зафіксувати висновки, тільки відмітимо, що фактично усе передове одразу (чи з часом) копіюється, специфікується, відокремлюється, набуваючи псевдоавтономних колоритних рис. Але це не применшує (хоча частково й нівелює) значимість існування відправних концептів, винаходів, досягнень, які потім розмежовуються та тиражуються. Весь світ являє собою гонитву за

цими досягненнями, намагаючись надати їм більш досконалого характеру, що у свою чергу спонукає інших суб'єктів дії «модернізувати модернізоване».

Стисло резюмуючи сказане вище, підкреслимо, що еволюція суспільства – це по суті своїй еволюція універсальних смислів з розділеними всередині себе за кон'юнктурними мотивами смислових установок, які розмежовують і навіть розколюють універсалії за політичними, релігійними, національними, мовними, економічними та іншими «смисловими корпораціями».

Насправді, в так званих локальних соціумах завжди домінують безмежні (універсальні) ідеї, які вміло використовують більш ніж розумні представники еліт тих чи інших політичних та економічних формувань, дозволяючи їм на окремих історичних етапах створювати відомі імперії і навіть надімперії, де кордони, до речі, дуже й дуже умовні (буддизм, християнство, іслам, лібералізм, комунізм, демократія ...).

Таким чином, людство фактично живе в постійному встановленні умовних кордонів у рамках універсальних смислів. Одночасно з цим відбувається наділення умовностей місіями оформлення (і навіть закріплення) кордонів смислу в різних його релігійно-ідеологічних іпостасях.

Література

1. Франкл В. Человек в поисках смысла : сборник / Виктор Франкл ; пер. с англ. и нем. Д. А. Леонтьева ; общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева. – М. : Прогресс, 1999. – 338 с. **2. Франкл В.** Воля к смыслу / Виктор Франкл ; пер. с англ. Д. Гурьева, А. Суворовой. – М. : Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 368 с. **3. Романенко Ю. В.** Смислопродукування у соціальних системах / Юрій Вікторович Романенко. – К. : ТОВ «ЦТІ «Е та Е», 2005. – 276 с. **4. Делез Ж.** Логика смысла / Ж. Делез ; пер. с фр. Я. И. Свирского. – М. : Издат. центр «Академия», 1995. – 298 с.

Яковенко А. В. Умовності кордонів універсальних смислів

Розглядаються питання, пов'язані зі встановленням умовних кордонів (релігійних, політичних, ідеологічних та ін.) у рамках існування універсальних соціальних смислів.

Ключові слова: смисл, універсальності, суспільство, кордони.

Яковенко А. В. Условности границ универсальных смыслов

Рассматриваются вопросы, связанные с установлением условных границ (религиозных, политических, идеологических и проч.) в рамках существующих универсальных социальных смыслов.

Ключевые слова: смысл, универсальности, общество, границы.

Yakovenko A. V. Conditional character of boundaries of universal meanings

The article touches upon the issues connected with establishing conventional boundaries (religious, political, ideological, etc.) within the existing universal social meanings.

Key words: meaning, universalities, society, boundaries.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2011 р.

Прийнято до друку 27.05.2011 р

протоколом № 11.

Рецензент – д. соц. н., проф. Кононов І. Ф.

ПРОСТОРОВО-ЧАСОВИЙ КОНТИНУУМ ДРУГОГО МОДЕРНУ

УДК 114 + 115

Гайдукова І. Б.

ПРОСТОРОВО-ЧАСОВИЙ КОНТИНУУМ І ТЕНДЕНЦІЙ ЙОГО ВИВЧЕННЯ

Фундаментальними категоріями філософського знання разом з іншими (буттям, свідомістю, матерією та ін.) є простір і час. Перші спроби їх осмислення робилися у сиву давнину. У пошуках розв'язання проблеми розуміння їх сутності філософія йде в ногу з природознавством, тому розділити природничонаукове і філософське розуміння або виділити «суто філософське» трактування не уявляється можливим. Вивчення простору і часу – завдання досить складне, хоч і має давню історію. Сьогодні можна сказати, що деякі види простору більш-менш зрозумілі людині, а час все ще не має однозначного тлумачення. Тим часом дослідження в цій царині і створення досить стрункої теорії, що пояснює ці фундаментальні характеристики світу, дозволить людині вийти на нові рубежі не тільки в ґносеологічному, але й буттєвому сенсі, змінити якість багатьох сфер життєдіяльності.

Найперше і найзагальніше уявлення про простір і час виникає у людини з безпосереднього емпіричного досвіду. Поняття простору в такому уявленні пов'язане з характеристиками окремих речей, які мають протяжність, об'єм і певне просторове положення відносно інших речей. Категорія часу виникла на основі сприйняття зміни подій або їх круговороту (зміни дня і ночі, зими і літа). В історії філософії існували дві основні протилежні концепції простору. Першу концепцію можна назвати *субстанціальною*. Основу цієї концепції простору заклав Демокріт. У найбільш завершеному вигляді субстанціальне розуміння простору дає Ньютон. Інша – реляційна – концепція простору в історії філософії пов'язана з ім'ям Аристотеля. У розумінні часу теж існували дві протилежні концепції: субстанціальна і реляційна. Причому субстанціальне розуміння простору і часу поступово спростовувалося в науці і філософії.

«Абсолютний простір» Ньютона оспорював ірландський філософ Джордж Берклі. У своєму «Трактаті про принципи людського знання», розглядаючи проблему обертального руху в порожньому просторі, Берклі стверджував, що якби простір був абсолютно порожнім, не можна було б сказати, чи обертається який-небудь об'єкт, наприклад Земля [1].

Створюючи один з перших варіантів неевклідової геометрії, Лобачевський висловлював припущення про існування таких

просторових форм, які не можуть бути описані евклідовою геометрією. Це припущення, висловлене Лобачевським, спростовувало Ньютонівську концепцію абсолютного простору.

У 1889 р. проти поняття абсолютного простору і часу виступив французький філософ-інтуїтивіст Анрі Бергсон.

Німецький фізик Ернст Мах, що прославився роботою «Механіка» і непримиренними поглядами на атомну структуру, розвинув ідеї Берклі, висунувши так званий принцип Маху, згідно з яким сили, що діють на об'єкт у визначеному місці простору, залежать від місцевих особливостей і від Всесвіту в цілому.

Учені визнали ці ідеї обурливими і сміялися з них: який стосунок мають далекі зірки до сили, що виникає при обертанні каруселі? Ейнштейн не сміявся. Він говорив, що ідея Маху була для нього дороговказною зіркою при створенні загальної теорії відносності.

Таким чином, вирішальний внесок у спростування уявлень про абсолютність простору і часу був зроблений Альбертом Ейнштейном. Створивши теорію відносності, він довів відносні характеристики простору і часу. Теорія відносності змінила інтерпретацію властивостей простору і часу. Вона давала нові знання про одночасність подій, було встановлено залежність просторово-часових відносин від руху і маси тіла, спростовано уявлення про рівномірність «перебігу» часу і про «плоский» характер простору.

У сучасній науці сформувалося поняття просторово-часового континууму. Чітке уявлення про єдність простору і часу дав Ейнштейн в своїй теорії відносності. З тих пір ці два поняття об'єднуються в одне – «простір-час». Це нове поняття простору-часу передбачає і нове ставлення до простору Евкліда і часу Ньютона, тобто наголошує на чотирирівимірності матеріального світу. Саме передбачає, тому що побачити або логічно осмислити чотирирівимірності практично неможливо.

Опис чотирирівимірного чи будь-якого n -мірного простору може проводитися тільки в категоріях ймовірності.

Ейнштейн говорив, що час ще загадковіший, ніж простір: «Коли у вас на колінах сидить симпатична дівчина, година пролітає як хвилина, але навіть хвилина на розпеченій плиті здається годиною» [2, с. 25].

Таким чином, четвертим виміром простору можна назвати час, який сам є рухомим простором і володіє реальними фізичними характеристиками, що впливають на світ. Гіпотеза ця була висловлена приблизно 100 років тому, але підтвердив її у XX ст. доктор фізико-математичних наук, професор Пулковської обсерваторії Микола Олександрович Козирев.

«Що являє собою час, досі невідомо. У фізиці з цього питання є лише невиразні міркування. Фізик уміє виміряти тільки тривалість часу, тому для нього час – поняття пасивне» [3, с. 25]. Козирев же доходить

висновку, що час має активні властивості. Воно є активним учасником Всесвіту.

Козирев стверджував, що час є необхідною складовою частиною всіх процесів у Всесвіті (в т. ч. на нашій планеті), причому воно є головною рушійною силою всього, що відбувається, оскільки всі процеси в природі відбуваються або з виділенням, або з поглинанням часу.

Геометрія, що пов'язує простір і час в єдине чотирирівневе різноманіття, була розроблена професором Германом Мінковським відповідно до спеціальної теорії відносності. З погляду реальності такого світу все, що може відбутися, вже існує в майбутньому і продовжує існувати у минулому. Переміщаючись по осі часу, ми тільки стикаємося з подіями в своєму сьогоденні.

Козирев використовував ці уявлення в астрономії і отримав дивовижні результати.

Відомо, що ми бачимо зірки не там, де вони в даний час, а там, де вони були десятки і сотні тисяч років тому: саме стільки часу необхідно для світла, щоб дійти до нас від зірки. Розглядаючи зоряне небо, ми вдивляємося в минуле. А ось з часом відбувається все інакше. Оскільки воно не поширюється по Всесвіту, як світло, а з'являється в ньому одразу, його дія на процеси і матеріальні тіла відбувається миттєво.

Вважаючи час фізичним чинником, що проявляється одночасно у всьому Всесвіті, і припускаючи, що він певним чином повинен впливати на фізичні процеси, Козирев дійшов висновку, що зірка в її істинному положенні повинна впливати на реєстратор типу терезів з гіроскопом.

«Моменти часу, як матеріальні нитки, пов'язують центр дії з об'єктами, що сприймають цю дію. Час містить в собі організацію, структуру, яка може бути передана іншій речовині» [3, с. 109].

Інакше кажучи, використовуючи властивості часу, можна отримати миттєву інформацію з будь-якої точки Всесвіту або передавати її в будь-яку точку Всесвіту. Речі впливають одне на одного через час. Інформаційний обмін між системами відбувається за участю часу, що стоїть на нульовій позначці. Якщо вирахувати, де в даний момент перебуває зірка – джерело найбурхливіших і наймогутніших процесів у Всесвіті, які повинні виділяти колосальну кількість часу, і направити на цю «чисту» для ока ділянку неба телескоп, то за допомогою спеціальних приладів гіпотезу можна довести.

Телескоп було направлено на видиму зірку. Прилади зареєстрували зміни. Потім перемістили об'єктив так, щоб в його фокусі опинилося істинне – невидиме – положення зірки. Прилади знову відреагували. Найдивовижнішим є те, що прилади зареєстрували і майбутнє положення зірки, тобто те місце, де вона повинна бути, коли до неї дійде світловий сигнал, відправлений із Землі. У такий спосіб було визначено істинне положення Порціона з сузір'я Оріон.

У лабораторних земних умовах досягти подібних результатів складно через малі розміри земних тіл.

За допомогою своїх уявлень про властивості часу Козирев вважав за можливе пояснити такий феномен як телепатія.

Таких же поглядів на природу часу дотримується американський фізик-теоретик Шарль Мезе. Він вважає, що час є причиною вивільнення всіх енергій [4].

Один з найбільших геніїв серед фізиків Микола Тесла говорив, що одного чудового дня, коли наука почне займатися вивченням нефізичних явищ, вона за десятиліття просунеться значно далше, ніж за всі попередні десятиліття свого існування [5].

Останнім часом деякі фізики приходять до обґрунтування ідеї про те, що за межами речовини в основі всесвіту лежить Абсолютне «Ніщо» – Велика Порожнеча, яка породжує первинні поля кручення (або первинні торсійні поля), з яких виникає фізичний вакуум, що виступає носієм решти полів.

Англійський математик В. Кліффорд стверджував, що в світі немає нічого, окрім простору з його кривизною і крученням. Зміна кривизни і кручення простору зумовлює два його стани. Перше відповідає впорядкованому стану Абсолютного «Ніщо», друге – неврегульованому. «Порожній простір припускає існування «первинної Свідомості або Надсвідомості», здатної усвідомити Абсолютне «Ніщо» і зробити його впорядкованим. На цьому рівні реальності вирішальну роль відіграє «первинна Свідомість», яка виступає в ролі активного початку, що не піддається аналітичному описові» [6, с. 91].

Перехід з першого рівня реальності на другий – рівень первинного поля кручення, або первинного торсійного поля – здійснюється завдяки активному початку – «первинній Свідомості або Надсвідомості». З Абсолютного «Ніщо» народжуються первинні торсійні поля, які пояснюються крученням простору. Таке первинне торсійне поле є елементарними просторово-часовими вихорами правого і лівого обертів, що не переносять енергії, але переносять інформацію. Геометрія простору на цьому рівні є десятивимірним різноманіттям (чотири трансляційні координати і шість кутових), причому кривизна його дорівнює нулю, а кручення відмінне від нуля. Ці вихори породжують як праві, так і ліві торсійні поля, і їх можна трактувати як інформаційне поле, що пронизує простір. Рівняння торсійного поля істотно нелінійні, тому торсійні поля можуть мати складну внутрішню структуру, що дозволяє їм бути носіями значних обсягів інформації. Це поле містить в собі інформацію про всю реальність. У нашій країні науковий підхід до вивчення первинних полів кручення розвиває школа академіка РАПН А. Є. Акімова.

Аналогічні думки висловлено в книзі П. Девіса «Суперсила. Пошуки єдиної теорії природи». Суперсилою в ній названо певний першопочаток, в якому «матерія, простір-час і взаємодія злиті в нероздільне гармонійне ціле, що породжує таку єдність Всесвіту, якої раніше ніхто не передбачав. Тільки досягнувши взаємозв'язок силових

полів, частин і симетрій, фізики сформулювали, ймовірно, найчудовішу з відомих гіпотез: ми живемо в одинадцятимірному Всесвіті» [7, с. 10 – 11]. Згідно з цією теорією, тривимірний світ нашого чуттєвого сприйняття доповнюється сімома невидимими просторовими вимірами, що і становить разом з часом одинадцять вимірів. Невидимі нам додаткові сім вимірів проявляються як сили, або взаємодії.

Таким чином, сучасна наука підтверджує найдавніші уявлення про багатовимірність Всесвіту. Це дозволяє визначити принципово інші, ніж прийняті, підходи не тільки до вивчення природи, але головне – до вивчення людини, оскільки сама людина, що вивчає світ, залишається для себе поки що нерозгаданою загадкою.

Література

- 1. Беркли Дж.** Сочинения / Джордж Беркли. – М. : Наука, 1978. – 250 с.
- 2. Паркер В.** Мечта Эйнштейна: в поисках единой теории строения Вселенной / В. Паркер. – М. : Наука, 1991. – 224 с.
- 3. Козырев Н. А.** Причинная или асимметричная механика в линейном приближении / Н. А. Козырев. – Пулково : ГАО, 1958. – 90 с.
- 4. Мартынов А. В.** Исповедимый путь / А. В. Мартынов. – М. : Прометей, 1989. – 350 с.
- 5. Кальвайт Х.** Шаманы, целители, знахари. Древнейшие учения, дарованные самой жизнью / Х. Кальвайт. – М. : Совершенство, 1998. – 160 с.
- 6. Тихоплав В. Ю.** Физика веры / В. Ю. Тихоплав, Т. С. Тихоплав. – М. : Весь, 2001. – 256 с.
- 7. Девис П.** Суперсила. Поиски единой теории природы / П. Девис. – М. : Мир, 1989. – 272 с.

Гайдукова І. Б. Просторово-часовий континуум і тенденції його вивчення

У статті розглядається зміна уявлень про простір і час в історії філософії і науки, наводяться сучасні концепції, аналізується їх значущість для подальшого вивчення Всесвіту і людини.

Ключові слова: простір, час, просторово-часовий континуум, торсійне поле.

Гайдукова И. Б. Пространственно-временной континуум и тенденции его изучения

В статье рассматривается изменение представлений о пространстве и времени в истории философии и науки, приводятся современные концепции, анализируется их значимость для дальнейшего изучения Вселенной и человека.

Ключевые слова: пространство, время, пространственно-временной континуум, торсионное поле.

Gaidukova I. B. The space and time continuum and trends of its study

Article "The space and time continuum and trends in its study" examines the changing perceptions of space and time in the history of philosophy and science, modern concepts, here analyzed their significance for the further study of the universe and man.

Key words: space, time, space and time continuum, a torsion field.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2011 р.

Прийнято до друку 27.05.2011 р.

протоколом № 11.

Рецензент – к. соц. н., ст. викладач Лебідь Л. І.

УДК 94+3126.2+316.3

Масліхін О. В.

СОЦІАЛЬНИЙ ЧАС: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Усі наукові системи гуманітарного знання, створені людством, загальнозначущі, мають велике методологічне, світоглядне та виховне значення. Не виняток і окремі категорії, які мають атрибутивні властивості, зокрема, соціальний час.

Ані вчений, ані державний діяч, ані проста людина, ані людство в цілому не можуть не враховувати фактор часу в діяльності й житті. Він необхідний в повсякденності, а тому виступає предметом дослідження для широкого кола вчених, в тому числі соціологів. Разом з тим, з 15 тисяч сучасних наук немає жодної, для якої час був би головним предметом.

Час в теоретичному, систематизованому плані досліджувався всесвітньовідомими мислителями й вченими як минулого – Аристотелем, Августином, Кантом, Ньютоном, Гегелем, Марксом, так і сучасності – Ейнштейном, Расселом, Ясперсом, Гайдеггером, Ортегой-і-Гассетом, Спінкіним та ін. Кожен з них зробив свій внесок у розуміння часу та його властивостей. Найбільш важливе коротко можна виразити в таких положеннях. Час – це атрибут буття, тобто його невід’ємна властивість; він нерозривно пов’язаний з рухом та простором; в оточуючому світі немає «чистого», «абсолютного» часу. В абстрактному вигляді, у формі категорії, він може існувати тільки в теорії й використовуватися в наукових цілях. Час має й важливі властивості: об’єктивність, тобто він існує незалежно від нашої свідомості й волі; характеризується вічністю свого руху, який не має ні початку, ні кінця, й суперечливістю. Сутність останнього: з одного боку, час вічний, з другого – кожен предмет, процес існують певний, кінцевий час. Відповідно, певна часова тривалість

певних об'єктів вічного світу – це міра їх буття. Велике значення має поділ часу на: а) макрочас – мікрочас – мегачас; б) тривалість і мить; в) одночасність і послідовність; г) фізичний, біологічний, соціальний, історичний і психологічний.

Предметом нашого дослідження виступає соціальний час, конкретніше – особливості минулого, теперішнього, майбутнього в соціальних процесах, їх зв'язок, а також необхідність врахування їх ролі в діяльності людей.

Відзначимо передусім саму загальну властивість часу. Якщо час взагалі є атрибутом всієї об'єктивної реальності, яка існує незалежно від свідомості й волі людей, то соціальний час притаманний тільки суспільству, в якому діють люди, що мають різноманітні потреби, інтереси, ідеали, ставлять перед собою певні цілі й намагаються їх реалізувати.

Соціальний час структурно пов'язаний з суспільством, його явищами й процесами; конкретними спільнотами – народами, націями, колективами, родиною і т. д.; з кожною окремою людиною. Він виступає мірою мінливості, тривалості суспільних процесів, перемін, що виникають в житті людей.

Головними вимірами соціального часу є *минуле* – *теперешнє* – *майбутнє*, які відповідно мають своє власні особливості й закономірності.

Минуле в розвитку людства означає те, що вже відбулося, змінилося у часі, стало надбанням історії.

Тут виникає проблема: чи можна вважати поняття «*минуле*» і «*історія*» синонімами? Річ у тому, що є історія об'єктивна і є історія як наука. Остання означає не реальне життя людей і суспільства, а знання про це життя. На нашу думку, *минуле* збігається з об'єктивною історією. *Історія* як наука переважно фіксує свою увагу на винятково важливих подіях, які впливають на долю багатьох людей: війни, революції, прихід до влади політичних діячів і т. д. Вона вивчає послідовність подій, пов'язаних між собою, як мінімум, відношеннями причини й наслідку. Реальне минуле охоплює усі минулі події – і важливі, і неважливі; не тільки війни й революції, але й побут, знаряддя праці, спосіб життя людей, особливості їх психології, релігійні вірування тощо, незалежно від того, чи був між ними якийсь зв'язок.

Аналіз часу має значення і в соціологічному аспекті. Через нього ми дізнаємося про послідовність появи його часових вимірів: минулого – теперішнього – майбутнього. *Теперішній час* для гуманітарного знання служить основною мірою часу, бо він представляє відчутну реальність, ту, яка «зустрічається» з людиною щогодини, щоденно, тобто постійно, безперервно. Осмислення дійсності сприяє появі уявлень про *минулий* час, а потім про *майбутній*.

Досліджуючи дійсність в соціологічному сенсі, ми дізнаємося також про джерело формування часу. Безпосереднім джерелом його

формування є, перш за все, повсякденне, засноване на перспективі, чуттєве сприйняття безперервної зміни подій. Воно відображає і природні явища, і процеси в самому організмі людини. Але головною умовою пізнання часу служить момент практичної дії людини або її мовного спілкування з іншими людьми.

Теперішній час – це не миттєвості, не нульова протяжність, у соціальних процесах він чимало триває. Теперішній час являє собою чуттєву реальність, а людина живе тільки в теперішньому. Особливість теперішнього часу можна проілюструвати на прикладі життя людини. Теперішній час для людини – це головний час, він реальний і об'єктивний для неї, який вона відчуває й переживає безпосередньо. Вона давить на неї практичними клопатами та проблемами. (Недарма М. Гайдеггер називав клопоти головним способом повсякденного людського буття). Теперішній час для людини – це всі життєві етапи його розвитку: дитинство, юність, зрілість, старість. У кожному з них є свої плюси та мінуси, свої особливості – в ідеалі вона повинна пройти їх усі. Окрім цього, в теперішньому часі існують доленосні, так звані, екзистенційні проблеми.

Головною турботою усього людства в умовах глобалізації виступає розв'язання глобальних проблем. До них належать: загроза термоядерної війни, близькість екологічної катастрофи, тероризм, криза самої людини.

Соціологічне знання актуалізує вивчення теперішнього часу. Він – найважчий період соціального часу. Його складність пояснюється, перш за все, тим, що він включає в себе теперішнє, частину минулого та деякі елементи майбутнього.

Усвідомлення теперішнього можливе лише через протиставлення минулому й майбутньому. У той же час минуле та майбутнє для людини відомі тільки через теперішнє, коли вони стають теперішнім, тобто заповнюють думки людини на даний момент.

Яке ж співвідношення теперішнього та минулого? На думку більшості соціологів межа між прожитим та теперішнім умовна, вони взаємно проникають одне в одного: теперішнє становиться минулим, а минуле присутнє в теперішньому й відповідно на нього впливає. Тривалість теперішнього часу вимірюється не миттєвостями, секундами, хвилинами, а роками, десятиліттями. Час, який визначається як теперішнє, необхідний для зручності, для наукових, суспільно-практичних потреб людей.

Який же зв'язок між теперішнім та минулим? Практика і наука свідчать, що існування та розвиток сучасного суспільства можливі тільки на основі досягнень минулого суспільства – в галузі техніки, науки, мистецтва і т. д. Минулі справи людини переходять в теперішнє через її матеріальну та духовну діяльність: інженерів, будівельників – через створені ними машини та прилади, побудовані палаци, храми, театри; вчених – через відкриті ними закони; письменників – через художні

твори і т. д. Таким чином, з минулого суспільства переходить в теперішнє все необхідне, цінне, корисне. І цим минуле чинить великий вплив на прогрес сучасного людства.

Важкою і не до кінця розв'язаною проблемою залишається питання, що вважати початком теперішнього часу?

Для конкретної людини початок теперішнього часу є народження, саме з нього розпочинається її життєвий шлях. Можна вважати вирішеним питання і стосовно початку часу окремих народів, націй, він починається з визначних історичних подій, які спричинили якісні зміни суспільного життя, наприклад, встановлення демократичного правління. Складніше з початком теперішнього часу для суспільства в цілому. Щодо цього існують різні точки зору. Так, до недавнього часу в Росії початком сучасної епохи вважали 1917 рік, Жовтневу революцію. Відомий американський соціолог та історик А. Тойнбі вважав початком сучасної епохи боротьбу американців за незалежність і створення США (кінець XVIII століття). Ці події, на його думку, справили вирішальний вплив на усі найважливіші суспільно-політичні події у світі: на виникнення європейської революції XVIII–XIX століть і навіть трьох революцій в Росії. Більш поширеним практичним вживанням *теперішнього часу* для сучасного людства вважається XXI століття.

Ще більш складним і важким виступає *майбутній час*. Практика, матеріальні та духовні потреби диктують необхідність передбачення та прогнозування майбутнього суспільства. В соціальній теорії вирізняють три великих етапи майбутнього часу: безпосереднє майбутнє (початок XXI століття – 2025-2030 роки), осяжне майбутнє (більша частина XXI століття), віддалене майбутнє (після XXI століття). Знання про майбутнє в міру віддалення від теперішнього стають все менш конкретними та точними, все більш загальними та гіпотетичними. Ця зростаюча невизначеність у передбаченні майбутнього пов'язана з самою природою соціального розвитку: по-перше, з багатоваріантністю й альтернативністю історичного процесу; по-друге, з непередбачуваністю конкретних випадковостей (з точки зору синергетики, вони відіграють значну роль в суспільних системах); по-третє, різною тривалістю існування окремих суспільних явищ.

З позицій соціологічного знання, для людства найбільш цікаве безпосереднє майбутнє. Вже зараз вчені та держані діячі разом з соціологами створюють довгострокові програми – екологічні, продовольчі, з розвитку науки та техніки. ООН, як відомо, розробила перспективну Концепцію усталеного розвитку (КУР) людства на найближче майбутнє, поклавши в основу теорію «коеволюції» – тісний розвиток суспільства та природи, з урахуванням розв'язання екологічних, політичних проблем.

Теперішнє та майбутнє в розвитку людства взаємопов'язані; без теперішнього не може бути майбутнього – воно його основа та джерело. Багато чого, що виникає в майбутньому, присутнє вже в теперішньому

суспільстві у вигляді зародку (початку), об'єктивних законів, тенденцій; теорій про майбутнє суспільство й шляхів його досягнення, цілей, ідеалів, планів. А головне – в сучасному суспільстві є основа майбутнього – матеріальне виробництво та людина. Без наявності цих сновоположних компонентів не може бути майбутнього.

У той же час майбутнє, якого ще немає в теперішньому, впливає на нього через ідеологічні, інформаційні образи майбутнього. Пояснимо це на прикладі теорій про майбутнє суспільства. Так, марксизм створив теорію про соціалістичне, комуністичне суспільство; прихильники капіталізму вважають, що кращою формою людського існування є західна цивілізація і США (Фукуяма, Гантінгтон); теорія конвергенції (Арон) говорить, що майбутнє суспільство повинно взяти все позитивне, цінне у капіталістичної та у соціалістичної систем; до згаданої теорії, по суті, примикає «холотехнодемократія» (Бунге), яка передбачає поєднання колективізму, техніки та демократії тощо. Теорії про суспільне майбутнє – це духовні, ідеальні явища, а не власне реальне, об'єктивно існуюче суспільство. Але майбутнє, яке існує як ідеальні теорії, відповідно впливає на сучасне життя: створюються партії, які дотримуються різних теорій про майбутнє суспільства і шляхів його досягнення, між ними відбувається ідеологічна та політична боротьба, яка інколи призводить до серйозних конфліктів, революцій, наслідками яких є нові суспільні системи, демократичні режими.

Значення врахування фактору часу в житті людини і розвитку суспільства величезне. Так, необхідність врахування часу диктують природні цикли. Вони обов'язково враховуються в аграрних суспільствах, сільськогосподарській діяльності, в багатьох інших формах життя людей. Мало того, природні цикли (космічні фактори), як стверджує російський вчений А. Л. Чижевський, впливають на розвиток суспільства та життя людей.

У підсумку відзначимо таке. Час – це така категорія, яка містить в собі виховну функцію. Він дисциплінує розум і волю людини, організовує й мобілізує її на активні дії, сприяє пізнанню минулого, зобов'язує цінувати теперішнє й передбачати майбутнє. Насамкінець, людина повинна рахуватися з часом й цінувати його у всіх своїх земних справах.

Масліхін О. В. Соціальний час: соціологічний аспект

Соціальний час. Гуманітарне знання і соціологія. Минуле – сучасне – майбутнє. Соціологія і пізнання дійсності.

Ключові слова: час, соціальний час, минуле, сучасне, майбутнє.

Маслихин А. В. Социальное время: социологический аспект

Социальное время. Гуманитарное знание и социология. Прошлое – настоящее – будущее. Социология и познание действительности.

Ключевые слова: время, социальное время, прошлое, настоящее, будущее.

Maslikhin A. V. Social time: sociological aspect

Social time. Humanities and Sociology. Past – present – future.
Sociology and cognition of reality.

Keywords: time, social time, past, present, future.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2011 р.

Прийнято до друку 27.05.2011 р.

протоколом № 11.

Рецензент – к. соц. н., ст. викладач Хобта С. В.

СЕМІОТИКА КОРДОНІВ

УДК 741.5:32

Гайліте Г.

ОБРАЗ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ В КАРИКАТУРІ ЛАТВІЇ (ДО ПИТАННЯ ПРО СЕМІОТИКУ КОРДОНУ)

Сатирична графіка є об'єктом дослідження багатьох наук. Перш за все, вона традиційно викликає інтерес у мистецтвознавців. У останні десятиліття карикатура зацікавила представників інших дисциплін. З одного боку, карикатура досліджується як чинник соціальних відносин; з'явилися серйозні роботи, що вивчають сатиричну графіку в контексті політичної боротьби, національної ідентичності, міжнародних відносин. З другого боку, карикатура вивчається в рамках семіотики. Термін «карикатура» походить від італійського *caricare* – спотворювати, деформувати. Сама можливість «спотворювати» надає художникові значну образотворчу свободу: він може намалювати ніс або руку будь-якої довжини і форми, зобразити тварину в образі людини, а Росію, скажімо, у вигляді ведмеда. При цьому на відміну від інших форм візуалізації (наприклад, живопису або кіно) карикатура володіє іншими швидкістю виробництва, доступністю сприйняття і масштабом аудиторії [1, 2]. Цим визначається значення карикатурного жанру у виробництві символів, що існують в світовій культурі, – в нашому випадку, в створенні певних знаків і образів, прийнятих для позначення межі.

Мета справжнього дослідження полягає в аналізі способів продукування символів і образів, що позначають державні кордони, в латвійській сатиричній графіці ХХ – ХХІ століть. Дослідження сфокусовано на образі кордону з Росією, яка нерідко сприймається як кордон не тільки державний, але також культурний і навіть цивілізаційний. Крім того, з відомих причин, пов'язаних з присутністю значної російськомовної меншини в латвійському суспільстві, зовнішні і внутрішні символічні кордони в даному разі помітно впливають одне на одного.

Спочатку я зупинюся на питанні про те, якими візуальними засобами створюється образ державного кордону, якими значеннями вона наділяється; у другій частині предметом аналізу є кордон культурний – за допомогою яких засобів конструюється протиставлення російськості і латвійськості. Причому, якщо в реальності культурний кордон є контактною зоною [3, с. 81], то дискурс державного кордону намагається перетворити її на умовну лінію. Як відзначає Б. В. Кашкін, питання про кордони – це також питання семіотичне: у природі немає державних кордонів [4]. Очевидно, для всіх, хто вірить в легітимність

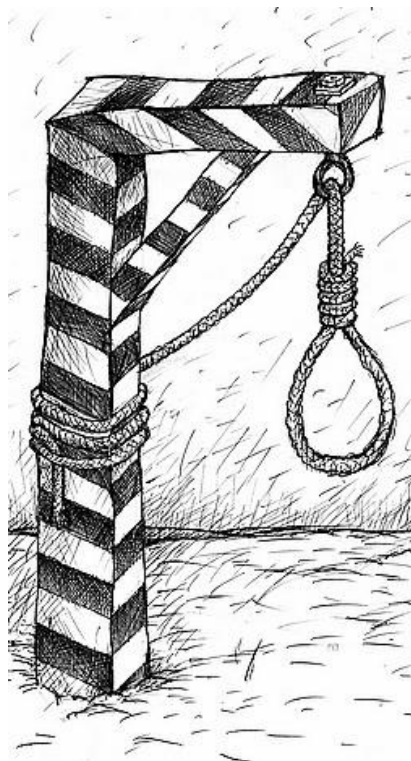
кордону національної держави, вона уявляється ще і кордоном між двома культурами. Тим самим забезпечується реїфікація кордону, тобто «сприйняття людських феноменів як речей, тобто в нелюдських і, можливо, в надлюдських термінах» [5]. Таким чином, культурні відмінності не тільки відображаються, але також гіпертрофуються, а то й «винаходяться».

Аналіз карикатур почнемо з рисунка 2001 року (рис.1), в якому чітко проводиться думка про те, що Латвія – це форпост Європи, причому не політичної Європи – Євросоюзу, а цивілізаційної: прикордонний стовп на карикатурі позначає кордон між Європою та Азією. Азійські риси підкреслюються і в обличчях російських прикордонників. Напис «кордон п'ятми» на прикордонному стовпі свідчить про те, що таке протиставлення має далеко не нейтральний в аксіологічному аспекті характер. Звертає на себе увагу і залучення образів, що пов'язують сучасну Російську Федерацію з її історичними попередниками (від яких, за офіційною версією історії, прийнятої в сьогоднішній Латвії, нічого доброго чекати не доводилося), – тобто, комуністична символіка і наявність на карикатурі зображень давньоруських витязів, що встановлюють спадкоємність з Російською Імперією. Таким чином, саме це відчуття передової фортеці, форпосту Європи і визначає сучасне сприйняття латвійсько-російського кордону як джерела небезпеки [6]. Можна виділити декілька аспектів такого позиціонування. По-перше, Росія представлена як джерело економічної загрози (контрабанда, втрата економічного суверенітету). По-друге, це загроза втратити культурну ідентичність; культурна експансія може набирати форми експансії сучасної поп-культури – наприклад, музики. Нарешті, по-третє, це загроза військової агресії [7], хоча зараз, особливо після вступу до НАТО, такого роду побоювань стало менше.

Рис. 1. Латвія – форпост Європи

Так, на рисунку, присвяченому дискусіям про підписання латвійсько-російського договору про кордон, актуалізується старий анекдот: «З ким межує Росія? З ким хоче, з тим й межує». Для відображення гостроти проблеми художник з російськомовного видання «Суббота» створює образ, семіотика якого об'єднує прикордонний стовп з намальованими на ньому характерними чорно-білими смужками з шибеницею (рис. 2).

Рис. 2. «З ким межує Росія? З ким хоче, з тим й межує»

Декілька слів про ті метафори, які допомагають художникам створити образи кордону та її порушників. Кордон зображується як фортечна стіна; як двері; як паркан [А. Калнінш (A. Kalnītr), „Svari”, 1930, номер 11]. Відповідно, порушення кордону алегорично прирівнюється до злочинства, а, скажімо, контрабандисти зображуються як злодії.

Інша метафора – сексуальне насильство. Так, сучасна карикатура зображає події 1940 року як зґвалтування. Жінка виступає алегорією Латвії, а солдатів символізує СРСР [Ē. Ošs), „Lauku Avīze” <http://maksla.latnarod.org/zime12.html>]

Тепер нам необхідно проаналізувати, як в карикатурах створюються образи «своїх» і «чужих». З цією метою відзначимо основні маркери, якими користуються карикатуристи для позначення російських і латвійських персонажів рисунків.

По-перше, це відмінності, пов'язані з особливостями зовнішності. Примітною антропологічною ознакою є колір волосся: росіяни – темноволосі, латиші – якщо йдеться не про зображення якихось конкретних персон – мають світло-русяве або світле волосся. Іншим етнорозрізнявальним маркером для росіян в латиських карикатурах виступає борода [8, 9].

По-друге, це символи і алегорії. Одним з найбільш помітних символів російськості виступає ведмідь, зокрема в світовій сатиричній графіці [10]; він посідає помітне місце і в репрезентаціях Росії в латиській карикатурі [11, с. 131–132]. На малюнку 1994 року (рис. 3) президент Борис Єльцин ледве стримує голодного російського ведмеда від переходу кордону. Ведмідь тут виступає алегорією нестримної, злобної, всеруйнівної сили.

Рис. 3. Борис Єльцин ледве стримує голодного російського ведмеда

Примітна карикатура присвячена проблемі етнічних меншин в Латвії. Ведмідь, що символізує Росію, загрозливо заявляє Латвії: «Зараз я навчу тебе поважати права людини». Комічність ситуації, яка ставить під сумнів його здатність виступати захисником таких прав, не тільки в тому, що біля його ніг – купа людських черепів, але і в тому, що він не людина [А. Лієпінш (A. Liepiņš), „Dienas Bizness”, 1998, 25.03]. Дегуманізація Росії за допомогою ведмежої метафори, очевидно, делегітимус її – і не тільки в даному питанні. Підкреслю і ту обставину, що двоголовий орел, поміщений на одяг ведмеда, сприяє тому, що пострадянська Російська Федерація проголошується відповідальною за політику щодо Латвії не тільки сталінського СРСР, але й Російської імперії.

Інтерес представляє гендерний вимір зображень латишів і росіян на карикатурах. Дуже часто перших репрезентує жінка, тоді як других – чоловік; зворотна ситуація практично не трапляється. Латвія-жінка зображується в національному костюмі і може бути прочитана як Мати Латвія; поширений в світовій сатиричній графіці образ Росії-Матінки – велика рідкість в латиській карикатурі. У європейській іконографії жіноча фігура в репрезентаціях нації покликана показати її безкорисливість, чистоту і тим самим забезпечити моральну перевагу, зобразивши супротивника-чоловіка як агресора або насильника [12, 13].

По-третє, власне художні засоби, зокрема, велика диспропорція в розмірах фігур, що репрезентують дві країни. Крім очевидного чинника реальної різниці в території, це знову-таки сприяє досягненню відомої моральної переваги: маленький за визначенням не буде першим нападати на великого. Проте це зовсім не означає, що тим самим визнається військова слабкість; пригадаємо хоч би поширену в світовій сатиричній графіці модель «Давид і Голіаф»; у латиському фольклорі також трапляються маленькі хитрі герої, здатні отримати перемогу над великими, але недалекими персонажами.

Підбиваючи підсумки, відзначу, що карикатура виступає важливим засобом створення семіотики кордону. Перспективою подальшого дослідження теми в сатиричній графіці міг би стати порівняльний аналіз семіотики державного кордону з різними країнами. Карикатура відображає настрої, що існують в суспільстві, і, очевидно, сприйняття кордону між Латвією і Росією залишається таким, що типово для розуміння кордону в культурі Першого модерну, коли пріоритетною була захисна функція, що забезпечує стабільність і закритість [14]. Проте слід пам'ятати, що кордон є не лише місцем роз'єднання двох речей, але і їхні зв'язки. Не дивно, що ще одним символом кордону є міст. Сподіватимемося, що в зображеннях латвійсько-російського кордону більше з'являтиметься саме така символіка.

Література

1. **Kris E., Gombrich E. H.**, The principles of caricature // British Journal of Medical Psychology 17 (1938).
2. **Hunt T. L.** Defining John Bull: Political Caricature and National Identity in Late Georgian England. Aldershot; Burlington, 2003.
3. **Кононов И. Ф.** Украинско-российская граница: практики власти и повседневная жизнь населения // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – 2010. – Вип. 25.
4. **Кашкин В. Б.** Введение в теорию коммуникации. – Воронеж, 2000. <http://kachkine.narod.ru/CommTheory/5/WebComm5.htm>.
5. **Бергер П., Лукман Т.** Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. 2001 URL: http://www.i-u.ru/biblio/archive/berger_reality_social_construction/default.aspx
6. **Rikveilis A.** Starpvalstu robeža un Latvijas–Krievijas attiecības: pagātne kā

šķērslis divpusējai sadarbībai.// Latvija-Krievija-X. / Ž. Ozoliņa (red.). Startēgiskās analīzes komisija. Zinātniski pētnieciskie raksti. Rīga, 2007.
http://www.president.lv/images/modules/items/PDF/item_1697_Latvija-Krievija.pdf 7. Kacs Z. Eiropu meklējot : dialogi Dzintars Zaļūksnis. Rīga, 2005.
http://www.balticforum.org/files_uploads/files/eiropas_meklejoj_dialogi.pdf
8. Gailite G. Germans, Russians, and Jews in the Works of Latvian Caricaturists: The Beginning of the Twentieth Century-An Insight // Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe / D. Demski, K. Baraniecka-Olszewska (Eds.). – Warsaw, 2010. 9. Гайлите Г. Смех и слезы: образ России и русских в латышской карикатуре (эскиз проблемы) // Россия-Европа: образы, контексты, дискурсы / под ред. И. Новиковой, И. Рига, 2011 (в печати). 10. Лазари А. де, Рябов О. В. «Русский медведь» в польской сатирической графике межвоенного периода (1919 — 1939) // Границы: Альманах Центра этнических и национальных исследований ИвГУ. Вып. 2: Визуализация нации. Иваново: Ивановский государственный университет, 2008. 11. Гайлите Г. Россия-медведь в латвийской карикатуре // Россия и современный мир: проблемы политического развития : материалы VII Междунар. межвузов. науч. конф. : тезисы / под ред. Д. В. Васильева, В. А. Курициной, Н. С. Суходольской. – Москва, 2011. 12. Elshtain J. B. Public Man, Private Woman: Women in Social and Political Thought. – Princeton, 1981. 13. Mosse G. L. Nationalism and Sexuality: Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe, 1985. 14. Хобта С. В. Украинско-российская граница: демаркация и перспективы ее восприятия населением приграничных территорий // Вісн. ЛНУ імені Тараса Шевченка : Соціологічні науки. – 2010. – Т. 2. – № 12 (199). – Ч. I. – червень.

Гайлите Г. Образ державного кордону в карикатурі Латвії (до питання про семіотику кордону)

Автор аналізує, якими візуальними засобами латиська карикатура створює образ латвійсько-російського кордону, а також як репрезентації культурного кордону використовуються в конструюванні образу державного кордону.

Ключові слова: карикатура Латвії, семіотика, державний кордон, латвійсько-російські відносини.

Гайлите Г. Образ государственной границы в карикатуре Латвии (к вопросу о семиотике границы)

Автор анализирует, какими визуальными средствами латышская карикатура создает образ латвийско-российской границы, а также как репрезентации культурной границы используются в конструировании образа государственной границы.

Ключевые слова: карикатура Латвии, семиотика, государственная граница, латвийско-российские отношения

Gailite G. Image of State Border in Latvian Caricature (on the question of semiotics of border)

The author analyses what visual means are used by the Latvian caricatures to create the image of Latvian-Russian border and how representations of the cultural boundaries contribute to making the image of the state border.

Key words: Latvian caricature, Semiotics, State border, Latvian-Russian relations.

Список рисунків:

1. P.C. (R.S.), 2001 <http://maksla.latnarod.org/zime12.html>)
2. Євгеній Іванович, Суббота. 2005, номер 16
<http://www.subbota.com/2005/04/21/tn002.html?r=37&>
3. У. Межавілкс (U.Mežavilks), "Dadzis" 1994, номер 4

Стаття надійшла до редакції 16.05.2011 р.

Прийнято до друку 27.05.2011 р.

протоколом № 11.

Рецензент – д. соц. н., проф. Кононов І. Ф.

УДК 165.21:124.2:130.2

Полулях Ю. Ю.

**СТРУКТУРИ СЕМІОТИЧНОГО КОРДОНУ
У МОДЕРНІЙ СЕМІОСФЕРІ**

Поняття семіосфери, запропоноване Ю. Лотманом як «той семіотичний простір, поза яким неможливе само існування семіозису» [1, 11], тобто як специфічна система суспільного буття, завдяки якій відбувається означування світу за парадигматичними й синтагматичними закономірностями, конститутивно пов'язано з проблематикою кордонів. Одним із головних принципів існування семіосфери є *відмежованість* («отграниченность»), яка встановлює знакову однорідність й індивідуальність семіоконтинууму суспільства, відрізняє семіосферу від поза-семіотичної реальності життєсвіту й сторонніх семіосфер. У рамках відмежованості семіосфери фундаментального характеру набуває *кордон* семіосфери, особлива «сума білінгвіальних перекладацьких «фільтрів», перехід крізь які перекладає текст на іншу мову (або мови), що перебувають поза даною семіосферою. «Замкнутість» семіосфери проявляється в тому, що вона не може стикатися зі сторонніми текстами або з не-текстами. Для того щоб вони для неї одержали реальність, їй необхідно перекласти їх на одну з мов її внутрішнього простору або

семіотизувати факти. Таким чином, точки кордону семіосфери можна вподібнити чуттєвим рецепторам, що перекладають зовнішні подразники на мову нашої нервової системи, або блокам перекладу, що адаптує даній семіотичній сфері зовнішній для неї світ» [1, с. 13]. Інакше кажучи, кордон у структурі семіосфери є такий механізм, що:

а) визначає індивідуальність знакового світу суспільства (відрізняє його від інших знакових світів);

б) створює можливість розуміння життєсвіту (поза-знакової реальності суспільства) та сторонніх семіосфер.

На відміну від семіозису античного ейдетизму, який вбачав у формі речей красу Космосу, семіозису християнського символізму, який вбачав за речами трансцендентну безодню Бога й семіозису новочасового сигніфікаціонізму, який вбачав в сутності речей природну й суспільну дії, семіозис сучасного комунікативізму вбачає в основі речей інформаційні патерни. Але стверджувати, що сучасна семіосфера перетворюється на інфосферу, де все є інформацією, де буття-у-світі-знаків заміняє буття-у-світі (життєсвіт), означає не помічати особливості кордону семіосфери та його форми здійснення у сучасній модерній реальності. Актуальним є розгляд специфіки кордону сучасної семіосфери й визначення особливостей його взаємодії з модерним життєсвітом.

Специфікація й конкретизація смислових варіацій модерного проекту (історичної модернізації життєсвіту) в рамках розгортання цього проекту висуває на етапі становлення цінностей Постмодерну й схем Другого Модерну проблематику інформаційного суспільства, яка певним чином ототожнюється з проблематикою гіпервіртуалізації сучасної культури й буття людини (див., напр.: [2, с. 190–205]). Трансцендентальна єдність означування як базисний семіотичний феномен модерної реальності [3] в рамках сучасних теорій й практики сприймається як певна інформаційна трансформація суспільного буття, зведення матеріальних й духовних практик до віртуального середовища обміну інформацією, в чому вбачають небезпеку для людського існування: «Інформаційні середовища, реальності, штучні мови, знаково-символічні системи, віртуальні економічні, технічні й навіть мистецькі утворення, ставши основою сучасної цивілізації, імітаційно виконують функції і попередньої об'єктивної реальності, і смислотворчої здатності людини. Система інформаційних знаків, ставши реальністю, у якій ми існуємо, водночас створює ілюзію того, що творить її сама Людина. Отже, ми маємо й відчуття реальності, й відчуття творчості, незважаючи й не бажаючи зважати на те, що це відчуття є лише ілюзією, зняттям самозбереження інформаційної цивілізації від можливості руйнації силою людської волі, силою духовної творчості» [4, с. 62]. Техногенний розвиток, викликавши нове становлення ризоматичної культури у ціннісному семіозисі Постмодерну, в схематичному семіозисі Другого Модерну привів до проекту гомогенного (у значенні ієрархічно-

підпорядкованого єдиному принципу) глобального суспільства, якому своїми інтенціями протистоїть ризоматична культура Постмодерну, незважаючи на те, що в основі значеннєвих модифікацій і Постмодерну, і Другого Модерну лежить феномен кібернетичної технологізації традиційного життєсвіту з наступною технократичною раціоналізацією й ірраціоналізацією. І. Ф. Кононов зауважує: «В суспільствах другого модерну провідну роль відіграють інформаційні технології, комп'ютерна і телекомунікаційна техніка, нанотехнології і генна інженерія» [5, с. 47]. Такий вплив техніки не може не змінювати повсякденну й спеціалізовану рефлексію щодо континуальних й емоційних сфер екзистенції людини та навколишнього щодо неї світу; ці зміни Е. Девіс влучно визначає як «техногнозис» – використання архетипічних уявлень крізь призму кібернетичних концептів, своєрідна інформаційна містика [6, с. 119–135].

Вторгнення технологій у суспільне буття й зростання ролі комунікативного дискурсу ще більш зробили наочною проблему симуляції й симулякрів, яка постає як модифікація проблеми віртуальності. Н. Кетрін Хейлз досить влучно зауважує: «*Віртуальність – це культурне сприйняття того, що матеріальні об'єкти наскрізь пронизані інформаційними структурами*» [7, с. 36]. Зрозуміло, що таке сприйняття пов'язане з сучасним суспільним буттям: «Життя сучасної людини дедалі *віртуалізується*. Причому можна говорити про два значення цього слова і, відповідно, про дві тенденції соціальних перетворень – віртуалізацію соціальної реальності та поширення «віртуальних» технологій і Інтернету» [8, с. 1]. Однак виникає певна проблема, яка позначена метафізичними спробами визнати інформацію як основу суспільного буття або як саме буття. Роль людини у сучасному суспільстві, на думку Б. В. Потятиника, бути елементом сімїосфери, технологічного рівня обміну інформацією. Антропоцентризм витісняється сіміоцентризмом [2, с. 192]. Тут інформаційні технології, які є ґрунтом для існування інформаційного суспільства, сприймаються як знаряддя, а ці знаряддя, з точки зору інформації, є тотожними усякій речі, що транслює інформацію. Тобто кожен об'єкт у світі є знаряддям передачі інформації, а саме – сигналом або знаком. На противагу цієї точки зору, існує погляд на інформаційну цивілізацію як на розвиток духовних здібностей людини, як на закономірний розвиток антропології інформації. Віртуальність інформаційного суспільства пов'язується в першу чергу зі змінами у світогляді, породженими розвитком комп'ютерних технологій. Антропогенний підхід має змінити техногенний й вивести інформаційну цивілізацію на новий рівень існування. Це є наслідком того, що онтологія віртуальності заснована на сіміотичних механізмах: «штучна реальність це лише одна з проєкцій природної віртуальності, яка проявляється завдяки діалогу природного і символічного» [9, с. 1], а «морфологію інформаційного суспільства визначає підвищення ролі знання і логічних знакових систем у здійсненні інформаційного обміну» [10, с. 12]. Отже, як ми бачимо, незважаючи на

різні погляди на причини генези інформаційного суспільства та його форми, інформатизація світу розглядається як його семіотизація. Віртуалізація постає як продовження процесу об'єктивації світу в уявленні людей через знаки, символи, образи: «Особливістю віртуальності інформаційної цивілізації є ставка на образ, на імідж, де віртуальний світ – це світ образів» [11, с. 1]. Погляд на віртуальність інформаційного суспільства як світ знаків (семіосферу), призводить до ототожнення понять «інформація» й «знання», «значення», «смысл», «цінність». Якщо звернутися безпосередньо до семіотичних праць, то можна побачити, що на початку XX сторіччя у фундаторів семіотики Ч. Пірса й Ф. Соссюра не існувало потреби у використанні поняття інформації, але вже після середини XX сторіччя у працях нових фундаторів семіотики (Р. Барт, У. Еко, Ю. Лотман та ін.) «інформація» використовується як еквівалент «значення». Зрозуміло, що це пов'язано з розвитком теорії комунікації й кібернетики. Однак, розгляд інформації як основи буття знаку призводить до того, що, по-перше, зі структури знаку зникає реальний об'єкт (У. Еко стверджує, що для семіотики важливе лише співвідношення «знак – значення» [12, с. 50–51], де значення – модифікація інформації у людиновимірному світі, семіологічна інформація [12, с. 94]). По-друге, завдяки невизначеності поняття, інформація прив'язується до всякого об'єкта, є універсальною абстракцією, що призводить до того, що будь-який об'єкт, що постає у свідомості людини, можна вважати знаком, бо він несе інформацію для свідомості. По-третє, така метафізична універсалізація інформації нівелює різноманітність форм буття, а саме: навіть якщо інформація і є універсальною структурою, яка належить до усіх об'єктів, то вона повинна мати релятивно-репрезентативний характер. Тобто, у кожній формі буття інформація як універсальна структура має проявляти себе відповідно до цієї форми. Семіосфера як одна з форм суспільного буття володіє інформаційним рівнем, але не зводиться до нього.

Відштовхуючись від фундаментальних розробок онтології кордону О. Ф. Лосєвим [13, с. 418–442], вкажемо на абстрактну діалектику кордону семіосфери без конкретних (поки що) визначень:

а) кордон семіосфери належить семіосфері (інакше семіосфера не відрізнялася б від життєсвіту й інших семіосфер, тобто не була б собою – індивідуальним семіотичним континуумом);

б) кордон семіосфери не належить семіосфері (бо якщо належить, то не відрізняється від семіосфери, а якщо не відрізняється, то семіосфера не має кордону, тобто не є семіосферою);

в) кордон семіосфери належить поза-семіосферній реальності (бо інакше кордон належить семіосфері, тобто не відрізняється від неї, а отже семіосфера перестає бути семіосферою);

г) кордон семіосфери не належить поза-семіосферній реальності (бо інакше кордон не відрізняється від семіосфери, тобто семіосфера не мала б кордону, а отже не була б семіосферою).

Онтологія кордону встановлює форму наявного буття, тобто стійку, певну, фіксовану, закріплену наявність, визначеність [13, с. 433]. Семіотичний кордон виконує саме цю роль: індивідуалізує семіосферу. Ми відрізняємо знакові артефакти Античності від знакових артефактів Середньовіччя, ми розуміємо культурну відмінність сьогодення від культури індійської давнини. Зміна життєсвіту означає зміну семіосфери, однак зміна семіосфери може не означати зміни життєсвіту. В першу чергу це пов'язано з тим, що семіотичний кордон є *становлення* буття семіосфери, бо своєю приналежністю до семіосфери та поза-семіосферної реальності (буття й небуття знакового світу) кордон отримує динамічну структуру, саме ту структуру, що переводить незначення у значення: смисли, цінності, схеми. Тим самим кордон пронизує усю семіосферу, але не гомогенно, а гетерогенно – у різноманітті форм становлення: «необхідно підкреслити, що кордон, який відокремлює замкнутий світ семіозису від позасеміотичної реальності, проникний. Він постійно перетинається вторгненнями з позасеміотичної сфери, які, уриваючись, вносять із собою динаміку, трансформують сам простір, хоча одночасно самі трансформуються за його законами. Одночасно позасеміотичний простір постійно викидає з себе цілі шари культури. Вони утворюють шари відкладень за межами культури й чекають свого часу, щоб знову ввірватися в неї настільки забутими, щоб сприйматися як нові. Обмін із позасеміотичною сферою утворює невичерпний резервуар динаміки» [14, с. 102]. Саме як становлення семіосфери, кордон є приналежним й не приналежним до неї, бо становлення є постійною зміною змісту, яка модифікує форми. Відрізнення зовнішньої щодо семіосфери реальності й перероблення її у внутрішній пласт семіотичного буття життєсвіту, згідно з Ю. Лотманом, відбувається як перехід від периферії семіотичного континууму до його ядра, у якому сконцентровано ґрунтовні для семіосфери значення і механізми його зародження й поширення. У той же час і на периферії семіосфери відбуваються створення конститутивних для суспільства значень, бо кордон «має й іншу функцію у семіосфері: він – сфера прискорених семіотичних процесів, які завжди більш активно протікають на периферії культурної ойкумени, щоб звідтіля метнутися в ядерні структури й витиснути їх» [1, с. 15]. Життєсвіт сучасності – це повсякденність технологій (не лише інформаційних). Віртуальність – ядро буття-у-світі-знаків, що ґрунтується на цьому життєсвіті. Однак між площиною життєсвіту та ядром семіосфери здійснюють себе ряд трансцендентальних форм семіосфери, які встановлюють й операції зі знаками, й розуміння сутності знаків, і специфікацію модерної семіосфери. Розглянемо ці рівні.

I. Феноменальний рівень модерної семіосфери є першою формою індивідуалізації, яку встановлює семіотичний кордон. Він концептуалізує інтенційні форми семантизації повсякденності. Сучасне суспільне буття надає життєсвіту людини технологізації, у відповідь людина породжує

відношення й спрямованість на цю технологізацію – інтенціоналізує, тобто надає антропоцентричних параметрів розгортання технологій. Технології постають як суще, як факти буття, з якими ми мусимо мати справу, інтенціональність, яка відштовхується від цих фактів, приводить їх у системну єдність із повсякденністю, із щоденним буттям людини, встановлюючи з ахронністю світу техніки апредзентаційні зв'язки, породжуючи ту семантику, що стане ґрунтом для породження семіозису.

2. Семіозисний рівень є такою формою індивідуалізації семіосфери, де конструюється чітка різниця між світом речей й світом знаків, тобто проводиться семіотичний кордон між поза-семіотичним (річ як структура «суще – інтенційний предмет») і семіотичним (знак як структура «суще – лектон – інтенційний предмет»; лектон тут – інтерсуб'єктивна інтенція, яка маніфестує смислову предметність досвіду як даність знаку). Значення речі породжується тим, що суще постає як певний інтенційний об'єкт предметності досвіду, а значення знаку – тим, що суще постає як інтенційний варіант предметності досвіду в інтерсуб'єктивності. Семіозис вносить чіткі корективи між речами й знаками. Основою чіткого поділу між речами і знаками у техногенному життєсвіті та конструювання парадигматики й синтагматики семіозисних закономірностей є *канал* – канал передачі повідомлення (не інформації!). Комунікативна взаємодія у Інтернеті, через телефонний і мобільний зв'язок тощо неможливі без технічних засобів трансляції, тобто каналу, через який іде повідомлення. Не всяка технологія утворює інформаційну взаємодію як семіотичну, а специфічна комунікативна технологія – трансляції повідомлень. У той же час, ми не транслюємо через комунікативні канали їжу, одягу, тварин тощо; ми можемо використовувати високотехнологічні канали комунікації для отримання їди, одягу, тварин, споглядати їх за тисячі кілометрів від нас, але це неможливо без засобів комунікації. Однак у масовій (і, на жаль, досить часто в науковій) свідомості повідомлення й інформація не розрізняються, що призводить до певного нерозуміння особливостей семіозисних практик сучасності. Ми передаємо й сприймаємо повідомлення на основі конкретних правил (парадигм і синтагм), а ці правила визначені способом передачі (каналом) повідомлення. Однак в феноменальність техногенної повсякденності включені й класичні семіозиси практики, що належали до традиційного життєсвіту й семіосфер, зі своїми правилами утворення значення, наприклад, традиційний символічний обмін; їх розуміють як засновані на тих самих механізмах, що й комунікації на основі інформаційних технологій. Лектони модерної семіосфери певним чином ототожнюють символічний обмін, в тому числі обмін речами, й комунікативну взаємодію як обмін знаками й сукупностями знаків.

3. Герменевтичний рівень є такою формою індивідуалізації семіосфери, де створюється єдина для усіх знакових систем і текстів система інтерпретації й розуміння, а саме те ядро фундаментальних

значень, які мережею накривають усю семіосферу. Як вже зазначалося, це ядро для модерної семіосфери утворює так звана віртуальність – існування значень не в просторі інтерсуб'єктивних практик, а в інформаційному середовищі комунікативної мережі. Гіпертекст у Античності – це «Іліада» і «Одіссея», у Стародавній Індії – «Махабхарата», у Середньовіччі – «Біблія». Гіпертекст сьогодення – Інтернет, й здебільшого за формою, аніж за змістом. Ризоматрадиційної культури Європи породила онто-тео-телео-фало-фоно-логоцентризм як генеральне ядро герменевтичного центру практик покладання семіотичних кордонів; сучасна інтертекстуальність і гіпервіртуальність утворює нову ризомність культури, що конструює відмінні від ядерних мереж онто-тео-телео-фало-фоно-логоцентризму кордони, засновуючись саме на віртуальності. Перед інформаційним середовищем рівні всі, кожен може отримати доступ до нього (зрозуміло, якщо «кожен» живе у техногенному життєсвіті з розвиненими й доступними комунікативними технологіями). Сутнісна внутрішня динаміка модерної семіосфери (нові смисли, схеми, цінності) йде з віртуальності, яка сама, в свою чергу, отримує сутнісну визначеність із поза-семіотичного життєсвіту: розвиток технологій поширює й посилює вплив віртуальності.

У цілому, діалектична формула кордону модерної семіосфери така: технологічно-комунікативна система віртуального буття. Однак треба пам'ятати, що становлення модерної семіосфери ще є процесом, ще відбувається, одночасно існуючи з практиками традиційних семіосфер на периферії свого розгортання.

Література

1. Лотман Ю. М. О семиосфере / Ю. М. Лотман // Избранные статьи в трёх томах. – Том I. Статьи по семиотике и топологии культуры. – Талин : «Александра», 1992. – С. 11 – 24. **2. Потятиник Б. В.** Медіа: ключі до розуміння / Б. В. Потятиник. – Львів : ПАІС, 2004. – 312 с. – (Серія: Медіакритика). **3. Полулях Ю. Ю.** Модерн, Постмодерн, Другий Модерн: варіації семіосфери життєсвіту / Ю. Ю. Полулях // Вісн. Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка : Соціологічні науки / голов. ред. О. Д. Куценко. – 2010. – № 12 (199). – Ч. II. – С. 204 – 212. **4. Зуєв А. В.** Духовність у гіперсистемі знаково-інформаційної всеможливості / А. В. Зуєв // Актуальні проблеми духовності : зб. наук. пр. / відп. ред. Я. В. Шрамко. – 2008. – Вип. 9. – С. 60 – 68. **5. Кононов И. Ф.** Социология Второго Модерна как научная перспектива / И. Ф. Кононов // Социология Другого модерну: проблема перевизначення понять суспільствознавчого дискурсу : зб. наук. пр. / наук. ред. И. Ф. Кононов. – Луганськ : Альма-матер, 2009. – С. 32 – 54. **6. Дэвис Э.** Техногнозис: мир, магия и мистицизм в информационную эпоху / Э. Дэвис ; пер. с англ. С. Кормильцева, Е. Бачиной, В. Харитоновой. – Екатеринбург : Ультра. Культура, 2008. – 480 с. – (Philosophy). **7. Хейлз Кетрін Н.** Як ми стали постлюдством: Віртуальні тіла в кібернетиці, літературі та

інформатиці / Кетрін Н. Хейлз ; пер. укр. Є. Т. Марічева. – К. : Ніка-Центр, 2002. – 430 с. – (Зміна парадигми). **8. Сотникова О. О.** Гра та комунікація в соціальній віртуальній реальності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / О. О. Сотникова. – Х., 2005. – 17 с. **9. Горячковська Г. М.** Антропологічний вимір віртуальної реальності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / Г. М. Горячковська. – Х., 2007. – 14 с. **10. Мартинюк С. Є.** Генезис інформаційної цивілізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / С. Є. Мартинюк. – Запоріжжя, 2001. – 20 с. **11. Смерічевський Е. Ф.** Інформаційна цивілізація: проблема віртуальної реальності у суспільному розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Е. Ф. Смерічевський. – Донецьк, 2002. – 21 с. **12. Эко У.** Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко ; пер. с итал. В. Резник, А. Погоняйло. – СПб. : Symposium, 2004. – 544 с. **13. Лосев А. Ф.** Самое само / А. Ф. Лосев // Миф – Число – Сущность / общ. ред. А. А. Тахо-Годи, И. И. Маханькова. – С. 300 – 526. **14. Лотман Ю. М.** Культура и взрыв / Ю. М. Лотман // Семиосфера. – СПб. : «Искусство-СПб», 2011. – С. 11 – 148.

Полулях Ю. Ю. Структури семіотичного кордону у модерній семіосфері

У статті аналізується кордон сучасної модерної семіосфери (семіосфери Постмодерну і Другого Модерну). Семіотичний кордон розглядається як становлення семіотичного континууму, що створює індивідуальність семіосфери.

Ключові слова: семіосфера, кордон, життєсвіт, Постмодерн, Другий Модерн.

Полулях Ю. Ю. Структуры семиотической границы в современной семиосфере

В статье анализируется граница современной современной семиосферы (семиосферы Постмодерна и Второго Модерна). Семиотическая граница рассматривается как становление семиотического континуума, создающее индивидуальность семиосферы.

Ключевые слова: семиосфера, граница, жизненный мир, Постмодерн, Второй Модерн.

Polulyakh Yuriy. The structures of semiotics border in modern semiosphere.

The article analyzes border of contemporary modern semiosphere (semiosphere of Postmodern and Second Modern). Research is dedicated to

the analysis of semiotics border as it becomes a semiotics continuum, which makes individuality of semiosphere.

Keywords: semiosphere, border, life world, Postmodern, Second Modern.

Стаття надійшла до редакції 17.05.2011 р.

Прийнято до друку 27.05.2011 р.

протоколом № 11.

Рецензент – к. соц. н., ст. викладач Хобта С. В.

УДК 323.14

Рябов О. В., Константинова М. А.

НАЦІОНАЛІЗМ ЯК СПОСІБ ПРОВЕДЕННЯ СИМВОЛІЧНИХ КОРДОНІВ: ВИПАДОК СУЧАСНОЇ РОСІЇ

Проблема націоналізму є однією з найбільш гострих і актуальних як в академічному, так і в соціальному аспектах. Оригінальність підходу, який ми пропонуємо, полягає в розгляді націоналізму як способу проведення символічних кордонів. Об'єктом аналізу є дискурси націоналізму в сучасній Росії. Спочатку ми зупинимося на проблемі соціальних і символічних кордонів; потім, на ролі символічних кордонів в дискурсі націоналізму; зрештою, на питанні про те, як у сучасному російському суспільстві громадянський і етнічний націоналізми конкурують між собою за право проведення символічних кордонів.

Соціальні кордони виступають атрибутом соціальності – подібно до того, як кордони як такі є атрибутом буття [1]. Процес встановлення і коректування соціального порядку – це і є, власне, процес проведення кордонів: між дозволеним і недозволеним, між нормою і девіацією, між істинним і помилковим, між Своїми і Чужими.

Соціальні кордони є найважливішим елементом суспільного життя, оскільки вони, по-перше, фіксують право власності, по-друге, позначають соціальні ієрархії. При цьому, відображаючи об'єктивну дискретність соціального буття, вони в той же час виступають соціальним конструктом: в процесі проведення меж об'єктивні відмінності не тільки фіксуються, але також акцентуються, або, навпаки, згладжуються.

Проблема символічних кордонів перебуває в центрі уваги соціальних наук досить довго. Своїм інтересом до досліджуваної категорії соціальні науки значною мірою зобов'язані працям Ф. Барта, котрий вперше використав конструктивістський підхід для аналізу соціальних кордонів [2]. Норвезький антрополог показав, що самі змістовні компоненти етнічної культури значною мірою визначаються

необхідністю кордону між співтовариствами. Первинний сам кордон, а не утримуваний ним культурний зміст. Етнічні кордони створюються за допомогою етнічних маркерів, або діакритиків, – елементів культури, що відбираються (іноді досить довільно) самими членами групи для підкреслення своїх відмінностей від оточуючих (наприклад, одяг, мова, стиль життя) [2, с. 14].

У книзі Дж. Армстронга, який застосував ідеї Барта для аналізу національних співтовариств, для позначення цих маркерів запропоновано термін «символічні прикордонники» [3]. Справді, соціальні кордони мають символічний вимір; за оцінкою М. Ламон, «символічні кордони є необхідною (хоча і не достатньою) умовою кордонів соціальних» [Цит. за: 4, с. 169]. Символічними кордони є об'єктивованими формами соціальних відмінностей, що проявляються в нерівному доступі до ресурсів (матеріальних і нематеріальних) і соціальних можливостей, що об'єктивувалися, а також в їх нерівному розподілі [4, с. 168].

Роль символічних кордонів в соціальних відносинах визначається їх зв'язком з такими найважливішими соціальними феноменами як влада та ідентичність. Проведення символічних кордонів є чинником, що впливає на відносини панування і підпорядкування і, отже, може бути розглянуто – скористаємося термінологією П. Бурдьє – як форма «символічного насильства» [5, с. 103]. Символічне насильство розглядається як вид «символічної боротьби», метою якої є символічний капітал і символічна влада як «влада творити світ за допомогою слів» [6, с. 204]. Як відзначає Ламон, література про символічні кордони набула особливої значущості в 1960-х завдяки тому, що відбулася своєрідна конвергенція двох наукових напрямів: досліджень символічних систем і вивчення непрямих форм влади [7].

Стосовно колективної ідентичності, то її інтерпретація як передусім відносини між Своїми і Чужими [8] визначає ключове значення кордону. Репрезентації Своїх і Чужих обумовлюють одне одного; конструкція інакшості одночасно являє собою нормативний зразок ідентичності [9, с. 29]. Таким чином, проведення кордонів пов'язано з процесами включення і виключення як необхідними умовами створення і функціонування співтовариства.

При цьому слід брати до уваги гетерогенність колективної ідентичності, яка існує як процес конкуренції різних дискурсів, що змагаються між собою за визначення «наших» і «не-наших» і, відповідно, за визначення норми і девіації. Різні дискурси утверджують символічні кордони між Своїми і Чужими на власний манер, визначаючи при цьому «більш Своїх» і «менш Своїх» (або «внутрішніх Чужих»). Тим самим створення, підтримка і коректування соціального порядку передбачає продукування ієрархій і асиметрій усередині співтовариства: одні моделі поведінки визнаються еталонними, інші ж піддаються маргіналізації або зовсім виносяться за межі Свого. Кожен з ідентифікаційних дискурсів, створюючи інакшість зовнішню, тим самим виробляє і інакшість

внутрішню; зовнішні і внутрішні кордони співтовариства взаємообумовлені.

Очевидно, в цій ситуації один варіант проведення кордонів виключає інший. На ту обставину, що діакритики стають предметом гострої конкуренції, пов'язаної з проблемою влади, звернув увагу ще Барт. Боротьба провадиться як за право проведення кордонів, так і за вибір самих маркерів. Різні політичні групи підтверджують цінність одних маркерів і ставлять під сумнів значущість інших відмінностей [2, с. 35]. Таким чином, для того щоб зміцнити одні символічні кордони, потрібно ослабити альтернативні. Інакше кажучи, необхідними умовами конкурентоспроможності символічних кордонів є їхня помітність і міцність. Відповідно до цього ефективні символічні прикордонники мають, по-перше, маркірувати кордон і бути впізнаваними; по-друге, «оберігати» кордон, робити його «нездоланним», легітимуючи його, надаючи йому видимість законності, вічності, «природності»; по-третє, акцентувати різні риси двох співтовариств і ігнорувати схожі.

Як відзначили П. Бергер і Т. Лукман, легітимація як спосіб «пояснення» і «виправдання» являє собою багаторівневий процес, що включає і апеляцію до символічного універсуму – системи теоретичної традиції, що ввібрала різні сфери значень і включає інституційний порядок у всій його символічній цілісності [10]. Очевидно, символічні кордони повинні бути «поміщені» в цей символічний універсум, ставши його органічною частиною.

Націоналізм, згідно з відомою характеристикою К. Вердері, це класифікуючий дискурс, в якому нація розуміється як базовий оператор всеосяжної системи соціальної класифікації [11, с. 297]. Дійсно, націоналізм може бути осмислений не тільки, кажучи словами Б. Андерсона, як специфічний спосіб «уяви», але й як особливий спосіб проведення символічних кордонів. Націоналізм закликає розглядати поділ людства на нації як основний [12, с. 74.]

Для обґрунтування правильності власного варіанту проведення кордону, додання їй міцності, націоналізм удається до експлуатації символічного капіталу тих маркерів, які асоціюються з природними, натуральними характеристиками людини, – наприклад, раси і статі. Так, в дослідженні К. Манзо показано, як багато різновидів націоналізму використовують дискурс расизму для обґрунтування своєї легітимності [13, с. 19].

Ситуація в сучасному політичному дискурсі в Росії наочно ілюструє відомі слова Вердері: різні націоналізми борються за право на визначення символу нації і його легітимуючого впливу [11, с. 299].

Проект російської нації, російськості, що стартував одразу після розпаду СРСР, особливого масштабу набрав у 2000-х. Концепція російськості виходить з того, що поділ на росіян і не-росіян є пріоритетним перед іншими поділами – соціальними, етнічними, конфесійними, регіональними. Один модус цієї концепції робить акцент

на ідеї «багатонаціонального російського народу»; інтеграція в даному разі передбачає збереження федерального пристрою Росії, що базується зокрема на принципі національно-територіального поділу. Інший модус концепції російськості виходить з поняття російської нації.

Проект російськості забезпечується відповідними політиками ідентичності, які включають репрезентації еліти (політичної, духовної, культурної, спортивно тощо) як поліетнічної. Серед інших практик гомогенізації – історичний дискурс, що акцентує увагу на ідеї Росії як багатонаціональної цивілізації по самій своїй суті, поліетнічність якої виростає корінням в міфологічний час. Цю ідею ілюструють і нові свята (перш за все, День народного єднання). Крім гомогенізації образу Своїх, побудові російськості покликані сприяти репрезентації Чужих; Чужі різноманітні – серед них і Америка, і Захід в цілому, і навіть Україна. В ролі символічних прикордонників, помимо самих термінів «росіяни» і «російська нація», використовуються репрезентації особливості російської цивілізації, чи-то специфіка політичної системи чи національного характеру. Помітне місце серед символічних прикордонників посідає образ «російського ведмеда». «Російський ведмідь» – це західний винахід [14; 15], покликаний позначити кордон між «цивілізацією» і «варварством», тобто той тип кордону, який за сучасною класифікацією може бути віднесений до фронтиру [16, с. 81]. Тим часом «партія влади» прагне показати його як давній національний символ [17]. Ведмідь покликаний виразити суму значень, що збігаються з цінностями, захист яких проголошується нинішньою владою її пріоритетом, – суверенітет, влада, сила. Така риса ведмедевого символу, як його поширеність не тільки серед „руського”, але й інших етносів Росії (включаючи угро-фінські народи, народи Сибіру), дозволяє ослабити міжетнічні кордони в країні, укріпивши кордони зовнішні. Нарешті, дискурс російськості виробляє внутрішніх Чужих, якими стають всі ті, хто пропонує альтернативний спосіб проведення кордонів – «націоналісти», «комуністи», «ліберали-західники», «фундаменталісти», «фашисти» та ін. [18].

Опоненти проекту російськості обирають інші способи проведення символічних кордонів; зокрема, у позиції КПРФ твердиться, що влада, використовуючи ресурс націоналізму, тим самим прагне приховати кордони між бідними і багатими, консервуючи соціальне розшарування в російському суспільстві. „Русский” етнічний націоналізм є іншим викликом концепції російськості, яка розглядається тут як ворог „руськості” і, як спосіб її інституційного придушення і дискурсивної геттоїзації [19]. Крім того, російськість критикується як форма капітуляції, визнання поразки Росії в холодній війні, що закінчилася Біловезькими угодами; вона нібито визнає легітимність нинішнього поділу „руського” народу (в іншому варіанті – єдиного „руського” народу, що складається з великоросів, малоросів і білоросів). Як символічні прикордонники використовуються різні діакритики, включаючи конфесійні, лінгвістичні і антропологічні, зокрема елементи расизму.

Таким чином, націоналізм можна розглядати як дискурсивну формацію, яка особливим чином проводить символічні кордони. На наш погляд, категорія «символічні кордони» має методологічне значення для дослідження основних ідеологічних систем, відмінності яких можуть бути представлені як відмінності в способах проведення кордонів: так, расизм утверджує пріоритетність расового поділу людства над усіма іншими, марксизм – класового, а, скажімо, фемінізм – гендерного. У цьому ми вбачаємо перспективи дослідження проблеми символічних кордонів.

Література

- 1. Смит Б., Варзи А. С.** Онтология границ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://nounivers.narod.ru/gmf/b_hm.htm **2. Barth F.** Introduction // *Ethnic Groups and Boundaries: the Social Organization of Culture Difference: Results of a Symposium Held at the University of Bergen, 23rd to 26th February 1967* / ed. by F. Barth. Boston: Little, Brown, 1969. – 938 p. **3. Armstrong J.** Nations before Nationalism. Chapel Hill: Univ. of North Carolina Press, 1982. – 411 p. **4. Lamont M., Molnar V.** The Study of Boundaries in the Social Sciences // *Annual Review of Sociology*. – 2002. – Vol. 28. – P. 167 – 195 (Volume publication date August 2002). **5. Bourdieu P.** Practical Reason: On the Theory of Action. Stanford, 1998. **6. Бурдьє П.** Начала / П. Бурдьє. – М., 1994. – 287 с. **7. Lamont M.** Symbolic Boundaries [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://educ.jmu.edu/~brysonbp/336/readings/LamontEncyclo.html> **8. Jenkins R.** Social Identity. – London ; New York, 1996. – 224 p. **9. Sharp J. P.** Condensing the Cold War: Reader's Digest and American Identity / J. P. Sharp. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 2000. – 207 p. **10. Бергер П., Лукман Т.** Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. 2001 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.i-u.ru/biblio/archive/berger_reality_social_construction/default.aspx **11. Вердери К.** Куда идут «нация» и «национализм»? / Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. – М., 2002. – С. 297 – 307. **12. Smith A. D.** National Identity. – Reno : University of Nevada Press, 1991. – 226 p. **13. Manzo K. A.** Creating Boundaries: The Politics of Race and Nation. Boulder, 1996. **14. Лазари А. де** «Русский медведь» в польской сатирической графике межвоенного периода (1919 – 1939) / А. де Лазари, О. В. Рябов // *Границы: Альманах Центра этнических и национальных исследований ИВГУ*. – Вып. 2: Визуализация нации. – Иваново : Иванов. гос. ун-т, 2008. **15. Riabov O., Lazari A. de.** Misha and the Bear: The Bear Metaphor for Russia in Representations of the “Five-Day War” // *Russian Politics and Law*. Volume 47, Number 5 / September-October 2009. – P. 26 – 39. **16. Кононов И. Ф.** Украинско-российская граница: практики власти и повседневная жизнь населения / И. Ф. Кононов // *Вісн. Харків. нац. ун-ту імені В.Н. Каразіна*. 2010. – Вип. 25. – С. 79 – 86. **17. Рябов О. В.** Охота на медведя: О роли

символов в политической борьбе / О. В. Рябов // Неприкосновенный запас. – 2009. – № 1 (63). – С. 195 – 211. **18. Рябов О. В.** Русскость и российскость как способы проведения символических границ / О. В. Рябов // Проблемы формирования общероссийской идентичности: Русскость и российскость : материалы междунар. науч. конф. (Иваново-Плес, 15 – 16 мая 2008 года) / под ред. О. В. Рябова. – Иваново, 2008. **19. Калашников М.** Тишков навязывает нам польскую кличку – «россияне», 2007. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://24.218.29.11/index.php?newsid=529> (Напр.: «В очередной раз речь идет о сознательном ослаблении именно русской идентичности, чтобы вместо нее насадить некую виртуальную „россиянскую“, которая при этом не ставит никаких преград этнонационализму и сепаратизму национальных регионов»).

Рябов О. В., Константинова М. А. Націоналізм як спосіб проведення символічних кордонів: випадок сучасної Росії

Автори розглядають поняття соціальних і символічних кордонів в контексті конструювання колективної ідентичності і встановлення владних відносин. Громадянський і етнічний типи націоналізму в сучасній Росії інтерпретуються як різні способи проведення символічних кордонів.

Ключові слова: „русский” націоналізм, російський націоналізм, соціальні кордони, символічні кордони.

Рябов О. В., Константинова М. А. Национализм как способ проведения символических границ: случай современной России

Авторы рассматривают понятия социальных и символических границ в контексте конструирования коллективной идентичности и установления властных отношений. Гражданский и этнический типы национализма в современной России интерпретируются как различные способы проведения символических границ.

Ключевые слова: русский национализм, российский национализм, социальные границы, символические границы.

Riabov Oleg, Konstantinova Maria. Nationalism as a Way of Drawing Symbolic Boundaries: A Case of Contemporary Russia

The authors consider social and symbolic boundaries in a context of constructing collective identity and establishing power relations. Civic and ethnic types of nationalism in contemporary Russia are treated as different ways of drawing symbolic boundaries.

Keywords: Russian ethnic nationalism, Russian civic nationalism, social boundaries, symbolic boundaries.

Стаття надійшла до редакції 17.05.2011 р.

Прийнято до друку 27.05.2011 р. протоколом № 11.

Рецензент – д. соц. н., проф. Кононов І. Ф.

МІЖДЕРЖАВНІ ТА МІЖРЕГІОНАЛЬНІ КОРДОНИ

УДК 316. 334. 52 (477.8)

Гвоздецька Б. Г.

КОРДОН В УЯВЛЕННЯХ МЕШКАНЦІВ ПОГРАНИЧЧЯ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ

У соціологічному знанні проблематика пограниччя довгий час залишалася поза увагою дослідників. Однак процеси глобалізаційних змін змусили суспільство звернути увагу на дослідження кордону та пограниччя. Сучасні кордони – це не тільки контактні чи бар’єрні зони між мешканцями пограниччя, між державами та між народами, але й особливий простір формування повсякденних практик та ідентичностей. О. Філіппова зазначає, що ”глобальна сутність сучасних економічних і політичних процесів є передумовою того, що характеристики сучасних кордонів все менше і менше залежать від їхнього місцезнаходження. Як висвітлює Н. Ньюол, в період глобалізації кордон уже не можна розглядати як деяку панацею, яка рятує від „зла”, оскільки фізичні кордони меншою мірою, ніж це було раніше, забезпечують захист від зовнішніх небезпек, і вони не можуть попередити виникнення проблем, які виникають в середині національної території” [1, с. 395].

Проблематика кордону достатньо розроблена в зарубіжній науковій думці Б. Андерсена, Ф. Броделя, Б. Паркера, П. Саллінса. Зокрема, бачення кордону як соціального організму розвинуто у працях Р. Челлена та К. Хаусхофера. В Україні проблемою кордону і пограниччя почали займатися останні десять років. Проблеми формування кордонів України і розвитку прикордонних територій розглядаються в працях В. Боєчко, О. Ганджі, Я. Дашкевича, О. Долгова, Б. Захарука, О. Ковальової, О. Малиновської, В. Сергійчука. Основна частина сучасних наукових розвідок присвячена кордонам Сходу країни. Так, особливості українсько-російського кордону, ідентичність мешканців пограниччя та їхнє повсякденне життя розглядаються у працях І. Кононова, О. Філіппової, Т. Журженко. Дослідження С. Хобти присвячені демаркації східного кордону країни та її впливу на мешканців пограниччя.

Меншою мірою в соціологічному ракурсі досліджено західний кордон України. Виходячи з цього, метою даної статті є розкриття особливостей поглядів мешканців пограниччя Карпатського регіону на кордон.

Розуміння сутності кордонів в різні історичні періоди було різним. У давні часи кордон був межею, яка належала до сакральної сфери

людини, порушення якої було рівнозначне святотатству. Кордон був символом, який окреслював території, народи, держави, етноси, людей і визначав їхню ідентичність. Теперішні кордони втратили свою сутність бар'єру і вже не служать лінією відокремлення території та людей. К. Чижевський пише про усунення Західною Європою кордонів як таких: „Не так давно, у 60-х роках нашого століття (*XX ст. – авт.*), Західна Європа заповзлася усунути кордони, які розділяють держави, народи і людей. Динамічний розвиток сучасної технології, а також зростаюча кількість проблем, розв'язання яких можливе тільки при подоланні кордонів, як наприклад, екологія та безпека, – усе це підтверджує прогнозування Маршалла Мак-Люена про „глобальне село” – світову спільноту, в якій кордони втрачають свою важливість” [2]. Інтернаціоналізація господарського життя і стрімке зростання транскордонних потоків людей, інформації, товарів, капіталів, енергії, забруднювачів, розширення концепції міжнародних організацій і зростання впливу транскордонних суб'єктів у різних сферах діяльності (етнічні і соціальні рухи, невіддані організації) змінюють функції державних кордонів, які стають більш „прозорими” [3].

Беручи до уваги українську національну та державну історію, варто відзначити особливості пограниччя Карпатського регіону країни. З одного боку, офіційний західний кордон часто вважається межею східної цивілізації в культурному, релігійному, політичному та правовому сенсі. З другого боку, він швидше поєднує, ніж розділяє мешканців пограниччя, які мають подібну історію, порівняно молоду державність і схожий цивілізаційний досвід. У 1990-х роках ці громади започаткували процес відсторонення від соціалістичного світу з його організаційними, політичними та промисловими структурами [4, с. 60]. Області Карпатського регіону належать до „старих” прикордонних областей, які були прикордонними ще до 1991 року. Західний кордон відзначається найбільшою кількістю сусідів: Білорусія, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, Молдова, що є передумовою неоднорідності та специфічності. Це робить його відмінним від східного кордону країни, де сусід лише один – Росія, і кордон є „новим”. Пограниччя західного кордону входить в такі євро регіони – „Буг”, „Нижній Дунай”, „Верхній Прут” та „Карпатський євро регіон”, що є єдиним регіоном в Європі, до складу якого входять прикордонні території п'яти посткомуністичних країн з різним економічним рівнем, різномірною етнічною, релігійною та культурною структурами [5].

О. Філіппова пише про те, що кордони однієї країни можуть бути різними: „Кордони однієї і тієї ж країни можуть бути одночасно і „м'якими”, і „жорсткими”: вони можуть бути відкритими для одного сусіда і „жорсткими” до іншого. Дослідники по-різному описують „жорсткість” кордону: як деякі бар'єри, чітко відзначені лінії, які розділяють; як „закритість” або як „виняток”, що здійснюється через наявність жорсткого візового режиму і контролю за переміщенням людей

і товарів. „М'які кордони” розглядаються як „відкриті”, „комунікативні” і щодо них використовується метафора „з'єднувальних мостів” [1, с. 396].

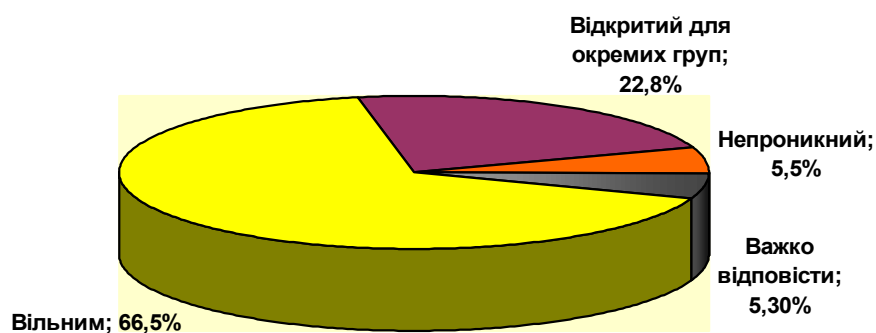
Більшість сусідів західного кордону України (Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія) є членами Євросоюзу. Тому їхні кордони стосовно України є „жорсткими”, адже вона не входить до Євросоюзу. В той же час, країни, які є членами Євросоюзу, слугують „лінією зв'язку” і є „м'якими”. Такі передумови створюють особливу ситуацію на пограниччі і впливають безпосередньо на життя мешканців пограниччя. А. Клоковська вважає, що „особливий випадок становить життя індивіда в умовах прикордоння різних культур. Тут є подвійний вплив на свідомість індивіда щодо його національного визначення: або ситуація пограниччя культур загострює цю свідомість і викликає захисні настанови щодо чужої національності та культури, чи навпаки, зміцнюючи різні культурні впливи, призводить до їхньої амальгамації та до нечіткого, складного національного самовизначення, чи, взагалі, до відсутності будь-якого виразного самовизначення індивіда” [6, с.139].

І. Кононов та С. Хобта у своїх дослідженнях розмежовують відмінність бачення кордону у суспільстві Першого та Другого модерну [7, 8]. С. Хобта з цього приводу обґрунтовує думку, що „аналіз бачень кордону в суспільствознавстві Першого модерну показує, що кордони розглядалися як захисний орган, засіб розмежування та захисту соціальних форм. Домінуючою вважалася захисна функція, яка забезпечувала стабільність і закритість. Це пояснюється великою увагою до природних кордонів (болота, ліси). Їх наявність вважалася пріоритетною для заснування кордону. Як правило, кордон прирівнювався до лінії політичного кордону. Базовим в аналізі кордону стала артикуляція комунікаційної функції, важливості комерційної та господарської відкритості, а також осмислення значення культури. Виявилось, що культура може виступати таким же важливим фактором поділу, як гори і моря” [7, с.127]. Щодо Другого модерну, то авторка стверджує, що „становлення суспільства Другого модерну пов'язано з глобалістською і глобалізацією. Головні відмінності Другого модерну – руйнування просторової замкнутості, формування транскордонних зв'язків і послаблення національної держави. В результаті чого руйнується розуміння кордону, закріплене Вестфальською системою світу. Все частіше лунають претензії до способів делімітації і „принципу непорушності кордонів”, закріплених післявоєнним мирним договором в період Першого модерну” [7, с. 127].

З січня по листопад 2010 р. нами було проведено соціологічне опитування мешканців пограниччя Карпатського регіону, яке охопило – Львівську, Івано-Франківську, Чернівецьку та Закарпатську області. Опитування проводилося методом стандартизованого телефонного інтерв'ю. Масштабність об'єкта дослідження стала передумовою багатоступеневого формування вибіркової сукупності. Першим етапом

формування вибірки став цілеспрямований відбір населених пунктів пограниччя, кожної з областей, які могли б репрезентативно представити усіх мешканців пограниччя досліджуваних областей. До вибірки включені міські та сільські населені пункти, максимально наближені до кордону. Другий етап передбачав випадковий систематичний відбір респондентів на основі телефонних довідників населених пунктів, які було включено до вибірки. Обсяг вибірки становив 800 респондентів віком від 18 років.

Одним з завдань, поставлених у дослідженні, було виявлення того, яким хотіли б бачити кордон мешканці пограниччя. Так, на запитання «Яким, на Вашу думку, має бути кордон?», більшість опитаних хотіли б його бачити вільним для перетину – 66,5% респондентів, 22,8% – вважають, що він має бути відкритим лише для окремих груп, 5,5% мешканців пограниччя бачать його непроникним, а 5,3% опитаних – не визначилися з відповіддю (див. рис. 1).

Рис. 1. Уявлення мешканців пограниччя про відкритість кордону, (%)

Аналіз ставлення до кордону респондентів різних вікових груп показав деякі відмінності у поглядах. Хоча у всіх вікових групах хотіли б бачити кордон вільним для перетину – відкритим, але найбільше таких респондентів серед середніх та старших вікових груп (40 – 49 років) – 72,2% та 50 – 59 років – 78,4%. Таке бачення зумовлено тим, що на даний час кордон для цих мешканців пограниччя є перешкодою та обмеженням у спілкуванні з друзями та родичами, які живуть по той бік кордону. Прозорий кордон є перспективою для них зняття бар'єру та перешкод. Відкритим кордон лише для окремих груп хочуть бачити молодші вікові категорії – 18 – 29 років – 35,7%, 30 – 39 років – 30,1%. Мабуть це пов'язано з тим, що молоді люди більше бачать недоліків та загроз у прозорому кордоні, або ж у них ще не зовсім сформовані погляди та переконання, на відміну від старших вікових категорій. Водночас,

прихильників закритого кордону також виявлено найбільше серед середньої та найстаршої вікових груп: 40 – 49 років – 20,1%, 60 і старші – 18,0% (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Бачення кордону мешканцями західного пограниччя
залежно від віку респондентів, (%)**

Кордон має бути...	Вік				
	18-29	30-39	40-49	50-59	60 і старші
прозорий	51,0	62,6	72,2	78,4	66,5
відкритий для окремих груп	35,7	30,1	20,1	13,6	18,0
непроникний	4,5	3,3	3,5	4,5	10,0
важко відповісти	8,9	4,1	4,2	3,4	5,5

Певною мірою на ставлення респондентів до кордону впливає освітній чинник. Хоча в усіх освітніх групах домінує орієнтація на прозорість кордону, однак відмінні думки нами зафіксовано щодо відкритості кордону для окремих груп. Зі зростанням освітнього рівня зростає кількість респондентів, які вважають, що кордон має бути відкритий лише для окремих груп. У групі респондентів з вищою освітою таких майже вдвічі більше (28,8%), ніж серед респондентів з неповною середньою та середньою освітою (17,3%) (див. табл. 2).

Таблиця 2

**Бачення кордону мешканцями західного пограниччя
залежно від освіти респондентів, (%)**

Освіта	Кордон має бути ...			
	прозорий	відкритий для окремих груп	Непроникний	важко відповісти
неповна середня, середня	66,8	17,3	6,9	8,9
середня спеціальна, середня технічна	69,9	20,3	6,1	3,7
неповна вища, вища	62,9	28,8	4,0	4,3

Аналіз поглядів на кордон чоловіків та жінок засвідчив, що серед жінок більше прихильників прозорості кордону (68,8%), ніж серед чоловіків (63,3%). Разом з тим, непроникним його більшою мірою хочуть бачити чоловіки (6,2%), ніж жінки (5,0%) (див. табл. 3).

Таблиця 3

**Бачення кордону мешканцями західного пограниччя
залежно від статі респондентів, (%)**

Стать	Кордон має бути			
	прозорий	відкритий для окремих груп	непроникний	важко відповісти
чоловіча	63,3	25,2	6,2	5,3
жіноча	68,8	20,9	5,0	5,2

Отже, в цілому, результати нашого дослідження засвідчують амбівалентність поглядів мешканців пограниччя Карпатського регіону щодо кордону. Більша частина мешканців пограниччя хоче бачити кордон прозорим, що характерно для суспільства Другого модерну, і є свідченням того, що кордон сприймається як контактна зона між державами, а в даному разі між Україною та Європейським Союзом. Однак, є частка таких мешканців пограниччя, в яких присутні погляди суспільства Першого модерну, тобто, вони вбачають в кордоні захисну функцію, яка зможе забезпечити стабільність та захист у світі, де постійно збільшується ентропія. В загальному уявлення мешканців пограниччя зорієнтовані на „пом'якшення” кордону.

Питання формування і закріплення кордонів для молодшої держави є надзвичайно важливим. Такі дослідження мають як науковий, так і практичний характер. Західний кордон та його пограниччя є неоднорідним, що є передумовою формування гетерогенних ідентичностей та повсякденних практик. Подальше наше дослідження буде спрямоване на виявлення впливу пограниччя на особливості ідентичностей мешканців, їх ставлення до сусідів по той бік кордону, особливості повсякденних практик.

Література

1. Филиппова О. А. „Граница” и „Пограничье” в контексте политик идентичности / О. А. Филиппова // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць. Вип. 16. – Х. : Видав. центр Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна, 2010. – С. 394 – 401.
2. Чижевський К. Від кордону до самого центру (Ідея кордону в європейській традиції) / К. Чижевський // www.anthropos.org.ua/jspui/bitstream/123456789/256/1/tzyz
3. Колосов В.

Теоретическая лимнология: новые подходы / В. Колосов // Международные процессы. – 2003. – №3 // www.intertrends.ru/three/004.htm. 4. Гуменюк О. Ставлення місцевих лідерів західних прикордонних регіонів України до ситуації на сучасному західному кордоні України / О. Гуменюк // Перспективні дослідження. – 2003. – № 20. – С. 59 – 83. 5. Костюк С. Євросерегіони в українських прикордонних областях – нереалізований потенціал відносин Україна – ЄС / С. Костюк // Людина і політика: український соціально-гуманітарний науковий журнал. – К.; Х.; Л. : Міжнародний інститут порівняльного аналізу. – 2004. – №3. – С. 21 – 28. 6. Kłoskowska A. Tożsamość i identyfikacja narodowa w perspektywie historycznej i psychologicznej / A. Kłoskowska // Kultura i Społeczeństwo. – Warszawa, 1992. – №1. – S. 138 – 142. 7. Хобта С. В. Украинско-российская граница: демаркация и перспективы ее восприятия населением приграничных территорий / С. В. Хобта // Вісник ЛНУ ім. Тараса Шевченка : Соціологічні науки. – 2010. – №12 (199). – Т. 2. – Ч. 1. – С. 125 – 137. 8. Кононов И. Ф. Граница между Украиной и Россией: взгляд с российской стороны / И. Ф. Кононов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць. – Вип. 16. – Х. : Видав. центр Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна, 2010. – С. 402 – 411.

Гвоздецька Б. Г. Кордон в уявленнях мешканців пограниччя Карпатського регіону

У статті проведено теоретичний аналіз наукових поглядів на феномен кордону. Зосереджено увагу на специфіці та неоднорідності пограниччя західного кордону, що є чинником формування ідентичностей та практик мешканців цього регіону. Стаття базується на результатах проведеного автором опитування у прикордонних областях – Львівській, Івано-Франківській, Чернівецькій та Закарпатській. Проведено емпірико-соціологічний аналіз бачення кордону за вектором «жорсткий – м'який» мешканцями пограниччя.

Ключові слова: кордон, пограниччя, Карпатський регіон.

Гвоздецкая Б. Г. Граница в представлениях жителей пограничья Карпатского региона

В статье проведен теоретический анализ научных взглядов на феномен границы. Сосредоточено на специфике и неоднородности пограничья западной границы, что определяет идентичности и практики жителей исследуемого региона. Статья базируется на результатах проведенного автором опроса в пограничных областях – Львовской, Ивано-Франковской, Черновицкой и Закарпатской. Проведено эмпирико-социологический анализ видение границы по вектору «жесткий – мягкий» жителями пограничья.

Ключевые слова: граница, пограничье, Карпатской регион.

Hvozdecka B. H. Border in the mind of inhabitants of Carpathian borderland

This article deals with the theoretical analyzing of scientific points of view concerning the frontier with concentration on peculiarity and non-homogeneity of the West frontier, that determines consciousness and practices of inhabitants of this region. The article is based on results of questionering, which was organized in four oblasts (L'viv, Ivano-Frankivsk, Chernivtsi and Zakarpattia oblasts). The empirical-sociological analyzing of the view of border by inhabitants in the "hard-soft" vector.

Keywords: border, borderland, Carpathian region.

Стаття надійшла до редакції 17.05.2011 р.

Прийнято до друку 27.05.2011 р.

протоколом № 11.

Рецензент – к. соц. н., ст. викладач Хобта С. В.

УДК 303.425.5

Кірієнко В. В.

**РОСІЙСЬКО-БІЛОРУСЬКО-УКРАЇНСЬКІ
ДЕРЖАВНІ КОРДОНИ В МЕНТАЛЬНОМУ ВИМІРІ**

Кінець XX і початок XXI ст. для східнослов'янських народів ознаменовані дезінтеграційними процесами. Ослаблення міцності політичних і економічних зв'язків, посилення відцентрових тенденцій в колишніх радянських республіках і державах соціалістичного табору актуалізували підвищення активності етнонаціональних центрів, підсилили процес реетнізації, відновлення втрачених етнонаціональних характеристик.

Актуалізація етнічних процесів обумовлювалася об'єктивною необхідністю відкоректувати негативні наслідки помилково визначеної стратегічної лінії на злиття народів і націй в єдину наднаціональну соціальну спільність, бажанням націй і етносів облаштовувати своє життя відповідно до власних соціокультурних алгоритмів, власного менталітету, потреби у відновленні етнонаціональної культури, етнонаціональної самобутності. У цьому сенсі процес реетнізації в пострадянських і постсоціалістичних країнах став настільки необхідним, наскільки і прогресивним. Але будучи двобічним, процес реетнізації, як і будь-який соціальний процес, виконує не тільки конструктивно-творчі, але й деструктивно-руйнівні функції. Адже актуалізація етнічних процесів, крім об'єктивних причин, була спровокована і суб'єктивними чинниками: гострим прагненням політичної, економічної, культурної етнонаціональної еліти до власного самоствердження і реалізації своїх

цілей, які далеко не завжди збігалися з корінними інтересами народу. Колізії, що відбуваються на пострадянському і постсоціалістичному просторі, відверті спекуляції на етнонаціональних почуттях наочно продемонстрували, яким чином природні етнонаціональні відмінності трансформуються в протиприродний міжнаціональний, міжетнічний поділ, а деколи і протистояння.

Сучасна реальність полягає в тому, що політичні і економічні структури суспільного устрою, як і вектори зовнішньополітичної спрямованості російської, української і білоруської держав істотно відрізняються. Але поведінка не тільки окремої людини, але й нації цілому, поряд з економічними інтересами і політичними пристрастями, значною мірою визначається сформованими на ментальному рівні культурними нормами, традиціями, звичаями, забобонами і марновірством. Подібні історичні, природно-кліматичні, геополітичні, культурно-конфесійні умови формування великоросійського, малоросійського (українського) і білоруського народів стали базою для формування схожих компліментарних ментальних характеристик. Тому, окрім офіційної державної політики, у однокорінних східнослов'янських народів є свої людські уявлення про функції державних кордонів, що розділили східнослов'янські народи, свої уявлення про те, де вони пройшли – тільки через ліси, болота, річки, орні землі чи ще й за родинними відносинами, по душах? Існують свої уявлення про те, чи розділили нові кордони людей на «своїх» і «чужих» або на «своїх» і «своїх».

Які перспективи їх чекають – відновлення розірваних зв'язків чи, навпаки, подальше дистанціювання Росії, Білорусі і України одне від одного? Перевірка цього аспекту взаємодії східнослов'янських народів під керівництвом автора була здійснена в соціологічному дослідженні, в ході якого мешканці прикордонних регіонів Білорусі, Росії, України визначали як свої ментальні характеристики, так і ментальні характеристики своїх сусідів.

Емпіричною базою статті є дані соціологічних досліджень, які здійснювалися автором протягом 2003 – 2006 років. Вибіркова сукупність формувалася на базі Гомельської та Гродненської областей Білорусі і становила 1511 респондентів.

З метою побудови ментальної інтромоделі своїх сусідів та екстрамоделі ментального портрета білорусів в уявленнях російських, українських та польських респондентів були сформовані підвибірки в прикордонних з Білоруссю Брянській області (Росія) – 587 чол., Чернігівській та Київській областях (Україна) – 523 чол., Люблінському і Бяло-підляському воєводствах (Польща) – 415 чол. Опитування проводилося методом роздаткового анкетування.

Як індикатори менталітету були використані такі характеристики: прагнення до особистої свободи, незалежності; працьовитість; повага до традицій і дотримання їх; точність, акуратність; колективізм (один за всіх і всі за одного); індивідуалізм; толерантність (терпимість до інших

поглядів, традицій, звичаїв); патріотизм; теплота і щирість у відносинах між людьми, совісність і співчуття; обов'язковість, вірність слову, прийнятому рішенню; відчуття ліктя, прагнення прийти на допомогу представникам своєї нації; духовність (домінування духовних цінностей над матеріальними); законослухняність; підприємливість, ощадливість; гостинність; шанобливе ставлення молодших до старших і турбота старших про молодих, змагальність, конкуренція; споглядальність, мрійливість; прагнення до швидких, радикальних суспільних змін; прагнення до повільних, поступових суспільних змін.

Зіставлення оцінювання білорусами своїх ментальних характеристик (білоруси про білорусів) з їх оцінюванням російськими респондентами (росіяни про білорусів) показує, що між білоруськими самооцінками (білоруси про білорусів) і оцінюванням російськими респондентами білоруських ментальних характеристик (росіяни про білорусів) зафіксовано практично повний збіг. Коефіцієнт кореляції Пірсона дорівнює 0,93. Такий же збіг зафіксовано і між самооцінками ментальних характеристик росіян і їх оцінюванням білорусами. В цьому разі коефіцієнт рангової кореляції Пірсона дорівнював 0,92. Ненадто відрізняється картина, зафіксована і в білорусько-українських взаємооцінках. Так, щільність між самооцінками свого національного портрета українцями і українських ментальних характеристик білоруськими респондентами за коефіцієнтом кореляції Пірсона становила 0,75. Збіг між самооцінками власних ментальних характеристик білорусів і їх оцінювання українськими респондентами оцінено коефіцієнтом кореляції Пірсона 0,86.

Таким чином, результати дослідження показали, що взаємооцінки і самооцінки ментальних характеристик росіян, українців і білорусів принципово збігаються. Такі традиційні, колективістські і соціально-духовні характеристики як гостинність, теплота і щирість у відносинах між людьми, совісність і співчуття, споглядальність, мрійливість, колективізм, повага до традицій і дотримання їх – у росіян, білорусів, українців і в самооцінках, і в оцінках їх одне одного виражені досить високо. Так само і такими ж недоліками як недостатня точність і акуратність, слаборозвинені змагальність, конкуренція, низький рівень обов'язковості, дотриманні свого слова, прийнятого рішення, невисока підприємливість і ощадливість, низький рівень законослухняності, – однаковою мірою притаманно і білорусам, і росіянам, і українцям.

Інша картина зафіксована при порівнянні білоруських самооцінок з оцінюванням ментальних характеристик у німців і американців. В уявленні респондентів, американці і німці відрізняються набагато більш розвиненими раціонально-діяльними і ліберально-індивідуалістичними характеристиками: точністю й акуратністю, змагальністю, конкуренцією, обов'язковістю, дотриманням слова, індивідуалізмом, підприємливістю, ощадливістю, законослухняністю, прагненням до особистої свободи і незалежності.

І, навпаки, у американців і німців істотно нижче оцінено такі соціально-духовні і традиційні ментальні характеристики як гостинність, теплота і щирість у відносинах між людьми, совіслівість і співчуття, толерантність, колективізм.

Уявлення про комфортність чи дискомфорт у міжнародній взаємодії залежить від відчуття сумісності власних характеристик з характеристиками інших етносів і націй. Імовірно, що нації, визначені білоруськими респондентами в процесі ментальної ідентифікації як «хороші» і «свої», повністю не «накладатимуться» одне на одного; так само, як і «погані» нації повністю не «перекриватимуть» «чужі». Для перевірки даної гіпотези було використано модифіковану 4^x -векторну модель етнонаціональної ідентифікації, в рамках якої білоруські респонденти здійснювали процеси аутоідентифікації і гетероідентифікації своїх сусідів. Відразу зауважимо, що вживані в дослідженні поняття «свої», «чужі», «хороші», «погані» мають винятково інструментальне навантаження.

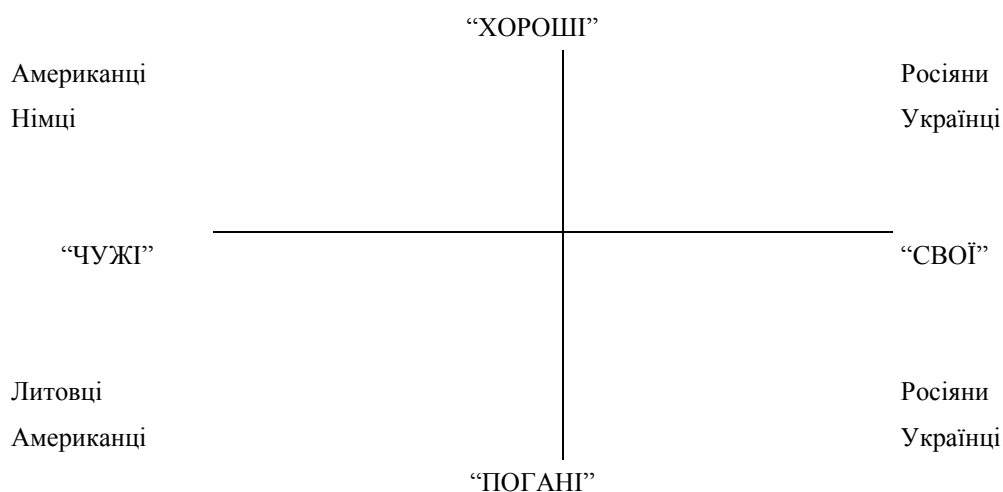
Вектор 1. «Хороші», «свої» нації. До цього вектора увійшли нації, за оцінкою білорусів, які володіють позитивними ментальними характеристиками тією ж мірою, що й самі білоруси.

Вектор 2. «Хороші», але «не свої», «чужі» нації. У цей вектор включені нації, які, за оцінкою білорусів, володіють такими позитивними ментальними характеристиками, які в білорусів недостатньо виражені.

Вектор 3. «Погані», але «свої» нації. До цього вектора увійшли нації, які, на погляд білорусів, володіють негативними ментальними характеристиками тією ж мірою, що й самі білоруси.

Вектор 4. «Погані», «чужі» нації. В цьому векторі розташувалися національності, які, на погляд білорусів, володіють такими негативними ментальними характеристиками, які у самих білорусів відсутні.

В результаті обробки даних дослідження національності розподілилися за наступними векторами (рисунок 1).

Рис. 1. Модель етнонаціональної ідентифікації

Одна з робочих гіпотез дослідження полягала в тому, що оцінювання більшості ментальних характеристик білорусів, росіян і українців збігатимуться, внаслідок чого вони опиняться в одних нішах. Ця гіпотеза цілком підтвердилася: результати ментальної ідентифікації показали, що росіяни і українці виявилися одночасно і «хорошими», і «поганими» практично тією ж мірою, що й білоруси, тобто «своїми». В американців білоруські респонденти також зафіксували і «хороші», і «погані» ментальні характеристики. Але, на відміну від росіян і українців, американці виявилися і «хорошими», і «поганими» за іншими параметрами, ніж білоруси, вони – «чужі». До німців зафіксовано інше ставлення: вони «хороші»... але теж «чужі». Таким чином, робоча гіпотеза в процесі дослідження цілковито підтвердилася: збіг оцінювання більшості ментальних характеристик росіян, українців, білорусів говорить про те, що поняття «східнослов'янська єдність» респонденти наповнюють цілком конкретним соціокультурним змістом. Возз'єднання розірваних зв'язків східних народів детерміноване не тільки економічними і політичними інтересами, але й наявністю загальних (в тому числі й не тільки гарних) етнонаціональних ментальних характеристик.

У складних переломних ситуаціях, коли вибір орієнтирів визначається не тільки раціонально прорахованими аргументами, але й інтуїцією, сила тяжіння теплого, емоційно-насиченого «хорошого, свого» вектора більше, ніж «хорошого, але чужого», холодного вектора. Мало того, при необхідності вибору між «хорошим», але «чужим», і «поганим», але «своїм» векторами толерантні східні слов'яни, швидше за все, віддадуть перевагу вектору «поганий», але «свій». Проте це аніскільки не виключає просування Білорусі, Росії і України у бік Заходу. Західний вектор розвитку для трьох східнослов'янських держав є таким же необхідним, як і східний. Але, по-перше, рух західним вектором обумовлюватиметься складним засвоєнням «чужих» ментальних цінностей. А враховуючи ту обставину, що зміна ментальних характеристик відбувається досить повільно, можна спрогнозувати, що освоєння східними слов'янами «західних» цінностей, західних технологій настільки ж неминуче, наскільки і неспішне. По-друге, інтегруватися в будь-які європейські, євразійські, інші локальні або глобальні світові економічні або геополітичні союзи Росії, Україні і Білорусі буде комфортніше разом, заздалегідь відновивши необгрунтовано перервані зв'язки і вибудувавши нові, що відповідають новим геополітичним реаліям, східнослов'янські міжнаціональні відносини. Тому замість примітивної одновекторної орієнтації (на Схід чи на Захід), що відходить у минуле, Росія, Україна і Білорусь приречені на складний тривекторний розвиток – і на Схід, і на Захід, і до самих себе, назустріч одне одному.

Література

1. Кириенко В. В. Белорусская ментальность: истоки, современность, перспективы : монография / В. В. Кириенко. – Гомель : ГГТУ им. П. О. Сухого, 2009. – 319 с.

Кірієнко В. В. Російсько-білорусько-українські державні кордони в ментальному вимірі

У статті розглядаються проблеми, що з'явилися при створенні державних російсько-білорусько-українських кордонів. Показано, що крім геополітичної та економічної доцільності історичні взаємодії, схожі ментальні характеристики обумовлюють інтенсифікацію інтеграційних процесів між Росією, Білоруссю та Україною.

Ключові слова: менталітет, нація, культура інтеграція.

Кириенко В. В. Российско-белорусско-украинские государственные границы в ментальном измерении

В статье рассматриваются проблемы, которые возникли в процессе создания государственных российско-белорусско-украинских границ. Показано, что кроме геополитической и экономической целесообразности, исторический опыт взаимодействия, схожие ментальные характеристики обуславливают интенсификацию интеграционных процессов между Россией, Беларусью и Украиной.

Ключевые слова: менталитет, нация, культура, интеграция.

Kirienko V.V. State borders between three states: Russia, Belarus and Ukraine in mental dimension

The article deals with the problems that arose in the process of creation of state boundaries between Russia, Belarus and Ukraine. It is shown that besides geopolitical and economic appropriateness, historical experience of interaction, similar mental features stipulate the intensification of integration processes between Russia, Belarus and the Ukraine.

Keywords: mentality, nation, culture, integration.

Стаття надійшла до редакції 23.05.2011 р.

Прийнято до друку 27.05.2011 р.

протоколом № 11.

Рецензент – к. соц. н., ст. викладач Хобта С. В.

УДК 316.723: 323.1

Кузьмін М. М.

СОЦІАЛЬНІ КОРДОНИ ДРУГОГО МОДЕРНУ В КРИМСЬКОМУ СОЦІУМІ

Загальним місцем сучасній соціології стало твердження про те, що соціальні групи конституювані кордонами. Ця теза справедлива як щодо реальних інституалізованих груп, межі яких закріплені офіційними кордонами, так і щодо «уявних спільнот», чий рубежі більшою мірою є символічними, але не менш дієві з точки зору соціальних функцій кордону. Потреби вивчення групового структурування сучасних суспільств обумовлюють актуальність дослідження процесів формування соціальних кордонів. Завданням даної статті є аналіз специфіки соціальних кордонів у суспільствах другого модерну на прикладі взаємин національних спільнот сучасного Криму.

Соціальні кордони, ідентичності та процеси міжгрупової взаємодії.

Для дослідження процесів формування міжгрупових кордонів у ситуаціях міжнаціональної взаємодії необхідно звернутись до питання про співвідношення таких меж і соціальної ідентичності. З часів досліджень Ф. Барта [1] поняття кордону та ідентичності тісно пов'язані між собою. Однак здається, що теза норвезького антрополога про те, що саме кордони конституюють групу, є занадто радикальною. Радше можна говорити про діалектичні взаємовідносини ідентичності групи і кордонів між спільнотами, оскільки, якщо буквально розуміти Барта, то абсолютно незрозуміло, чому в соціальному просторі виникає кордон, який формує групи.

Про роль розмежування в конструюванні тих чи інших спільнот говорить концепція соціальної ідентичності Дж Тернера і Г. Теджфела, згідно з якою її формування розпочинається з процесу соціальної категоризації – упорядкування соціального оточення в термінах членів певних груп, підкреслення внутрішньогрупової подібності і міжгрупових відмінностей, що сприймаються [2, с. 118]. Цей процес є типологічним структуруванням соціуму, в результаті чого свою визначеність отримують кордони між групами.

За якісні характеристики розмежування відповідає другий етап формування соціальної ідентичності – соціальне порівняння – процес, що перетворює ознаки категорії, до якої віднесена певна сукупність індивідів, в установки, що забезпечують міжгрупову диференціацію, та пов'язані з перевагою своєї групи. Соціальне порівняння пов'язано з оцінкою стану своєї групи [2, с. 118–119]. Представникам соціальних спільнот притаманно прагнути до формування позитивної ідентичності, що досягається за рахунок приписування своїй групі в основному

позитивних характеристик, а іншим – різною мірою негативних. Конструювання таких образів міжгрупової диференціації багато в чому визначає подальшу взаємодію між спільнотами в межах загального соціального простору. Мабуть тому Віктор Пелевін у своєму романі «Generation P» назвав процес соціального порівняння соціальним «вічним двигуном».

У певних ситуаціях взаємодії за рахунок соціального порівняння кордони ідентичності можуть будуватися таким чином, що вона набуває якості «реактивної» або «полемічної» ідентичності, коли представники групи не тільки відрізняють себе, а й «агресивно» завищено оцінюють чи навіть протиставляють себе стосовно інших. У кризовій, конфліктній ситуації реактивна ідентичність стає механізмом захисту: маючи полемічну ідентичність, група, що займає не вигідну соціальну позицію, прагне сперечатися, як правило, заочно, з групою, що має більш високий статус або володіє привілейованим доступом до ресурсів [3].

І категоризація, і порівняння – це дискурсивні практики, тому соціальні кордони, що виникають на їх основі, є символічними. Ці межі закріплюються певним набором значущих маркерів, які Ф. Барт називав діакритиками. І. Нойманн підкреслював, що як діакритик може виступати все що завгодно, проте в ситуаціях взаємодії культурних груп найчастіше їх джерелами є мова, історія, релігія і т. п. [4, с. 31]. Такі кордони, як підкреслюють М. Ламонт і В. Молнар, є концептуалізованими відмінностями, які сконструйовані соціальними акторами для визначення цілей і можливих практик. Це інструменти, завдяки яким індивіди і групи борються і приходять до визначень реальності. Ці символічні побудови визначають ресурси групового членства, які служать, в тому числі, і цілям формування ідентичності [5, р. 167].

Сформовані кордони закріплюють ідентичність і служать інструментом її відтворення. Тут можна погодитися з Ф. Бартом, який писав: «Культурні риси, які позначають цей кордон, можуть змінюватися; культурні характеристики членів також схильні до трансформації; організаційні форми групи – і ті можуть змінюватися. І лише факт постійної дихотомії між членами і «зовнішніми» дозволяє визначити спільноту і дослідити зміни культурних форм і змістів» [6, р. 300].

Значення кордонів у соціумі розкривається в процесах міжгрупової взаємодії. Класична типологія взаємодії представників різних культурних спільнот в межах загального соціального простору (Дж. Бері) включає в себе два виміри: «збереження – втрата ідентичності» і «орієнтація на взаємодію – орієнтація на ізоляцію» [7, с. 295–296]. У даному контексті нас цікавить перший. Наявність виміру «збереження – втрата ідентичності», на полюсах якого розташовані, з одного боку, процеси маргіналізації та асиміляції, а з другого – сегрегації та інтеграції, показує, що, при таких взаємодіях, соціальні межі

відіграють важливу роль, як при розділеному соціумі (сегрегація), так і інтегрованому суспільстві, де зберігається ідентичність взаємодіючих груп. Останній варіант є в деякому сенсі цінністю і метою соціального розвитку в уявленнях ідеологів мультикультуралізму.

Тобто суспільство, всередині якого існують різні культурні практики і яке при цьому позбавлене символічних меж (у рамках даного дослідження ми не торкаємось розмежування між групами, які перебувають на різних рівнях соціальної стратифікації) – це або соціальне середовище, що агресивно асимілює внутрішню культурну інакшість, або значна присутність маргінальності, яка не усвідомлює своєї ідентичності.

Деякі особливості кордонів у суспільствах «другого модерну».

Однією з головних інтенцій суспільств першого модерну була асиміляція, прагнення до однорідності. Цьому типу соціальності було властиво активне стирання кордонів усередині суспільства, в результаті чого культурні групи були приречені або на асиміляцію, або на маргіналізацію. Модернізація у Франції в середині XIX століття виявила, що 40% дітей в країні не знають французької мови, тобто належать до інших етнічних груп. Введення загальної початкової освіти державною мовою було процесом стирання символічного кордону (мова як діакритика), в результаті чого сучасна французька нація (виключаючи недавніх мігрантів) в основному культурно однорідна. Ті, хто чинив спротив асимілюючим інтенціям модерну, ставали маргіналами.

Г. Маркузе, описуючи апофеоз модерну у вигляді одновимірного суспільства, вказував на зникнення багатьох символічних статусних кордонів між стратами: «робітник і його бос насолоджуються однієї і тієї ж телепрограмою і відвідують одні й ті ж курорти», «друкарка загримована не менш ефектно, ніж дочка її начальника», «негр володіє «Кадилаком» і всі вони читають одні й ті ж газети» [8, с.11]. Радянський модерн аналогічно проголошував гасло стирання кордонів між містом і селом. Атака на кордони між статями породила у нас образ «жінки з відбійним молотком».

Соціокультурні трансформації кінця XX століття, що описуються в соціальній теорії та культурології в термінах «постмодерн», «пізній модерн», «другий модерн» (на останньому терміні ми і зупинимось), знову актуалізували внутрішньосоціумні кордони. Посилення вертикальної стратифікації, що реалізується в тому числі і за рахунок демонстративного споживання, так званий «етнічний парадокс сучасності», регіоналізм, релігійний ренесанс, трансформація фемінізму в гендеризм, жорстке конструювання кордонів між поколіннями, що активно розпочалося у шістдесяті роки, – все це прикмети зникнення інтенцій перший модерну на формування однорідності. Суспільства другого модерну стають світом, де все більш множаться кордони. Особливо це помітно в пострадянських суспільствах, де модерністська

культура різко зруйнувалась, а не плавно переходить у новий стан, як, наприклад, у західних країнах.

Символічні кордони в останні десятиліття XX століття набули самоцінності, результатом чого в дихотомії «бути чи здаватися» другий елемент почав переважати. Зростання полістилістичності в соціокультурному середовищі (Л. Г. Іонін [9, с. 190–192]) різко підвищив число і значимість демонстративних практик, що поділяють соціум на групи. Тому суспільства другого модерну сегреговані і інтегровані одночасно. Наслідком цього є те, що вони, з одного боку, легко керовані в глобальному контексті, оскільки розрізнені групи не можуть консолідуватися, обстоюючи загальні інтереси. З другого боку, безпосередня керованість суспільств національними урядами знизилась через зростання полісуб'єктності.

Для Другого модерну властива слабкість стосовно різних культурних меншин, через що виникли різні форми позитивної дискримінації [10] (якщо політкоректно, то дії, що підтримують). Усвідомлення дискримінації щодо своєї групи є одним з дієвих чинників формування ідентичності і відповідних міжгрупових кордонів. Застосування позитивного варіанту працює аналогічно: суспільство, надаючи особливі права повній групі, вибудовує розмежувальну лінію між нею та рештою, яким такі права не надаються. З другого боку, та чи інша меншість інтерпретує свої особливі права і привілеї як природні, заслужені, вистраждані і тим самим вибудовує кордон зі свого боку. Позитивна дискримінація нагадує напівнезалежний феодалський замок, мешканці якого періодично здійснюють набіги на суміжні території, збираючи данину у вигляді «дій, що підтримують».

Як показує світова практика від позитивної дискримінації дуже важко відмовитися [11]. З точки зору соціальних інтересів, меншості, що підтримується, вигідна така ситуація і вона всіма силами обґрунтовує необхідність такого роду політики, конструюючи необхідні для цього діакритики. Однак, оскільки позитивна дискримінація забезпечує збереження кордонів, інтересом групи стає не тільки отримання тих чи інших ресурсів, але й відтворення своєї ідентичності.

Конструювання кордонів у процесах етнокультурного взаємодії в Криму.

Перш ніж обговорити конкретні процеси конструювання соціальних кордонів між етнокультурними спільнотами сучасного Криму, необхідно зробити ще одне теоретичне зауваження. Соціальний кордон, незважаючи на свій символічний характер, виконує функції, аналогічні тим, які виділяють у державних кордонів (бар'єрна, фільтруюча та контактна [12, с.305]). Соціальні кордони поділяють спільноти (бар'єр), визначають можливості обмежених переходів із групи в групу та обміну ресурсами (фільтр) і включають до себе механізми взаємодії (контактна функція). У рамках конкретного міжгрупового

кордону може переважати та чи інша функція, що буде визначати характер взаємодії між групами.

Міжетнічні кордони в сучасному Криму визначаються цілим набором діакритиків: релігія, мова, історична пам'ять, уявлення про конфлікти між групами, про дискримінацію. У даному дослідженні ми зупинимося переважно на конструюванні кордонів між руськими Криму і кримськими татарами, оскільки саме на цьому рубежі сфокусована основна конфліктність міжнаціональних відносин на півострові.

Почнемо з минулого. Одним з основних маркерів, що розділяють національні спільноти в Криму, є не просто протилежна, але і конфліктна інтерпретація історії. Найбільш яскраво вона проявляється в різних інтерпретаціях історії у кримськотатарської і руської спільнот. У дослідженні Центру Разумкова проблем міжнаціональних відносин на півострові робиться такий висновок про роль історичної пам'яті в сучасному Криму: «Аналіз ситуації в АР Крим з цієї точки зору свідчить про те, що в автономії, фактично, відбувається конкурентна боротьба між слов'янською і кримськотатарською спільнотами, зокрема за символічно-ціннісний простір та історичну вкоріненість на території півострова» [13, с. 58].

У кримсько-руській національній свідомості інтерпретація історії Криму ґрунтується на визнанні самоочевидними таких тез:

- боротьба Російської імперії і Кримського ханства – це прояв одвічного антагонізму між мирними землеробськими народами і агресивними кочівниками;

- причиною завоювання Криму Російською імперією були набіги кримських татар на російські землі;

- вплив російської культури на Крим був виключно цивілізуючим;

- руські – більш споконвічне населення Криму, яке генетично пов'язане зі стародавніми скіфами, слов'янське населення з'явилося в Криму раніше, ніж тюркське, а кримські татари, у свою чергу, це нащадки прибульців з Азії [14, с. 95–96];

- Крим історично є «колискою православ'я», з ним пов'язано Хрещення Русі.

Історична пам'ять кримськотатарського народу конструється на основі таких тез:

- кримські татари – найбільш автохтонний корінний народ Криму;

- Кримське ханство – високорозвинена цивілізована держава;

- православна церква не може претендувати на пріоритет, оскільки православ'я ніколи не було в Криму домінуючим віровченням, а Московський патріархат не має ніякого стосунку до християнства в середньовічному Криму;

— завоювання Криму Російською імперією – це протиправна окупація, Крим під владою Росії – це колонія;

— після завоювання Криму постійно проводилася політика дискримінації кримських татар, видавлювання їх з півострова, що закінчилося депортацією 1944 р.

Такі набори історичних міфів розмежовують національні спільноти Криму також, як у минулому міфологія розділяла архаїчні племена. Найбільш актуальна проблема інтерпретації історії – це депортація 1944 р. У російському середовищі панує ідея про справедливую відплату за «зраду» кримських татар, які, у свою чергу оцінюють цю подію як кричущу несправедливість і акт геноциду. Про роль такої інтерпретації для формування етнічного кордону свідчать слова кримськотатарської дослідниці – історика Гульнари Бекірової: «для євреїв Голокост, або Шоа, або Катастрофа – це синоніми – це грандіозний символ єдності єврейської нації. Я переконана, для кримських татар депортація 1944 року – та ж Катастрофа і такий же символ єдності та солідарності» [15].

Жорсткий соціальний кордон утворюють уявлення про дискримінацію, які в риториці, характерній для кримських «етнічних підприємців», виходять на рівень розмежування між злочинцем і жертвою. Так, наприклад, в дисертаційному дослідженні О. М. Велешко робить висновок про те, що у депортованих народів Криму на рівні колективної свідомості сформувався комплекс жертви [16, с. 11]. Проте звинувачення в дискримінації звучать і з іншого боку, коли як жертва виступає решта населення Криму: «Спостерігаючи нинішню дійсність, мені хочеться сказати: татарська умма збирає джиз'ю і харадж з нас до цих пір; дивіться, ми сплачуємо всі їх ЗМІ, вони дотуються з держбюджету; віддаємо землю, оплачуємо їхню поїздки 18 травня з усього Криму до Сімферополя. Виходить, що одна-єдина громада має привілеї щодо всіх інших, їх права більші і вищі за інших, а це, якщо мені не зраджує пам'ять, суперечить Конституції України і Криму, Декларації прав людини і громадянина, що прийнята ООН» [17].

В іншій своїй статті я вказував на те, що кримський соціум – це своєрідне співтовариство дискримінованих. Кожна з основних етнічних груп Криму легко віднаходить приклади своєї дискримінації. Кримські татари звертають увагу на нерозв'язані земельні і культурно-мовні проблеми, ксенофобію щодо кримських татар у ЗМІ. Руські скаржаться на українізацію і антиросійську політику України. Українці – на практичну відсутність україномовної освіти і українофобські настрої в ЗМІ [18].

Твердження про дискримінацію виступають як складова соціального порівняння. Таке символічне конструювання кордону в Криму є взаємним, про що свідчить соціологічне дослідження Центру Разумкова, результати якого показують наявність значних розбіжностей в оцінках представниками національних груп забезпеченості власних

прав і прав інших [19, с.25-27]. Індекс забезпечення прав кримських татар в оцінках кримчан загалом становить 0,74 (у т. ч. в оцінках росіян – 0,79, українців – 0,78), а в оцінках самих кримських татар – лише 0,346. З іншого боку, індекс забезпечення прав російськомовного населення в оцінках кримчан загалом складає всього 0,49 (у т. ч. росіян – 0,44, українців – 0,54), а в оцінках кримських татар – 0,71. Ситуація дзеркальна – кожна з етнокультурних груп вважає, що права інших забезпечені краще, ніж її власні. Також це дослідження показало серйозні розбіжності в оцінці наявності дискримінації раніше депортованих у респондентів різної етнічної приналежності. Серед кримських татар число впевнених в існуванні в Криму дискримінації репатріантів як явища майже в п'ять разів перевищує загальнокримський показник і майже в п'ятнадцять разів число згодних з цим російських жителів Криму.

Таблиця 1

**Оцінка наявності фактів дискримінації
раніше депортованих громадян (%)**

	Всі опитані	Руські	Кримські татари
Дискримінація відсутня	56,5	65,2	13,4
Є окремі прояви дискримінації	30	24,3	58,5
Дискримінація є	5	1,6	23,8

Ще одним маркером кордону виступають уявлення про жорстку конфліктність між росіянами і кримськими татарами, про те, що рано чи пізно цей конфлікт перейде в «гарячу стадію». Подібні пророцтва функціонують в інформаційному просторі з кінця 1980-х рр. Якщо вірити цьому, то цілком раціональними стають дії, спрямовані на етнічну мобілізацію і жорстке розмежування з «майбутніми ворогами». Кримський дослідник В. Е. Григорьянц так характеризує цю ситуацію: «У суспільну свідомість наполегливо впроваджується версія про нібито непримиренну етнічну та релігійну суперечності між слов'янською більшістю півострова і кримськотатарськими репатріантами – як про головну парадигму етнополітичного конфлікту. Ця ідея посилено мусується місцевими і закордонними ЗМІ ... змальовуються різні провокаційні сценарії етнорелігійного конфлікту з катастрофічними наслідками, за прикладом Лівану, Боснії, Косово, Чечні та ін.» [20].

У дисертації В. Л. Кондратської справедливо підкреслюється, що «в сучасному Криму не тільки значна частина населення, але і деякі представники політичної еліти продовжують сприймати кримських татар (утім, як і представників інших етнічних груп) як небезпечний сусідів, менталітет яких включає підпорядкування представників своєї національності волі національних лідерів, формує в рамках однієї

національної групи внутрішні уявлення про мораль і справедливість» [21]. Таке сприйняття відносин між етнічними групами формує кордон, подібний до того, який існує між ворогуючими державами. Його конституують взаємні погрози і страхи, в його функціях переважає бар'єрна, певною мірою працює фільтруюча функція, а контактна представлена дуже слабо.

Оцінюючи реально процеси, що відбуваються в сучасному Криму у сфері міжнаціональних відносин, необхідно визнати, що конфліктність вельми перебільшена. Про це зокрема свідчать останні дані Центру Разумкова: у 2011 р. лише 4,6% респондентів у числі найбільш важливих, актуальних кримських проблем відзначили напружені міжнаціональні відносини (у 2008 р. – 16,4%), причому у руських ця цифра становить 3,1%, а в кримських татар – 14,7%. У той же час 76% опитаних Центром Разумкова кримчан стверджують, що не відчувають себе захищеними від зіткнень на міжнаціональному та міжетнічному ґрунті. Про міфологізований характер таких страхів, зокрема, свідчить те, що в Севастополі, де повністю домінує російське населення, наявність таких страхів підтвердили вже 88,6% [22]. Тобто, можна констатувати, що міжнаціональний конфлікт, не будучи частиною актуальної реальності, виступає як маркер символічного соціального кордону.

В останні роки уявний конфлікт змістився з системи образів, що характеризують міжнаціональні відносини, у сферу релігії. Значущим маркером кордону між кримськими татарами та рештою населення став образ радикального ісламу. Незважаючи на те, що лідери кримських татар твердо виступають проти поширення в середовищі свого народу нетрадиційних течій мусульманської релігії, в громадській думці Криму утвердився стереотип про загрозу радикального ісламу з боку кримських татар.

Експерти Українського незалежного центру політичних досліджень у своєму дослідженні «Назустріч мирному і толерантному суспільству в Україні. Міжетнічні взаємини в АР Крим: просвіта та навчання» роблять висновок про те, що фактором, який може призвести до погіршення міжнаціональних відносин на півострові є «використання окремими політиками антиісламської пропаганди, насамперед ототожнення у їхній політичній риториці ісламу і тероризму, що призводить до виникнення й поглиблення взаємної недовіри в суспільстві на релігійному ґрунті» [23]. Це фактично підтвердив одіозний лідер частини кримських козаків Віталій Храмов, стверджуючи що через дії «ісламського радикального підпілля» слова «татарин», «мусульманин» і «мусульманський радикал» є практично словами-синонімами [24].

Радикальний іслам у Криму – це тема окремого великого дослідження, однак можна стверджувати, що його загроза значною мірою гіперболізована і міфологізована [25]. Проте саме такого роду перебільшення, міфи є ще одним з діакритиків, за допомогою яких

російськомовне населення Криму вибудовує кордон між собою і кримськими татарами.

Розміри статті не дозволяють проаналізувати, як вибудовуються в Криму кордони між росіянами та українцями, між російськомовними українцями і тими, для кого велике значення має рідна мова і національна самосвідомість, між кримськими татарами з переважною етнічною ідентичністю і тією частиною кримськотатарського народу, для якої більш важливу роль стала відігравати релігійна приналежність. Однак проаналізовані тенденція і процеси, що відбуваються в сфері міжнаціональних відносин на півострові, дозволяють зробити висновок, що в сучасному Криму, як у типовому соціумі другого модерну множаться соціальні кордони, для яких притаманна символічність, конструювання за допомогою ЗМІ та інших дискурсивних практик, відтворення за рахунок публічного дискурсу, використання їх як маніпуляцій і технологій управління соціальними та політичними процесами. Ці кордони формують дистанції між етнокультурними групами, які, з одного боку, не дають приводу для серйозних конфліктів, а з другого – не дозволяють розвиватися продуктивній взаємодії, інтеграції етнокультурних груп у єдиний регіональний соціум.

Література

1. Этнические группы и социальные границы: социальная организация культурных различий / под ред. Ф. Барта ; пер. с англ. И. Пильщикова. – М. : Новое изд-во, 2006. – 187 с.
2. Сушков И. Р. Социально-психологическая теория Дж. Тернера / И. Р. Сушков // Психологический журнал. – 1993. – №3. – С. 115 – 125.
3. Камиллери К. Идентичность и управление культурными несоответствиями: попытка типологии / Кармель Камиллери // Вопросы социологии. – 1993. – №1/2. – С. 103 – 116.
4. Нойманн И. Использование «Другого»: Образы Востока в формировании европейских идентичностей / Ивэр Нойманн ; пер. с англ. В. Б. Литвинова, И. А. Пильщикова. – М. : Новое издательство, 2004. – 336 с.
5. Lamont M. The Study of Boundaries in the Social Sciences / Michele Lamont, Virag Molnar // Annual Review of Sociology. – 2002. – 28. – P. 167 – 195.
6. Barth F. Ethnic Groups and Boundaries / Frederik Barth // Theories of Ethnicity: A Classical Reader. – NY, 1996. – P. 294 – 325.
7. Триандис Гарри К. Культура и социальное поведение : учеб. пособие / Гарри К. Триандис ; пер. с англ. В. А. Соснина. – М. : Форум, 2007. – 382 с.
8. Маркузе Г. Одномерный человек / Герберт Маркузе ; пер. с англ., послесл., примеч. А. А. Юдина. – М. : «RELF-book», 1994. – 368 с.
9. Ионин Л. Г. Социология культуры / Л. Г. Ионин. – М. : Издат. корпорация «Логос», 1996. – 280 с.
10. Каменкова Л. Позитивная дискриминация: понятие, содержание, эволюция [Электронный ресурс] / Людмила Каменкова, Людмила Мурашко // Журнал международного права и международных отношений. – 2006. – №2. – Режим доступа:

- http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=1005&Itemid=176. **11. Малахов В.** Осуществим ли в России русский проект? [Электронный ресурс] / Владимир Малахов // Отечественные записки. – 2002. – №3. – Режим доступа: http://magazines.russ.ru/oz/2002/3/2002_03_14-pr.html. **12. Колосов В. А.** Геополитика и политическая география / В. А. Колосов, Н. С. Мироненко. – М. : Аспект-Пресс, 2001. – 479 с. **13. Кримський соціум: лінії поділу та перспективи консолідації** (Аналітична доповідь Центру Разумкова) / Кримський // Національна безпека і оборона. – 2009. – № 5. – С. 2 – 72. **14. Галенко О. І.** Тягар стереотипів / О. І. Галенко // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 13 – 14 травня 2004 р.) – К. : Світогляд, 2004. – С. 81 – 101. **15. Бекирова Г.** Депортация крымских татар в официальных документах и в исторической памяти народа [Электронный ресурс] / Гульнара Бекирова. – Режим доступа : <http://mejlis.org/node/353>. **16. Велешко О. М.** Вплив віктимних чинників на політичну поведінку кримськотатарських репатріантів : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.05 / О. М. Велешко ; НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К., 2008. – 16 с. **17. Попов Е.** Не надо прятаться за сказки о веротерпимости [Электронный ресурс] / Евгений Попов // Крымское ЭХО. – 14.05.08. – Режим доступа : <http://kr-eho.info/index.php?name=News&op=article&sid=902>. **18. Кузьмин Н. Н.** Тупики крымского пограничья [Электронный ресурс] / Николай Кузьмин // Крымское ЭХО. – 27. 02. 09. – Режим доступа: <http://kr-eho.info/index.php?name=News&op=printpage&sid=2179>. **19. АР Крим: люди, проблеми, перспективи** (Суспільно-політичні, міжнаціональні та міжконфесійні відносини в Автономній Республіці Крим) (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. – 2008. – № 10. – С. 2 – 72. **20. Григорьянц В. Е.** О некоторых особенностях процесса возрождения ислама в Крыму (1989 – 1999 гг.) [Электронный ресурс] / В. Е. Григорьянц. – Режим доступа : <http://www.niss.gov.ua/crimea/files/islam.htm>. **21. Кондратська В. Л.** Медіаобраз Криму в поліетнічному інформаційному просторі Автономної Республіки Крим (2002 – 2007 рр.) : дис. ... канд. наук із соц. комунікацій : 27. 00. 01 / Кондратська Вікторія Леонідівна. – К., 2008. – 220 с. **22. Якість життя жителів Криму та перспективи її покращання в контексті реалізації стратегії економічного та соціального розвитку АР Крим на 2011 – 2020 рр.** „Інформаційно-аналітичні матеріали до фахової дискусії” на тему “Крим: безпека і розвиток” 6 квітня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/upload/Prz_Krym_2011_Yakymenko.pdf. **23. Звіт** за результатами фокус-групового дослідження у м. Сімферополі 19 – 20 червня 2008 року (Ч. І) [Електронний ресурс] // Сайт Ukrainian Center for Independent Political Research. – Режим доступу :

<http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=6032526>. 24. Басаврюк С. Угроза исламского радикализма [Электронный ресурс] / Софья Басаврюк // Крымское ЭХО. – 4.06.2010. – Режим доступа : <http://kr-eho.info/index.php?name=News&op=article&sid=4616>. 25. Муратова Э. «Радикальный» vs «крымский»: ислам в современной мифологии Крыма / Эльмира Муратова // Ислам: історія, сутнісні виміри та сучасні тенденції : матеріали VII Міжнар. молодіжної релігієзнавчої літньої школи / наук. ред. Л. Д. Владиченко, Т. В. Хазир-Огли. – К., 2008. – С. 208 – 214.

Кузьмін М. М. Соціальні кордони Другого модерну в кримському соціумі

У статті досліджуються основні закономірності формування соціальних кордонів у сучасних суспільствах на прикладі міжгрупового розмежування етнокультурних спільнот Криму.

Ключові слова: соціальний кордон, ідентичність, Другий модерн, сприйняття дискримінації, історична пам'ять.

Кузьмин Н. Н. Социальные границы Второго модерна в крымском социуме

В статье исследуются основные закономерности формирования социальных границ в современных обществах на примере межгруппового разграничения этнокультурных сообществ Крыма.

Ключевые слова: социальная граница, идентичность, Второй модерн, восприятие дискриминации, историческая память.

Kuzmin N. N. Social boundaries of the Second Modern in the Crimean society.

The article examines the basic patterns of formation of social boundaries in contemporary societies by the example of inter-group separation of ethnic and cultural communities of Crimea.

Keywords: social boundary, identity, Second Modern, perception of discrimination, historical memory

Стаття надійшла до редакції 22.05.2011 р.

Прийнято до друку 27.05.2011 р.

протоколом № 11.

Рецензент – к. соц. н., ст. викладач Хобта С. В.

КОРДОНИ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ

УДК 303.447.3

Грібер Ю. О.

ТРАНСФОРМАЦІЯ УЯВЛЕНЬ ПРО КОЛІРНЕ ПРОЕКТУВАННЯ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ В СУСПІЛЬСТВАХ ДРУГОГО МОДЕРНУ*

Історія колірного проектування міського простору налічує понад двісті років (перші письмові проекти колірної організації міста датуються кінцем XVIII століття). Як справедливо зауважив А. В. Єфімов, спроби цілеспрямованого формування колірного середовища міст були «вкрай рідкісними в історії світового градобудування і об'єктивно пов'язані з глибинними соціальними змінами, що створюють передумови для переосмислення естетичної цінності та інформативного потенціалу міського середовища» [1, с. 63]. Разом з цим, відомі дотепер проекти управління міською колористикою відрізняються крайньою неоднорідністю. У дискурсі, присвяченому колірному проектуванню міського простору, спроби колірного перетворення міського простору, умовно діляться на революційні та еволюційні.

Принципи еволюційного проектування, донедавна домінуючого в колірному плануванні міського простору, досить якісно документовані А. Єфімовим [1], Ю. Рештайнером [2], Л. Сибіллано і Ш. Веттштайн [3], Е. Таверне [4] і виражаються в стриманості, пошані і навіть покірності до вже наявної забудови. Цю стратегію вдало відобразив Х. Тессенов: «Форми, як і кольори, які ми показуємо громадськості, повинні бути тим більше знайомими або нейтральними, чим більше ми любимо місто» [5, с. 45].

Проекти еволюційного типу рекомендують аналізувати і враховувати історичне і природне колірне середовище регіону при виборі кольору споруд, котрі зводяться і реконструюються. Так, французький колорист Же.-Ф. Ланкло, вивчаючи колірне середовище Франції, виявив «регіональні» кольори кожної провінції і на їх основі розробив своєрідний колірний словник для створення сучасної колористики міст країни [6]. У своїх пізніших працях Же.-Ф. Ланкло, Д. Ланкло вивчили і описали національні особливості колірного вирішення архітектурних будов ще 23 країн світу [7; 8]. Схожі дослідження були проведені Ф. і М. Кле на матеріалі нових міст Східного Лілля, Вітроля та ін. [9].

---

* Дослідження виконане за фінансової підтримки Німецької служби академічних обмінів (DAAD) і Міністерства освіти і науки Російської Федерації (проект № 15145).

У Другому модерні намічається помітна зміна характеру колірного планування міського простору, викликана інтенсивним територіальним зростанням міст, ущільненням їх існуючої забудови, застосуванням в проектуванні нових будівель, різноманітних композиційних принципів і прийомів, а головне багатой колірної палітри. Відбувається перехід до революційного проектування, яке реалізується в радикальних колірних концепціях і увазі до окремого.

Архітектура розглядається тепер як мова, яка використовується, щоб передавати намір. За допомогою улюбленого прийому поп-арту, коли знайомі всім архітектурні елементи певного стилю використовуються в новій, нетрадиційній для цього стилю формі, звичне тут поміщається в неможливу ситуацію. Внаслідок цього народжується багатозначний образ, ускладнений напівобразотворчими асоціаціями, що іноді перетворює у символ всю будівлю загалом. Архітектуру починає визначати «не якийсь особливий тип образу (хоч і є образи, які використовуються нею особливо часто і тому здаються предметом особливої переваги), але саме панування образності, прагнення підпорядкувати форму образності, а не навпаки.», – пише П. Голдбергер [10, с. 260].

У результаті трансформації уявлень про колірне проектування міського простору останніми роками значно змінилася цінність окремих об'єктів в місті як цілого. «Такі теми, як розподіл (розстановка), будівництво в контексті або відмінність між спорудами особливого значення і основною масою безликої звичайної архітектури відійшли на задній план, – вважає Ю. Рештайнер. – На перший план виступає зараз індивідуальне виділення окремих об'єктів, нехай навіть маленьких і незначних» [2, с. 39]. Така увага до об'єкта перетворює місто на «колаж», про який у своїй відомій роботі К. Роу і Ф. Кеттер пишуть як про «нагромадження абсолютно несумісних об'єктів» [11, с. 82].

Характерна для Другого модерну увага до окремого добре ілюструє застосування кольору в Тірані (Албанія), де з 2002 року адміністрація міста і особисто його бургомістр Е. Рама проводить радикальну колірну реорганізацію міського середовища. Нова колористика міста ігнорує історико-архітектурні і об'ємно-планувальні аспекти простору. У Тірані немає перспективного або регламентуючого колірного плану, процес радше являє собою активно стимульовану ланцюгову реакцію. На сайті адміністрації міста представлено фотографії 39 будівель до і після перефарбування [12]. Використані в оформленні яскравий жовтий, червоний, блакитний, фіолетовий, зелений кольори незалежні від структуро-морфологічної основи архітектурної форми. Для нової забудови міста характерні сміливі, яскраві колористичні рішення, що визначають обличчя цілих кварталів і мікрорайонів, використання типових для Другого модерну прийомів – колірних цитат, глибоких метафор і суперграфіки.

Схожа «інтервенція кольору» має місце в Бухаресті (Румунія), де в 2004 році М. Вангеліє, що керував тоді адміністрацією округу Рахова на окраїні столиці, розпорядився перефарбувати фасади будинків на центральній вулиці в строкаті кольори. На думку Л. Сибіллані і Ш. Веттштайн, ця акція була спрямована на те, щоб спробувати виправити погану репутацію району. Колір був використаний в цьому випадку як зручний і помітний інструмент розвитку району і його маркетингу, що підвищувало шанси успіху на виборах [3, с. 34].

Поширенням і незастосовуванням до цього прийомом революційного проектування колірному простору міста в Другому модерні стають штучно створені колірні палітри міст. Процес їх формування найбільш характерний для нових міст, в яких немає історичних кольорів. У таких містах виникає особливе відчуття, яке К. Й. Синнес і Р. С. Акрі позначили терміном «placelessness» [13] (від англ. «відсутність зв'язку з місцем»), – відчуття, яке характеризується тим, що людина за зовнішніми ознаками не може зрозуміти, де вона перебуває.

Одним з яскравих і найбільш відомих прикладів створення штучної колірної палітри міста стала розроблена в 1976 році Ф. Рієті колірна концепція нового міста Марн-ля-вале (Франція), в якій домінують різні відтінки синього в діапазоні від синьо-зеленого до синьо-фіолетового (архітектор обрав синій колір як найбільш віддалений від кольорів природних будівельних матеріалів). «Міський центр, – пише А. В. Єфімов, характеризуючи цей проект, – Рієті представляє кристалом лазуриту або турмаліну, грані якого переливаються всіма кольорами, але який проте залишається синім. При цьому нитка охристо-оранжового кольору (як виклик або каприз) не порушила, а, навпаки, підкреслила б гегемонію синього» [1, с. 176].

В основу затвердженого в 2005 році в місті Нойштадт в Шварцвальді (Німеччина) проекту колірної трансформації простору було покладено штучну палітру відтінків жовтого кольору. Під девізом «Здрастуй, жовтий – Нойштадт пізнає колір» («Hello Yellow – Neustadt bekennt Farbe») [14] колорист А. Майєр застосував в запропонованому колірному плані ті ж принципи, які зазвичай використовував в своїх картинах: він скоротив і сконцентрував колірні відтінки, щоб відійти від «нервової колористики». У початковій колірній палітрі А. Майєра для міста було вибрано чотири кричущі відтінки. У остаточному проекті палітра (розроблена за активної участі StoDesign) включала 20 узгоджених одне з одним помірних жовтих тонів, які здобули всесвітню популярність під назвою «Нойштадтський жовтий» («Neustadt Gelb»).

Проблема «відсутності зв'язку з місцем», відновити яку в Другому модерні допомагає колористика, характерна для більшості північних міст. Їхня архітектура – це стандартизовані, побудовані за певними формулами, споруди, що повторюються, скуті в застосуванні кольору. Колірна монотонність природного оточення (для північних районів

характерний тривалий сніжний покрив, невелика кількість сонячних днів і м'яке розсіяне освітлення) провокує в сучасному колірному проектуванні використання контрасту і багатоколірності.

Одним з найбільш відомих прикладів розробки спеціальної палітри кольорів є арктичне місто Лонгйєрбієн, розташоване на архіпелазі Шпіцберген, на самій півночі Норвегії. Його палітра була штучно створена протягом десятиліття. Проект, який розпочався в 1981 році, докладно описує в своїй книзі «Longyearbyen in colour – status and challenges» його автор, професор Р. Смедал. Завданням було створити колірну схему для пофарбування фасадів будівель. Вибрані кольори адаптовувалися до навколишнього середовища, з тим щоб будівлі міста вписувалися в досить специфічний ландшафт. Новий колір мав примирити «весь час мінливе освітлення, екстремальний клімат, колористику довколишнього пейзажу і врахувати вплив архітектурного контексту на життя і самопочуття жителів» [15, с. 11].

Активна розробка штучних палітр для нових міст провадиться також у США, Канаді, Росії. М. Клер [16, с. 209] справедливо зазначає, що штучні колірні палітри в сучасному світі з простого комерційного інструменту перетворюються на один з головних репрезентаторів колірної культури. Їх можна розглядати як колірний словник, що містить і систематизує конкретні значення та асоціації.

У цілому, в Другому модерні «питання про те, наскільки простір міста в цілому, а також видимий верхній шар всіх споруд, можна вважати керованим елементом, вирішується в різних містах по-різному» [3, с. 24]. Проте трансформація уявлень про колірне проектування міського простору приводить до «колірної глобалізації» [16, с. 208], яка виражається в радикальних колірних концепціях, увазі до окремого і розробці штучних колірних палітр міст. В результаті кардинально змінюються колірні картини міст, роблячи надзвичайно актуальною проблему розробки теоретичної і методологічної бази аналізу сучасної міської культури.

Література

1. **Ефимов А. В.** Колористика города. – М. : Стройиздат, 1990. 272 с.
2. **Rehsteiner J.** Gedanken zu Städtebau und Farbe in Zürich // Rehsteiner J., Sibillano L., Wettstein S. [Hg.]. Farbraum Stadt. Box ZRH. Eine Untersuchung und ein Arbeitswerkzeug zur Farbe in der Stadt mit einem Buch, 96 Farbporträts und einem Übersichtsplan. – Zürich : Kontrast, 2010. – S. 37 – 50.
3. **Sibillano L., Wettstein S.** Farbe in der Stadtplanung: aktuelle Positionen // Rehsteiner J., Sibillano L., Wettstein S. [Hg.]. Farbraum Stadt. Box ZRH. Eine Untersuchung und ein Arbeitswerkzeug zur Farbe in der Stadt mit einem Buch, 96 Farbporträts und einem Übersichtsplan. – Zürich : Kontrast, 2010. – S. 24 – 36.
4. **Taverne E.** [Hrsg.]. Die Farbigkeit der Stadt. Alte und neue Farbmuster in europäischen Städten. – Basel : Birkhäuser Verlag, 1992. – 188 s.
5. **Tessenow H.** Die Farbe unserer Häuser //

Geschriebenes. Gedanken eines Baumeisters. – Braunschweig, Wiesbaden, 1982. – 190 s. **6. Lenclos J.-P.** Couleurs de la France. – Paris : Le Moniteur, 2003. – 272 p. **7. Lenclos J.-P., Lenclos D.** Couleurs de l'Europe. Géographie de la couleur. – Paris : Le Moniteur, 2003. – 272 p. **8. Lenclos J.-P., Lenclos D.** Couleurs du monde. Géographie de la couleur. – Paris : Le Moniteur, 2003. – 272 p. **9. Cler F. M.** Etudes des coloration L'art et la ville. – Paris, 1976. **10. Goldberger P.** Post-modernism: an introduction // Architectural Design. – 1977. – № 4. – P. 256 – 260. **11. Rowe C., Koetter F.** Collage City: Die Krise des Objekts. Der unerfreuliche Zustand der Textur. – Basel, Boston, Stuttgart, 1984. – 186 p. **12. Администрация города Тирана (Албания)** [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.tirana.gov.al/?cid=2,10> (дата обращения 11.03.2011). **13. Synnes K. J., Akre R.C.** Anchorage, Alaska: Exploring Color in an Urban Frontier // Anchorage 2004 IAMNC Conference [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://www.wintercities.com/Resources/articles/Anchorage.%20Alaska%20Exploring%20Color%20in%20an%20Urban%20Frontier.pdf> (дата обращения 10.05.2011). **14. Цветовой проект города Нойштадт (Германия)** [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.hello-yellow.net> (дата обращения 9.03.2011). **15. Smedal G.** Longyearbyen in Color: Status and Challenges. – Bergen : Eide Forlag, 2001. – 164 p. **16. Cler M.** Against colour globalisation. Colour trends and colour collections: Teir use as a vocabulary and effect upon culture // AIC Proceeding. – 2004. – P. 208 – 210.

Грібер Ю. О. Трансформація уявлень про колірне проектування міського простору в суспільствах Другого модерну

Статтю присвячено аналізу динаміки колірного проектування міського простору. Розглядаються принципи еволюційного перетворення колірного середовища міст. Дається характеристика особливостей переходу до революційного формування міської колористики в суспільствах Другого модерну.

Ключові слова: Другий модерн, колір, архітектура, колористика міста, проектування колірного середовища міста.

Грибер Ю. А. Трансформация представлений о цветовом проектировании городского пространства в обществах Второго модерна

Статья посвящена анализу динамики цветового проектирования городского пространства. Рассматриваются принципы эволюционного преобразования цветовой среды городов. Дается характеристика особенностей перехода к революционному формированию городской колористики в обществах Второго модерна.

Ключевые слова: Второй модерн, цвет, архитектура, колористика города, проектирование цветовой среды города.

Griber J. A. Transformation of ideas about color design of urban space in societies of the Second modern

Article is devoted to the analysis of dynamics of color design in urban space. Principles of evolutionary transformation of color environment of cities are considered. The characteristic of features of transition to revolutionary formation of urban coloristic in societies of the Second modern is given.

Keywords: the Second modern, color, architecture, coloristic of a city, color design of urban space.

Стаття надійшла до редакції 17.05.2011 р.

Прийнято до друку 27.05.2011 р.

протоколом № 11.

Рецензент – д. соц. н., проф. Кононов І. Ф.

УДК 316.334.56

Ємець І. О.

**КОМУНІКАЦІЙНІ ВИМІРИ МІСЬКОЇ ГРОМАДИ:
ВИКЛИКИ ДРУГОГО МОДЕРНУ**

Стало вже загально визнаним, що сучасні демократичні інститути і передусім демократична держава не можуть успішно розвиватися без ефективно діючої системи місцевого самоврядування. Для України, яка перебуває на стадії остаточної руйнації клієнтельних соціальних структур індустріального модерну радянського типу, потреба пошуку теоретичних основ ціннісної легітимації, ціннісно-нормативної точки опори місцевої громади у взаємодії з іншими соціальними інститутами є вкрай важливою. Саме нормативно-ціннісна основа, як доводить європейський досвід, має стати інтегруючим чинником розвитку міських громад у нашій державі, стимулюючи позитивні процеси міжінституціональної взаємодії традиційних і модерних інститутів, національного і глобального громадянського суспільства, традиційних, модерних і постмодерних спільнот та груп. Потреба у відтворенні комунікативної раціональності міських спільнот, у взаєморозумінні між репрезентантами громади та владними структурами, виважених діалогових стосунках, консенсусах і злагоді належить до найактуальніших.

Комунікаційні тенденції розвитку міського самоврядування мають солідне методологічне підґрунтя. Представники комунікативної теорії К. Черрі, К. О. Апель, Ю. Габермас фокусують увагу на необхідності створення нової етики, що є важливою в контексті конституювання відносин місцевого самоврядування, пошуку таких універсальних цінностей, які були б укорінені в «життєвому світі» людини та пов'язані

не тільки з повсякденним буттям, але й з порозумінням груп і спільнот в цілому. Проблема комунікативної моралі репрезентантів міських спільнот досліджується у роботах О. Міхєєвої, Л. Буєвої, Б. Паригіна, А. Урсула. Значний внесок у проблему міжкультурної комунікації зробили відомі європейські та американські вчені А. Берг, Е. Берджес, Е. Кеплен, Р. Парк, К. Шенон. Класичне визначення міжкультурної комунікації (в тому числі і у вимірах місцевого самоврядування) надали російські вчені Є. Верещагін та В. Костомаров, які відзначили, що культурні норми та коди громадян впливають на специфіку функціонування і ефективність дії місцевих громад. М. Бахтін і М. Бубер у своїх працях визначають головні характеристики діалогу як стрижня комунікативної культури, розкривають інформаційний та морально-інтегративний зміст його функцій як способу людського спілкування. Сучасні інформаційно-комунікаційні дослідження пов'язані з теоретичними розвідками М. Кастельса та П. Хіманен. Проблема розвитку та обмеження комунікаційної культури розкривається у роботах У. Бека та К. Мея. Українські вчені І. Кононов, Н. Бусова, А. Ручка, Ю. Саєнко, Р. Шульга досліджують вплив соціокультурної ідентичності на комунікативні процеси, проблематику мовленнєвої комунікації в межах міських громад. Внесок у соціально-теоретичне осмислення проблеми комунікаційних мереж зробили А. Єрмоленко, Б. Слющинський, А. Ситниченко, О. Злобіна, А. Лой. Здійснені напрацювання уможливають подальші дослідження в контексті дослідження європейського феномену комунікації міської громади.

Метою розвідки виступає аналіз ціннісного потенціалу моделі нормативної інформаційної комунікації та меж функціонування мережевої культури в умовах Другого Модерну.

На перетині тисячоліть проблема відтворення автентичної комунікації міськими громадами набула особливого значення. Вона зумовлена появою якісно нових некласичних обставин ситуації відчуження та аномії, які загострюється в сучасному світі разом з поширенням нової хвилі глобальної кризи. Втрата індивідом самототожності, моральна фрустрація, аномія стають серйозною проблемою, що перешкоджає не тільки спілкуванню на міжсуб'єктному рівні, але й системним чинником, що унеможливорює міжінституціональні зміни. Вкрай важко віднаходити соціальні точки дотику в умовах розбалансування та занепаду багатьох соціальних інституцій. У цьому контексті можна цілком погодитися з Ю. Габермасом, який зазначає, що знеособлення людини, «спустошення комунікативного потенціалу життєвого світу є однією з головних ознак нашого часу» [1, с. 56].

Інший представник комунікативної теорії К. О. Апелъ вважає, що визначальним принципом, на підставі якого можна інтегрувати людей у «комунікативну спільноту», є відповідальність. Запропонована Апелем етика відповідальності базується на положенні про відповідальність як

діалогічний принцип, що випливає з нормативної умови існування людей у світі поруч «один з одним і один для іншого» [2, с. 115]. У цьому контексті різноманітні європейські спільноти покладають надію на нову «макроетику», засновану на почутті власної відповідальності представника громади не лише за власну локальну долю, але й за долю європейського самоврядування та людського співтовариства у цілому.

Останні десятиліття пробуджують до життя нові форми комунікаційної взаємодії у межах мобільних міських спільнот і на усіх рівнях міського самоврядування. Урізноманітнюються канали комунікації. Політичні, національні та гендерні спільноти опановують сучасні комунікаційні навички Інтернет-культури, без якої неможливо уявити собі сучасну європейську міську громаду. Ця культура, як зазначає М. Кастельс, створює ідеологію свободи та комунікаційної відповідальності, які є вкрай важливими для мережевого співіснування представників міських громад.

У цьому контексті доречними є слова відомого економіста і соціолога Й. Масуди, який фокусує увагу на тому, що поширення навичок інформаційного суспільства у міських громадах сприяє формуванню спільного семіотичного простору, органічно приводить до «усунення технічних перешкод, які в минулому не дозволяли громадянському суспільству брати активнішу участь у забезпеченні демократії свого суспільства» [3, с. 34].

Прозорість комунікацій в межах європейської моделі міського самоврядування сприяє прагненню громадян задовольняти свої інтереси в обхід державної політики, актуалізує свободу творчості. Мало того, така модель органічно заперечує виміри інфантилізму та патерналізму, що притаманні міським спільнотам пострадянського простору. Свідченням позитивності цієї тенденції є той факт, що розширення комунікаційного простору органічно призводить до зменшення кількості матеріальних ресурсів, підвищення рівня «комунікаційної розумності» представників різних спільнот. Такі нові інформаційні форми взаємодії стали вдалою відповіддю на виклики глобальної доби, а не лише «...блідюю, штучною заміною попередніх традиційних форм суспільств» [4, с. 72]. На тлі розширення мережевої взаємодії у різноманітних спільнотах М. Кастельс визначає цілу низку міських соціальних рухів, які, впливаючи на дії влади, позитивно сприяють розширенню інформаційних прав європейських міських громад. Втім, він фокусує увагу на тому, що приєднання до комунікаційного простору має бути добровільним. «Люди приєднуються до мережевого суспільства тому, що вони хочуть цього, тому, що вони поділяють ідеали міського самоврядування та цінності самовираження» [4, с. 70].

Розширення інформаційних мереж у Європі конститується на демократичних засадах громадянського суспільства, автономних від втручання централізованої влади. Інформація та знання поширюється серед репрезентантів громади безкоштовно, що свідчить про створення

нових соціальних відносин. У межах цих відносин унеможлиблюються старі соціальні моделі, що засновані на регламентації людської поведінки, залежності від центральної влади, матеріальних цінностях виживання. Спільні інноваційні цінності є не тільки основою людського порозуміння, співпраці, солідарності та довіри, але й вагомим чинником поліпшення інституційної взаємодії. Зважаючи на важливість цієї проблематики, слід зауважити, що сучасні особливості соціальних процесів Другого модерну значно розширюють актуальний ще двадцять років тому інструментарій, яким послуговуються місцеві громади для висвітлення своєї діяльності. Сьогодні досить важко чітко відстежити та описати канали не лише інформаційних потоків щодо місцевого самоврядування, але й те, яким чином забезпечується належний рівень автентичної мережевої комунікації у суспільстві. В європейських соціальних міських мережах активної популяризації набувають як уже звичні форми мережевої взаємодії (веб-сайти, електронна пошта, місцеві телеканали і радіо), так і відносно інноваційні, нові (он-лайн опитування, дискусійні групи та консультації щодо законів та інших важливих питань, блоги, соціальні мережі).

Такої вільної комунікативної інформаційної взаємодії у межах місцевих спільнот важко досягти в сучасних українських містах, де лише незначна частина місцевих мешканців опанувала нові навички інформаційного суспільства (менше ніж 30% мешканців пострадянських місцевих спільнот користуються інновативними інструментаріями). Це органічно породжує базову проблему: забезпечення «прозорості діяльності місцевої громади у контексті існуючої розмитості місцевого самоврядування у пострадянській соціальності» [5, с. 18–19].

Концептуально узагальнюючи досвід провідних європейських країн, комунікативну відкритість можна розглядати у трьох вимірах. По-перше, йдеться про доступ широкої громадськості до сучасних інноваційних технологій, мереж громадянського суспільства до усіх форм горизонтальної кооперації та співпраці у межах самої громади, з владою та бізнесом. На жаль, українські реалії свідчать про те, що навіть у великих промислових центрах інститут відповідального громадянського суспільства поки що на стадії формування, а за таких умов і влада не завжди вважає за потрібне оприлюднювати результати своєї діяльності та змістовно звітувати перед контрольними органами громади і місцевими мешканцями.

По-друге, прозорість. Реалізація цієї інтенції передбачає пошук нових інтерактивних засобів двосторонньої комунікації між репрезентантами міської громади, «новими спільнотами» владою та бізнесом, який зацікавлений у модернізації мережевого самоврядування на всіх рівнях.

По-третє, планування громадської діяльності, пропозицій щодо законотворення. Це – потреба у внутрішній і зовнішній експертизі діяльності громад, а також їх інформаційне забезпечення діяльності не

лише у публічно-політичній сфері, але й у сфері приватногосподарських відносин, правової діяльності.

По-четверте, якість місцевого самоврядування не може змінитися кардинально без набуття пострадянською особою справжньої, а не «симульованої» ідентичності, яка і є основою для автентичної комунікації у межах місцевої громади.

Втім, сучасність чітко окреслює межі комунікаційної парадигми суспільного розвитку, адже виникає ціла купа проблем, які досить важко подолати в контексті усталених теоретичних підходів. У світі відбуваються досить складні процеси суспільного розшарування. Проблема бідності у багатьох навіть розвинутих країнах загострюється, внаслідок чого, як слушно зауважує З. Бауман, втрачаються суспільні виміри комунікації між заможними та бідними членами громади [6]. Згідно з соціологічними опитуваннями, серед мешканців вітчизняних місцевих громад не існує авторитетних інстанцій, де можна було б віднайти моральну компенсацію та справедливість. Кількість маргінальних груп в контексті розвитку глобальної економічної кризи тільки збільшилася, проте зросли статки найбільш заможних людей. Соціальні та комунікативно-інформаційні права багатьох членів громад не забезпечені. Водночас, важливі для міських громад питання, що пов'язані з екологічним середовищем, збереженням історичної пам'яті, самоорганізації мережевих спільнот засобами масової комунікації замовчуються. Тому спостерігаємо типову проблему, характерну для пізнього модерну, а саме, маніпуляцію сучасними Медіа суспільною свідомістю громадян. Відтак, на сьогодні маємо в межах міських спільнот неминучу суперечність між матеріальними і постматеріальними цінностями, які лише зростають. Поліпшити ситуацію можна лише комплексними змінами на всіх рівнях інституційного розвитку і передусім в існуючій соціальній структурі та громадянському суспільстві.

Таким чином, потреба у створенні інновативно-комунікаційних місцевих громад в Україні є цілком очевидною, адже поверхове залучення інноваційних форм комунікації у процес діяльності громад не може розв'язати системні проблеми місцевого самоврядування. Розв'язання цих проблем лежить у площині набуття репрезентантами громад комплексної інновативної ідентичності, яка і є підставою для справжньої комунікації між громадами, владою та бізнесом. Доцільним є поєднання нормативних підвалин «макроетики» з цінностями Інтернет-культури. Відтак нові цінності не заперечують позитивних елементів традиційного життєвого світу, існування якого у добу інновацій має стати більш повним, насиченим і відповідальним. Лише творче поєднання у діяльності місцевих громад цінностей, норм і правил традиційного суспільства, інтенцій Першого і Другого Модерну може забезпечити позитивну еволюцію місцевого самоврядування.

Література

- 1. Хабермас Ю.** Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью / Ю. Хабермас. – М. : АО «КАМІ», 1995. – 192 с.
2. Апель К-Отто. Дискурс і відповідальність / Апель К-Отто. – К. : Дух і Літера, 2009. – 430 с.
3. Сморгунов Л. В. Изучение «третьей волны демократизации» в сравнительной политологии / Л. В. Сморгунов // Космополис : альманах. – М., 1999. – С. 30 – 31.
4. Кастельс М. Інформаційне суспільство та держава добробуту / М. Кастельс, П. Хіманен. – К. : Ваклер, 2006. – 231 с.
5. Чабаненко О. Інформаційний супровід роботи сучасних парламентарів / О. Чабаненко. – К. : П. Р. С., 2011. – 112 с.
6. Бауман З. Текущая современность / З. Бауман. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с.

Емець І. О. Комунікаційні виміри міської громади: виклики Другого модерну

Статтю присвячено проблемі аналізу ціннісного потенціалу моделі нормативної інформаційної комунікації та кордонів функціонування мережевої культури в умовах Другого Модерну.

Ключові слова: комунікація, місцеве самоврядування, суспільство, комунікативна відкритість.

Емец И. А. Коммуникационные измерения городской громады: вызовы Второго модерна

Статья посвящена проблеме анализа ценностного потенциала модели нормативной информационной коммуникации и границ функционирования сетевой культуры в условиях Второго Модерна.

Ключевые слова: коммуникация, местное самоуправление, общество, коммуникативная открытость.

Emets I. A. Communication measuring of an urban community: challenge of the Second modern

The article is devoted to the problem of analysis of the value potential of model of normative informative communication and borders of functioning of network culture in the conditions of the Second modern.

Keywords: communication, local self-government, society, communicative openness.

Стаття надійшла до редакції 16.05.2011 р.

Прийнято до друку 27.05.2011 р.

протоколом № 11.

Рецензент – д. соц. н., проф. Кононов І. Ф.

КОРДОНИ ОРГАНІЗАЦІЙ

УДК 316.74:378.4

Калініна К. М.

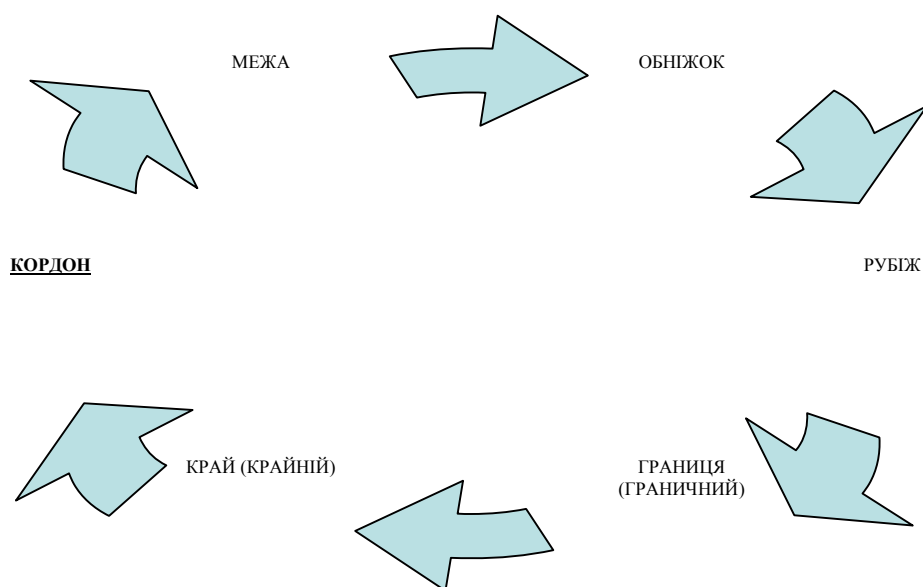
МЕЖІ УНІВЕРСИТЕТУ ЯК СОЦІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ (СИСТЕМНИЙ ПІДХІД)

З часів здобуття незалежності нашою країною її університетська система трансформується: змінюється її структура, функції, вектор розвитку, якісний зміст діяльності та впливу на сучасне суспільство, а також розширюються межі як самої університетської організації, так і сфер її діяльності. Сучасний університет має вигляд великої організаційної структури. *Проблемою* є те, що вибраному європейському вектору розвитку університету суперечить непрозорість існуючих університетських меж, їх недостатнє вивчення.

Межі соціальних утворень почали вивчати з XIX ст., при цьому в основному аналізувалися політичні кордони. Серед сучасних вітчизняних дослідників кордонів можна назвати Кононова І. Ф. [1], Хобту С. В. [2], Кочана В. М. [3]. У вітчизняній науковій літературі вивченню кордонів сучасного університету не приділяли увагу. Наша *мета* – спробувати дослідити розвиток та сучасний стан кордону університету з точки зору системного підходу та виявити певні суперечності між європейським та вітчизняним розвитком сучасних ВНЗ.

Категорія «кордон» пов'язана кодом, який визначає різницю. Де б ці лінії не актуалізувалися, вони все одно є розміткою «між» [4, с. 268]. Але є суперечності у використанні синонімічних термінів категорії «кордон». В тлумачному словнику української мови «кордон» має декілька визначень: 1) державні межі; 2) межа між чим-небудь; 3) загін прикордонної або іншої військової охорони і місце його розташування; 4) рівномірне розташування армії невеликими загонами в одну лінію [5, с. 460]. Синонімічні терміни – «межа», «рубіж», «границя», «грань». «Межа» має декілька визначень: 1) лінія, що розділяє різні території; 2) вузька смуга землі між полями; 3) дозволена норма чогось; 4) кінець, край; 5) останній, крайній [5, с. 513]. «Рубіж» – 1) лінія, що відмежовує кого-, що-небудь від когось, чогось. Те, що відділяє одне від одного, межа або ступінь розвитку когось, чогось; 2) державний кордон; 3) лінія оборони, військових укріплень, передова позиція, вогневий рубіж [5, с. 727]. «Границя» – 1) лінія, що розмежовує які-небудь території, смуга поділу; 2) кордон між державами; 3) допустима норма, межа [5, с. 185]. «Грань» – 1) лінія поділу, межа, границя; 2) плоска поверхня предмета під кутом до іншої, 3) властивість, риса, особливість. Суспільне

сприйняття цих синонімів досить неоднакове, наприклад, «кордон» відображає тільки державну межу між країнами, «межа», як смуга між землями або територіями, «рубіж» як відмежування когось, чогось, «границя» як кордон державний, «грань» радше як математичне значення. Таким чином, згідно зі словником за ред. В. С. Калашніка, можна сконструювати схему синонімічних понять, починаючи з категорії «КОРДОН» та закінчуючи «КРАЙНІМ» (див. Схему 1).

Схема 1. Синонімічні поняття

Таким чином, політичний відтінок світлішає від «кордону» до «краю», а згущується земельно-територіальний. Для соціології кордон – це не просто лінія на мапі, а оформлення тканини соціального цілого, кордон є смугою особливого життєвого простору. В сучасному суспільстві природа та функції кордону змінюється. З одного боку, кордони стають проникливими, що може призвести до повного зникнення. З іншого – кордони більше контролюються та спектр існуючих кордонів все більше розширюється (фізичні, гендерні, культурні, групові, цивілізаційні) [2, с. 412]. З точки зору І. Ф. Кононова «кордон може бути визначений як соціальний інститут, що створює відносно замкнуті поля інституціональної регуляції» [1, с. 48]. Він наголошує на тому, що кордони в суспільстві пронизують всі сфери життєдіяльності, що кордони – «це особливий соціальний інститут, головними функціями якого є поділ людських груп і визначення умов для контактів між ними» [1, 48]. Для подальшого аналізу університету треба окреслити понятійний глосарій. Найбільш правильний термін є «рубіж» як відмежування чогось, когось від чогось, когось, як лінія, яка може бути формальною, територіальною, і у свідомості людей –

найширше визначення. Але при аналізі синонімічних понять терміна «кордон» можна виділити тенденцію використання категорії «межа» або «межування», «відмежовує», «між», «розмежовує». Тому надалі доцільно буде використовувати термін «межа» для більш різноманітного та глибинного аналізу ліній розмежування. «Межа» – географічне, просторове, групове відокремлення одного явища від іншого (однієї структури від іншої, однієї системи від іншої, однієї підсистеми від іншої, одної будівлі від іншої, однієї території від іншої тощо), яке має чіткі фізичні або просторові лінії зі своїми соціальними функціями.

Спробуємо університет визначити через організаційний підхід. Зі цієї точки зору він є складною системою зв'язаних між собою соціальних ролей та позицій її членів, а отже його ознакою є ієрархічність. Безумовно університет має цільову природу, тому що ним створюються умови для реалізації певних цілей, які виконуються найефективніше. Він є одночасно засобом та інструментом для забезпечення функції об'єднання всіх його членів, регулюючи їх діяльність для досягнення колективної мети. Підрозділи університету відрізняються спеціалізацією за функціями та цілями. Він досить самобутній, має часткову автономію [6, с. 212]. Університет має підсистеми регулювання та контролю діяльності елементів системи. Тому можна констатувати той факт, що університет трансформувався в динамічну класичну соціальну організацію з комерційними рисами. Університет створює певні цінності, норми та застосовує у своїй діяльності правила, сукупність яких має забезпечити підтримання її структури [6, с. 211]. Якщо університет є організацією, то його можна визначити за допомогою системного підходу, який полягає в дослідженні університету як цілісної системи з її структурними підрозділами, що взаємодіють, і пов'язані єдиною метою. Саме системний підхід допомагає побачити організацію, як цілісну систему (єдність її підсистем) [6, с. 216].

Якщо сучасний університет є системою, то у нього є внутрішнє та зовнішнє середовище. Так складові системи, які містяться всередині обмеженого простору, будуть відноситися до самої системи, до її внутрішнього середовища, а все що поза цими межами – до навколишнього середовища. Потоки, які спрямовані до організації із зовнішнього середовища, є вхідними потоками, а якщо процес протікає навпаки, то – вихідними. Університет, як організація, оточений середовищем, яке складається з елементів: ринок і абітурієнти з пропозиціями та запитами, уряд з податковими і законодавчими вимогами, партнери, технології, методи, обладнання, вимоги до якості освітніх послуг, освітнім рівнем виконавців (як педагогічного складу, так і допоміжного персоналу), діяльність конкурентів, наслідки економічних криз та ін. Середовище впливає на організацію і накладає свої вимоги. Воно змінне, є параметри, які змінюються повільно, а є – непередбачувано.

Таким чином, якщо є окрема організація (в даному разі університет) і зовнішнє динамічне середовище, то має бути межа між ними, яка і відокремлює організацію від інших організацій та середовища. Для університету ж, як організації, межі створюються фізичні (будівлі та територія), організаційні (відмінність умов праці, соціальних умов, методів та технологій, співробітництво та партнерство), у свідомості (імідж організації, організаційний патріотизм, корпоративна культура). Так, фасади будівель корпусів Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (ЛНУ імені Тараса Шевченка) ремонтують і вдосконалюють, розроблено та втілено в життя дизайн студентського майданчика, територію університету огорожено парканом. Будуються нові корпуси і в Східноукраїнському національному університеті імені Володимира Даля (СНУ імені Володимира Даля).

Створюються умови для підвищення кваліфікації викладачів, повного соціального страхування. Так, в ЛНУ імені Тараса Шевченка є Інститут післядипломної освіти. Зараз викладачі, аспіранти, докторанти та студенти університету проходять стажування та проводять дослідження у провідних навчальних закладах Австрії, Німеччини, Китаю, Польщі, Франції, Швеції, Японії, Чеської Республіки та ін. Постійно відбувається обмін викладачів й студентів між ЛНУ імені Тараса Шевченка та вищими навчальними закладами КНР. У Донецькому національному технічному університеті (ДонНТУ) функціонує факультет перепідготовки кадрів, факультет підвищення кваліфікації. В Донбаському державному технічному університеті є Інститут підвищення кваліфікації.

Розроблено нові методи викладання матеріалу, наприклад, дистанційне навчання. Відділ дистанційного навчання, регіональний центр з розробки електронних засобів навчання, центр інноваційних технологій функціонують у ЛНУ імені Тараса Шевченка. Центр дистанційної освіти – у ДонНТУ, Інститут післядипломної освіти і дистанційного навчання – у СНУ імені Володимира Даля. Університети розширюють спектр міжнародного співробітництва. ДонНТУ бере участь у виконанні договорів про співробітництво із зарубіжними партнерами-вузами як то Університет Макуорі (м. Сідней); Софійський гірничо-геологічний університет; Портсмутський університет (Великобританія) та університети Німеччини, Китаю, Італії, США, Франції та ін. СНУ імені Володимира Даля співпрацює з Магдебурзьким університетом ім. Отто фон Гюріке (Німеччина); Македонським університетом бізнесу і соціальних наук (Греція); Харбінським науково-технічним університетом (Китай) та ін. Міжнародна діяльність є одним з пріоритетних напрямків роботи і ЛНУ імені Тараса Шевченка, спрямована на встановлення та зміцнення зв'язків з науковими центрами, організаціями та навчальними закладами Європи, Азії, Африки та Північної Америки у сфері освіти, науки, досліджень і культури (наприклад, Інститут сходознавства

Російської академії наук (Росія), Юнчинський державний університет (Китай), Інститут підготовки педагогічних кадрів при Академії Орлеан-Тур (Франція) та ін.) [7, с. 174].

У свідомості населення регіону, країни та світу формується збірний образ університету як вищого навчального закладу, який є носієм якісної освіти та має свою корпоративну культуру. Для університетського патріотизму ВНЗ формують місію, мету та стратегію. Вони дають суб'єктам зовнішнього середовища загальне уявлення про університет, сприяють формуванню чи закріпленню певного іміджу організації. У кожного університету Донбасу є свій офіційний сайт, символіка, історія, традиції та корпоративний дух.

Таким чином, бачимо, що університетська межа як межа системи створюється і як фізична складова, і організаційна, і у свідомості людей. Усередині самих меж відбувається трансформація входів у виходи. Входом в університетській організації можуть бути абітурієнти, працівники, матеріали, технології та інформація, або їх різні комбінації. Виходи – це продукція (кваліфіковані спеціалісти, інтелектуальний капітал та послуги).

Системи можуть бути закритими та відкритими. Головна характеристика закритої системи в тому, що вона ігнорує ефект зовнішнього впливу. Відкрита система визнає динамічну взаємодію з навколишнім світом. Організація отримує свою сировину і ресурси з довкілля. Університет є відкритою системою, тому що без тісної взаємодії із зовнішнім середовищем він не може існувати. Університет, як відкрита система, зростає, прагне більшої спеціалізації своїх елементів, розширює свої межі як просторові, так і межі надання послуг. Так, в СНУ імені Володимира Даля за період 1997 – 2008 років загальний контингент студентів зріс більш ніж у двічі (у 1997 р. він становив 7003 осіб, у 2008 – 15208 осіб). В ЛНУ імені Тараса Шевченка за період 2005-2008 років контингент студентів збільшився до 21089 осіб (на 1. 10. 05 р. контингент студентів становив 17306 осіб, на 1. 10. 08 р. – 21089 осіб). У СНУ імені Володимира Даля в 1997 році було 55 напрямків підготовки спеціалістів, а в 2007 – 124 напрямки [7, 173]. Університети Донбасу стрімко розширюють свої межі за допомогою відокремлених структурних підрозділів. Так, наприклад, до складу ЛНУ імені Тараса Шевченка входить 5 коледжів, 5 професійних ліцеїв, загальноосвітня школа. До складу ДонДТУ входять 6 відокремлених факультетів, наприклад, Єнакієвський інженерний факультет, Ровеньківський інженерний факультет, Лисичанський інженерний факультет та ін. В ДонНТУ – 5 технікумів, 3 навчальних центри, в СНУ імені Володимира Даля – Антрацитівський факультет гірництва і транспорту, Інститут хімічних технологій (м. Рубіжне), Краснодонський факультет інженерії і менеджменту, Кримський факультет, Сіверськодонецький хіміко-механічний технікум, Стахановське відділення Інституту післядипломної освіти і дистанційного навчання, Технологічний інститут (м.

Сіверськодонецьк). До складу університетів входять вже не тільки навчальні заклади. Так, до складу ЛНУ імені Тараса Шевченка входить Дитяча обласна філармонія ЛНУ «Хай пісня скликає друзів», спортклуб, центр культури та дозвілля, обсерваторія, санаторій-профілакторій, ботанічний сад та ін. До складу ДонНТУ входить студія художнього слова, лекторій, центр культури. Тому можна сказати, що університети формуються як дуже потужні освітньо-культурні центри [7, с. 175]. Таким чином, університетські межі розширюються у різних напрямках.

Університет як соціальна організація має свої межі, він функціонує у межах інституту освіти, який має свої інституційні межі. Інститут освіти може впливати на межі університету як зовнішнє середовище, так і як чинник формування внутрішніх організаційних меж.

Література

1. Кононов І. Ф. Проблема границ и ее значение для социологии / И. Ф. Кононов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – С. 45 – 49. **2. Хобга С. В.** Восточный участок украинско-российской границы: особенности восприятия границы и перспектива демаркации // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць. – Вип. 16. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2010. – С. 412 – 416. **3. Кочан В. М.** Проблема границ и пограничья в социокультурных исследованиях конца 19 – 20 вв. / В. М. Кочан // Вісн. СевДТУ: зб. наук. праць. – Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2008. – С. 70 – 73. **4. Нартова Н.** Эссе о границе / Н. Нартова // Laboratorium. – 2010. – № 1. – С. 268 – 273. **5. Тлумачний словник української мови** / за ред. д-ра філол. наук, проф. В. С. Калашнікі. – Х. : Прапор, 2002. – 992 с. **6. Калініна К. М.** Організаційна динаміка сучасного університету / К. М. Калініна // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : зб. наук. праць ДонДУУ. – Донецьк : ДонДУУ, 2010. **7. Калініна К. М.** Університет в старопромисловому регіоні (на прикладі Донбасу) / К. М. Калініна // Вісн. ЛНУ імені Тараса Шевченка : Соціологічні науки. – 2011. – № 2 (213). – С. 169 – 177.

Калініна К. М. Межі університету як соціальної організації (системний підхід)

У статті визначаються кордони університету як соціальної організації з точки зору системного підходу. Визначаються реалії сучасного стану університетів та суперечливість європейському вектору розвитку.

Ключові слова: кордони, межа, соціальна організація, системний підхід, відкрита система, закрита система, вільна організація.

Калинина Е. М. Границы университета как социальной организации (системный подход)

В статье определяются границы университета, как социальной организации с точки зрения системного подхода. Определяются реалии современного состояния университетов и противоречие европейскому вектору развития.

Ключевые слова: границы, межа, социальная организация, системный подход, открытая система, закрытая система, свободная организация.

Kalinina E. M. Boundaries of a university as a social organization (system approach)

The article defines the boundaries of the university as a social organization with a systems perspective. Here determined the present state of universities and opposition to the European vector of development.

Keywords: borders, abutment, social organization, systems approach, an open system, closed system, loose organization.

Стаття надійшла до редакції 17.05.2011 р.

Прийнято до друку 27.05.2011 р.

протоколом № 11.

Рецензент – д. соц. н., проф. Кононов І. Ф.

КОРДОНИ ОСОБИСТОСТІ

УДК 153.923.43

Гаврилов М. І.

„ПЛАВАЮЧИЙ КОРДОН” ВИЯВЛЕННЯ НЕНОРМАЛЬНОСТІ В СТАНАХ НОРМИ

Публічна політика завжди порівнюється з театром. А те, що зараз панує на політичній авансцені, часом межує з абсурдом та безумством, адже все більше політичних діячів постають у вигляді дивних персонажів. Вони настільки розкріпачені у своїх проявах, що ніскільки не соромляться для всіх оголювати свою душу і мати непристойний вигляд. Ющенко порівнює голову свого уряду Тимошенко з бомжем і собакою, який „нахапався боргів як бліх”. Та, в свою чергу, не може без образ згадувати прізвище чинного президента. Лукашенко публічно називає „козлом” голову Єврокомісії Баррозу та „вошивим” керівництво України. Янукович в День Перемоги обіцяє підписати закон про прапор Перемоги і, замість виконання обіцяного, віддає цей закон на експертизу в уряд. Життєрадісний Медведєв наполягає на заміні стоватних лампочок на ртутні, переносить часові пояси, пропонує вимикати світло о десятій вечора, скасовує техогляд. І таких прикладів прояву ненормальності можна множити і множити.

У всіх цих ненормальних станах політичних діячів надто багато енергії психічної неадекватності і авантюрної інфантильності, які негативно відбиваються на самопочутті суспільства, тому що воно цим отруюється і неспроможне самостійно знайти дієву протиотруту. Своє вагоме слово повинні сказати експерти. Лише вони можуть поставити правильний діагноз і визначити тенденції в проявах ненормальності в стані норми.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких від самого початку було закладено три підходи до розв’язання даної проблеми, свідчить, що багато в чому ці підходи задають напрям і для всіх і всі наступні робіт.

По-перше, з самого початку проблема прояву ненормальності в нормі, яку В. М. Бехтерєв (1886) розкриває через перехідні стани між психопатіями та нормальними станами, розглядається через протиставлення відносно відокремлених станів „норми” й „ненормальності”. Так, П. Б. Ганнушкін (1933) розчиняє ці стани в „латентних психопатіях”, а О. В. Кербіков (1973) описує їх через „крайні варіанти нормального характеру”. І навіть тоді, коли К. Леонгард (1968) позначає ці стани через поняття „акцентуованої особистості”, а А. Є. Личко (1977) – „акцентуацію характеру”, дана відокремленість нікуди не зникає.

По-друге, в дослідженні пограничних станів укорінився „медичний” підхід, згідно з яким крайні варіанти норми являють собою вибірково вразливість стосовно певного роду психогенних впливів при хорошій і навіть підвищеній стійкості до інших. Мало того, П. Б. Ганнушкін наполягав на тому, що „правильне розуміння цих станів стало можливим тільки відтоді, коли в основу цього розуміння було покладено психіатричну точку зору” [1, с. 269]. Тому до цього часу як методологічний засновок вивчення ненормальних проявів в стані норми приймається твердження, що опис цих станів до дрібниць збігається з описом психопатичних особистостей, які взяті з клінічної психіатрії. У свою чергу, дослідники пограничних станів до сих пір керуються правилом, згідно з яким, опис можливий лише на основі клінічного досвіду. Навіть проблема формування характеру в дитячому віці, яка орієнтована на практичних психологів, представлена в літературі з дитячої психології майже винятково на основі клінічної, а не психологічної систематики типів акцентуацій. І як відмічає Г. В. Бурменська, „крайові варіанти норми” сприймаються як орієнтири для опису всього діапазону норми, оскільки достатньо зрозуміла диференціація характерологічних типів з позиції віково-психологічного аналізу відсутня” [2, с. 9].

По-третє, стан „норми” не стільки досліджується, скільки відтворюється за замовчуванням. Слід погодитися з Б. С. Братусем в тому, що „визначення норми належить до ряду, мабуть, найбільш нелюбимих питань, які прагнуть наскільки можливо обійти. Якщо ж уникнути цього неможливо, то все продовжує зводитися врешті-решт або до статистичних критеріїв (будь таким, як більшість), або до адаптаційних, гомеостатичних критеріїв (головне – добра пристосованість, урівноваженість з середовищем), або до негативних критеріїв (поки явно не хворий, отже здоровий) і т. д.” [3, с. 7–8]. За межами в форматі „або-або” визначення норми втрачає свою силу і трансформується в „прокрустове ложе” предписаного. Лише за допомогою розуму можна виявити в протилежних станах якісних визначень „норми” і „ненормальності” їх єдність у вигляді „нормальної ненормальності” та „ненормальної нормальності”.

Метою даної статті є дослідження ненормальних станів з плаваючими кордонами, які мають фіксовану відносну нормальність у відчуттях користувачів та мінливу точність в оцінках експертів.

Зрозуміти, чому можливий такий взаємозв'язок норми і ненормальності, можна лише в разі, якщо будуть встановлені межі, в яких такі стани зберігають свою якісну визначеність, використані адекватні одиниці вимірювання і співвіднесені з мірою компетентності тих, хто її визначає і змінює.

У логіці взаємовиключних побудов за типом „або-або” норму прийнято співвідносити з „істиною”, а ненормальність – з її протилежністю. І ця співвіднесеність є своєрідною точкою відліку для

усіх видів нормотворчості. В даній системі координат процес нормотворчості не тільки приписує, як „має бути” у форматі „правильної” поведінки, скільки визначає, як „не повинно бути” в межах „неправильної” поведінки. Більш продуктивним для розуміння норми як такої є її співвіднесеність з мірою якісної визначеності, в межах якої кількісні зміни не порушують її тотожність самій собі. Тоді щось протилежне нормі можна представити як те, що лежить по „цю” і „ту” сторони норми і є іншою якісною визначеністю – так званою ненормальністю.

Така ненормальність стає актуальною, наприклад, для стану води у вигляді льоду чи пари стосовно її нормального стану у вигляді рідини. Якщо візьмемо за норму стан води в межах від „0” до „100” градусів, то стан, коли з’являється лід і коли, закипаючи, вода перетворюється на пару, будемо вважати ненормальними станами щодо рідкого стану. Якщо ж візьмемо за точку відліку температуру води від 25 до 40 градусів, в межах яких більшість людей отримують комфортні відчуття від водних процедур, то в даних межах можна зафіксувати міру внутрішньої визначеності її нормального стану для цих користувачів. Збільшення температури за верхню межу та зменшення нижче від нижньої межі буде породжувати для „нормальну ненормальність”. В свою чергу, наближення температури до порогових значень, при яких вода переходить в інші стани, створить відчуття „ненормальної нормальності”. При цьому знайдуться люди, які будуть вважати такі відхилення від норми для себе цілком прийнятними. А експерт у кожному конкретному випадку буде лише безпристрасно констатувати, що температура води в даний момент в межах „нормального” стану рідини.

В проявах людини можна виявити сім станів, якісна визначеність яких фіксується „плаваючим кордоном”¹: 1) Нормальний стан як такий (природний, звичайний), що визначається як протилежність ненормальним станам як таким; 2) Ненормальний стан, що передуює становленню нормального стану. В такому стані проявляються паталогічні властивості, якими є постійні, вроджені якості людини. Ці властивості, хоча і можуть протягом життя посилюватися або розвиватися в певному напрямку, але не піддаються якимось різким змінам; 3) Ненормальний стан, який є наслідком порушення адаптації до соціальної реальності, що досягає стану психозу; 4) Ненормальний стан близький до ненормального в ще нерозвинутому стані, але такий, що вже проявляється в кордонах норми як такої; 5) Ненормальний стан близький до нормального, що настає після ненормальності близької до ненормального стану в ще нерозвинутому вигляді; 6) Ненормальний стан близький до ненормального стану, що настав внаслідок порушення адаптації до навколишнього середовища, але ще проявляється в межах норми як такої; 7) Ненормальний стан близький до нормального, що

передусє ненормальності близькій до ненормального стану у вигляді психозу.

Міра компетенції в розумінні норми і ненормальності співвідноситься з трьома вимірами: оцінкою експерта, власною самооцінкою та реакцією користувачів.

Перший вимір пов'язаний з осмисленням нормальності як такої. Інакше цей стан можна назвати станом експерта. Людина, яка претендує на те, щоб бути експертом, повинна, як мінімум, знати міру певної норми, в межах якої вона зберігає свою якісність, і одиниці вимірювання, за допомогою яких можна встановити цю визначеність. Іншими словами, визначаючи міру нормальності норми, він повинен, з одного боку, обґрунтувати механізм переходу „ще не норми” в норму, а з другого – показати, як норма може виявитися за межею „вже не норми”. Але коли експерти в одній галузі знання, занурюючись у іншу систему її координат, забувають, що в ній вони вже не експерти і не мають права свої опінії зводити в ранг оціночних суджень, коли вони стану „ненормальної нормальності” в силу її пікантної особливості надають вигляд „оригінальної індивідуальності”, тоді вони втрачають свій статус і тим самим потурають воздвиженню на трон ненормальних проявів. Цінність такої експертизи варта „фейлетонної епохи”, в якій, як писав Г. Гессе „часом особливо популярними були опитування відомих людей з актуальних питань..., при яких, наприклад, маститих хіміків або віртуозів фортепіанної гри примушували висловлюватися про політику, улюблених акторів, танцівників, гімнастів, льотчиків чи навіть поетів – про переваги і недоліки холостяцького життя, про гадані причини фінансових криз і так далі. Важливо було тільки пов'язати відоме ім'я з актуальною в дану мить темою” [6, с. 13].

Другий вимір передбачає визначення нормальності стосовно власної персони. Цей стан близький за духом стану експерта, тому що від початку передбачає рівень саме такої компетентності і разом з тим містить спекулятивний аспект дилеми: чи може «ненормальний» назвати себе «ненормальним»? На перший погляд, встановити ступінь адекватності власного стану не є складною проблемою. І це твердження більшою мірою співвідноситься зі станом норми та «нормальної нормальності». Чим ближче до пограничних станів, тим менше такого роду запевнення відповідають реаліям. Коли стан «ненормальної нормальності» дозволяє позиціонувати себе як «екстримала», то нерідко суб'єктивне відчуття «все нормально» може привести до «переохолоджень» та «теплових ударів». Примітно в цьому плані, як мер Києва Черновецький публічно визначає свою психічну нормальність: «Подивіться на моє тіло, на те, як я викладаю свої думки. Я абсолютно здоровий, адекватний, я логічно мислю, філософськи. Я – кандидат наук, проректор у минулому... Я блискуче володію своєю мовою». «Ми йдемо до того, що будь-який політичний лідер, не тільки мер, може бути підданий принизливій процедурі, доведений до самогубства. Тому що

перебувати разом з психічно хворими людьми неможливо жодного дня, жодної години, жодної хвилини».

Третій вимір правомірний для тих, хто стикається з проявом феномену нормальності в повсякденній реальності і є безпосереднім користувачем плодів її життєдіяльності. Свій стан він висловлює в формі гадки. Вся цінність такої opinio зводиться до так званої «прерогативи користувача». Згідно з даною прерогативою, людина має право висловити свою opinio про міру придатності і корисності всього, з чим взаємодіє у формі відчуттів. Тому тут діє правило: «скільки людей – стільки думок». Дія даної прерогативи обмежена даоською мудрістю, яка проголошує: «Куштуючи на смак, не думай про те, що вважається смачним» [7, с. 104]. І коли користувачі, скуштувавши щось на смак, починають свою opinio протиставляти знанню, тоді дія даної прерогативи втрачає своє початкове значення.

Визначаючи одиниці виміру нормального і ненормального станів людини, ми повинні виходити з того, що міра, згідно з Аристотелем, «завжди однорідна з тим, що вимірюється: для величин міра – величина і окремо для довжини – певна довжина, для ширини – ширина, для звуку – звук, для ваги – вага, для одиниць – одиниця» [4, с. 254]. Тому для вимірювання нормальності чи ненормальності станів людини повинна бути своя, суцільно специфічна міра. Ця міра як одиниця вимірювання має включати два моменти. З точки зору якості міра мусить бути виражена специфічною одиницею вимірювання, яка могла б співвідноситися з початковим станом людини – її нормальності. З точки зору кількості міра мусить включати в себе процес зміни якісної визначеності, тобто прояв різних форм її ненормальності.

Одиницею вимірювання будь-якого стану людини може служити критерій соціальної адекватності. Поняття «адекватність» можна застосувати до тих станів, які цілком відповідають, збігаються, пропорційні, вірні, точні з самого початку приписаним або очікуваним. Прояви людини в соціальній реальності сприймаються нормальними лише в тоді, якщо вона повною мірою враховує всі наслідки своєї поведінки в контексті загальноприйнятих норм. Гегель характеризує таку поведінку так: «Якщо я хочу розумного, то я чиню не як відокремлений індивід, а згідно поняттям моралі загалом: у моральному вчинку я стверджую значимість не себе самого, а суті. Чинячи щось хибне, людина більш за все проявляє свою окремішність. Розумне – це дорога, якою ходить кожен, на якій ніхто не виділяється» [5, с. 81]. І цю поведінку можна назвати соціально-адекватною, тому що вона передбачає вміння поводитися так, як вимагає та чи інша ситуація.

Коли прояв людини вкладається в міру соціальної адекватності, то вона сприймається як нормальна і ні в кого не виникає потреби переконатися в тому, наскільки дотримано цю міру нормальності. Як тільки людина переходить в пограничні стани, відразу ж з'являється необхідність у діагностиці цих станів.

Ненормальний стан близький до ненормального в його нерозвинутому стані, але вже такий, що проявляється в межах норми як такий, заявляє про себе як «ненормальна ненормальність» у формах *психічної, соціальної та інтелектуальної інфантильності*.

Психічна інфантильність проявляється в неадекватному становленні соціальних начал людини, при якому поведінка людини не відповідає віковим вимогам в форматі належного. Такого роду інфантильність продемонстрували активісти скандально відомої російської арт-групи «Війна», зобразивши 14 липня 2010 року в Петербурзі на Літейному мосту за 23 секунди 60-метровий фалос, який після розведення мостів піднявся напроти будинку ФСБ. Мабуть, подібною інфантильністю страждали і члени журі державної премії «Інновація», присудивши даній групі першу премію в номінації «Витвір візуального мистецтва» за акцію «Х...в полоні у ФСБ». І явно цю інфантильність можна спостерігати у мистецтвознавця Андрія Єрофєєва, який, пояснюючи, чому намальований на мосту фалос є видатним зразком сучасного мистецтва, констатував: «Це хуліганство з точки зору дикуна, який не розбирається в мові мистецтва» [8].

Соціальна інфантильність виражається в тому, що люди, прагнучи здаватися дурнішими, ніж вони є насправді, доходять до вдаваної наївності, з часом стають рабами своєї звички. Київський мер Леонід Черновецький почав демонструвати її на публіці відразу, як тільки його обрали мером. Спочатку була популістська клоунада („Перш ніж зайняти кабінет Омельченко, його треба продезинфікувати, тому що я не впевнений, що там усе в порядку”. „Всіх керівників парковки відправити на детектор брехні, а звіди – в тюрму. Вони мені набридли” „Можу нагнути будь-якого міністра”. „Я співаю ... не гірше, краще, ніж виконавці. Єдине, я не можу зрівнятися з Висоцьким”). Потім стали переважати мітингові „речівки” („Ви мене любите?” „Моя дружина красива?” „Команда у мене найкраща?”). З часом почав буквально „дуркувати” (Коли презентував свою команду: „Я і моя команда...молода...щось робимо...важливе...”. Коли озвучував свої марення: „Зранку мене привітає слон з Новим роком. Побажав мені приємних снів, а то я мало сплю”. Коли в кореспонденті побачив свого „кота Яшу”. Коли погодився з тим, що його називають космонавтом – „Так, я космонавт, абсолютно реальний. Все, що я вигадав – все буде втілено”. Коли „зізнався”, що досі вірить в існування Діда Мороза).

Інтелектуальна інфантильність трапляється тоді, коли в поведінці людини відтворюються риси, притаманні попереднім етапам розвитку. Такого роду інфантильність проявляється у Дмитра Медведєва, коли він замість знання, яке підтверджує компетентність першої особи держави, відтворює власну *опінію*, а як аргумент – „мені здається”, хоча навіть на рівні повсякденної свідомості діє міфологема: „коли здається, треба хреститися”. Як колишній студент, який на першому курсі склав філософію на „відмінно”, і як кандидат юридичних наук, що отримав за

іспит кандидатського мінімуму з філософії найвищий бал, він мав би засвоїти, що „гадка” – це лише форма прояву суб’єктивної випадковості чуттєвого пізнання, а „здаваність” («кажимость» – рос.) характеризує неадекватну форму прояву сутності – який би зміст вона не мала, цей зміст не покладений нею самою.

Ненормальний стан близький до нормального, який настає після нормальності близької до ненормального стану в ще нерозвинутому виді, проявляється як „нормальна ненормальність” у формі „інфантильності від лукавого”.

Прояв такого феномену в свій час відтворив Аркадій Райкін в мініатюрі „Дурочка”, написаній М. Жванецьким. В ній фігурувало два заводи – Белібердинський і Комаринський. На запит комаринського начальника з приводу нестачання насосів белібердинський начальник пропонує запустити „дурочку”, тобто відповідати, писати, тягнути резину таким чином, щоби не відповідати за зрив доставки, і сподіватися, що за цей час або завод реорганізують, або насоси відмінять, або міністерство ліквідують.

Найбільш типовим проявом такої інфантильності є передвибірчі обіцянки політиків. У всій красі вона проявилася в обіцянці президента Віктора Януковича підписати закон про використання червоного прапора під час святкових заходів до Дня Перемоги, як тільки документ потрапить йому на підпис, яку він озвучив 4 травня. А коли його треба було підписувати, відправив на двотижневу експертизу в уряд, хоча під час урочистої ходи йшов в колоні під цим прапором.

Таку ж інфантильність можна виявити і в забороні Львівського окружного адміністративного суду на проведення 9 травня в місті будь-яких масових заходів з приводу святкування Дня Перемоги. Під приводом того, що під час численних акцій в цей день у Львові можуть виникнути масові безпорядки і зіткнення між опонентами з різних політичних сил і громадських організацій, даний суд скасував дію державного свята на його території.

Своєрідну „дурочку” шле МЗС Росії, а потім і Держдума у відповідь на протиправні дії проти свого генерального консула. МЗС України, безумовно, відписується в тому ж дусі. Політики, політологи, інтелектуали з обох боків також стараються не упустити момент і запускають свої „дурочки” в медійний простір.

Ненормальний стан близький до ненормального стану, що настав в результаті порушення адаптації до оточуючого середовища, але ще не проявився в межах норми як такої, проявляє себе як „ненормальна нормальність” у формі *психопатії*. В цьому стані людина не тільки не враховує в своїй поведінці наслідків прояву свого характеру і намірів, але й надалі не усвідомлює, що вона відхилялася від загальноприйнятих норм навіть тоді, коли на це звертають увагу інші. В цьому випадку людину начебто „несе” – її дії набагато випереджають усвідомлення їх

наслідків. І чим більше людину „несе”, тим більше ненормальності в її поведінці.

Якщо проаналізувати, як Тимошенко актуалізує наявне буття своєї свободи, то можна помітити, що вона часто стає на шлях завзятої боротьби за свої *позірні права*, і при цьому настільки возвеличує свою персону, що втрачається кордон з манією величі. Багато в чому така поведінка обтяжується тим, що в своїх психопатичних проявах вона стає „нестерпною сперечальницею”. Такого роду люди, як відмічає П. Б. Ганнушкін, все знають краще за інших, дуже не люблять слухати і особливо не терплять заперечень, які викликають нестримні спалахи гніву. Переоцінюючи своє значення, вони схильні пред’являти абсолютно нездійсненні домагання, а, стикаючись з невизнанням і протидією, легко вступають в конфлікти. Часто вони починають абсолютно безпідставні судові процеси, які часом надзвичайно вперто провадять до останніх інстанцій, до чого їх постійно підганяє протидія, яку вони відчують [9, с. 254].

Про психопатичні прояви її поведінки свідчить і те, що вона, якщо вивести з себе, не тільки не рахується з вимогами елементарних моральних устоїв, коли осипає супротивників всіма можливими образами і лайливими словами, але й абсолютно не помічає неприпустимість такої поведінки. Нормальна психіка здригається, коли вона з садистським задоволенням намагається публічно завдати морального удару „нижче пояса” і опустити „нижче плінтуса” своїх кривдників. А її заява, що в Раді зібралися „не депутати народні..., а просто *шматки м’яса*,...неосвічені люди, ...вбивці” – свідчить про явну патологію психіки.

Ненормальний стан близький до нормального, що передуює ненормальності близькій до ненормального стану у вигляді психозу, проявляється у формі *акцентуації*. Не при будь-якій особливості людини слід говорити про її відхилення від середньої норми, тому що немає чітких кордонів між нормальним і акцентуйованим проявами. „Ненормальними особистостями, – відмічає К. Леонгард, – слід було б назвати тільки тих людей, які такою мірою відхилилися від середньої норми, що навіть при відсутності зовні несприятливих умов зазнають складнощів у *приспособленні* (виділено мною – М. Г.) до життя” [10, с. 271]. В такому стані людина не враховує в поведінці наслідків проявів свого характеру або намірів, і вона відхиляється від загальноприйнятих норм, хоча з часом ці наслідки нею все ж усвідомлюються, і в подальшому її поведінка корегується відповідно до очікувань партнерів по взаємодії.

На посаді президента Віктор Ющенко неодноразово демонстрував акцентуацію характеру в своїх проявах. Так, в ході свого спілкування з журналістами обізвав Тимошенко „бомжем”, оскільки в оприлюдненій декларації її як кандидата в Президенти України було вказано, що квартири, дачного будинку, земельної ділянки, транспортних засобів і

коштів на банківських рахунках вона не має. З часом він визнав, що виступав „надто емоційно” і „не хотів образити пані Тимошенко”. І навіть попросив журналістів, щоб вони не публікували цих заяв на адресу прем'єра.

Підсумовуючи, варто відмітити, що ліквідувати прогалину при сприйнятті поведінкових стереотипів політичних діячів можна лише за допомогою публічного психоаналізу. В такому психоаналізі не повинно бути смакування моментів їхнього інтимного життя, навіть якщо вони будуть відверто „світитися” в такому ракурсі. Публічний психоаналіз покликаний інформувати зацікавлену громадськість про те, як, згідно зі своїми психотипами, політичні діячі позиціонують себе назовні, вступають в міжособистісні комунікації, якою керуються мотивацією в роботі, наскільки вони самодостатні в прийнятті рішень, який ступінь реалістичності їх намірів і як вони розпоряджаються владою. І найбільш важливим його призначенням буде виявлення усіх видів ненормальності, які проявляються у них при отриманні бажаної влади над іншими.

Література

1. Ганнушкин П. Б. Клиника психопатий: их статика, динамика, систематика. Некоторые общие соображения и данные / П. Б. Ганнушкин // Психология индивидуальных различий. Тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – С. 262 – 269. **2. Бурменская Г. В.** Типологический анализ онтогенеза индивидуальных различий / Г. В. Бурменская // Вопросы психологии. – 2002. – № 2. – С. 5 – 13. **3. Братусь Б. С.** К проблеме человека в психологии / Б. С. Братусь // Вопросы психологии. – 1997. – № 5. – С. 3 – 19. **4. Аристотель.** Метафизика : соч. в 4-х т. / Аристотель. – Т. 1. – М. : Мысль, 1975. – С. 65 – 367. **5. Гегель Г. В. Ф.** Философия права. – М. : Мысль, 1990. – 524 с. **6. Лао Цзы.** Дао Дэ Цзин. Книга о пути и силе. – Новосибирск : Вико, 1992. – 128 с. **7. Гессе Г.** Игра в бисер. – Новосибирск : Новосибирское кн. изд-во, 1991. – 464 с. **8. «Это петербургская Эйфелева башня»** // <http://vz.ru/culture/2011/4/8/482379.html>. **9. Ганнушкин П. Б.** Особенности эмоционально-волевой сферы при психопатиях / П. Б. Ганнушкин // Психология эмоций. Тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – С. 252 – 279. **10. Леонгард К.** Акцентуированные личности / К. Леонгард. – К. : Вища школа, 1981. – 238 с.

Гаврилов М. І. «Плаваючий кордон» виявлення ненормальності в станах норми

У даній статті встановлюються кордони ненормальності, які можуть бути в станах норми визначені де завгодно щодо різних користувачів, обґрунтовується необхідність залучення експертного оцінювання для фіксації мінливої нормальності в одиницях виміру ненормальності.

Ключові слова: норма, ненормальність, плаваючий кордон, користувачі, експерти.

Гаврилов Н. И. «Плавающая граница» проявления ненормальности в состояниях нормы

В данной статье устанавливаются границы ненормальности, которые могут быть в состояниях нормы определены где угодно относительно разных пользователей, обосновывается необходимость привлечения экспертной оценки для фиксации изменяющейся нормальности в единицах измерения ненормальности.

Ключевые слова: норма, ненормальность, плавающая граница, пользователи, эксперты.

Gavrilov N. I. «Floating borders» showing of abnormalities in the states of norms

The boundaries of abnormalities, which can be in the state of norms can be defined anywhere concerning different users. Here proved the necessity of expert assessment to state the changing normality in the units of measuring of abnormality.

Keywords: norm, abnormality, floating border, users, experts .

Стаття надійшла до редакції 23.05.2011 р.

Прийнято до друку 27.05.2011 р.

протоколом № 11.

Рецензент – д. соц. н., проф. Кононов І. Ф.

УДК 613.86(075.8)

Іванова Т. В.

ПСИХІЧНА НОРМА ТА ДЕВІАЦІЯ – СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

Вивчення психічних відхилень та визначення поняття адекватності поведінки потребує з'ясування граней між нормою і девіантністю. Слід зазначити, що проблему відмінності між психічною нормою та відхиленням неможливо вирішити безпосередньо у межах психіатрії або психології. Інтерпретація норми та девіантності завжди відбувається у більш широкому контексті і є похідною як від системи владних відносин, так і від соціокультурних кодів.

Основною метою даної статті є аналіз основних ідей щодо розуміння психічної норми та девіації, а також розгляд перспектив соціологічного розуміння психічних відхилень.

Перш за все, слід зупинитися на психіатричному трактуванні психічного відхилення. Його можна назвати медичної моделлю захворювання. Відповідно до даної моделі, будь-яке захворювання є сукупність органічних порушень, які містяться переважно всередині тіла. Хвороба при цьому постає як дискретне утворення, що має певні

матеріальні причини її походження (віруси, травми тощо) та перебігу, і яке можна діагностувати за допомогою об'єктивних методів дослідження [1].

З певними припущеннями, медичну модель захворювання можна використовувати в психіатрії. Зокрема, концептуальна модель психіатрії, сформована у період Просвітництва, стверджує, що існують чіткі межі між «нормальністю» та «ненормальністю». Визначення цих кордонів може бути реалізовано за допомогою формалізованих і об'єктивних процедур. Акцент робиться на біологічних причинах психічних порушень, причому конкретне захворювання розглядається як сума симптомів і синдромів, для усунення яких використовуються певні лікарські препарати або інші об'єктивні методи лікування [2].

Отже, згідно з медичною концепцією, психічне відхилення не розглядається у соціальному чи культурному контексті, а розуміється як певне порушення кордонів нормальності. З іншого боку, якщо звернути увагу на умови встановлення психіатричного діагнозу, можна побачити, що існує досить значний суб'єктивний компонент у визначенні кордонів між нормою та психічним відхиленням. По-перше, діагноз у психіатрії, як правило, встановлюється не тільки на основі певних об'єктивних симптомів, але також з повідомлень інших людей, що мають стосунок до хворого. По-друге, перелік психічних відхилень не є чимось непорушним, тому що вчені періодично його переглядають [3].

На нестійкість психіатричних знань вказує часта зміна діагностичних критеріїв. Наприклад, перше видання DSM з'явилося в 1952 році. Воно було переглянуте в 1968, 1979 і 1987 роках. Зараз використовується DSM-IV, яке було надруковано у 1994 році. Кожне видання включало більш докладний опис психічних відхилень. Крім того, останнім часом деякі форми поведінки почали вважати девіантними (наприклад, гіперактивність у дітей). З іншого боку, деякі форми поведінки вилучалися з переліку девіантних (наприклад, гомосексуалізм).

Зміна меж і змістовного наповнення психіатричних діагнозів є свідченням того, що психічне відхилення є не тільки біологічною, скільки соціальною та культурною категорією. Крім того, періодичні зміни діагностичних критеріїв свідчать про досить високий рівень суб'єктивного компоненту у процесі визначення психічного відхилення.

Саме тому соціологічний підхід до розуміння норми і патології та з'ясування кордонів між ними був би цілком доречним.

Одним з перших соціологів, який звернув увагу на відносність норми та девіації, а також на плинність кордонів між ними, був Е. Дюркгайм [4]. На його думку, правила, що визначають межі між нормою та девіацією, залежать від норм та цінностей конкретної групи і є елементом соціального контролю.

Досить велика увага проблемі девіації приділяється в теорії навішування ярликів. Зокрема, на думку Томаса Шеффа, особи, які

вважаються психічно неповноцінними, порушують «залишкові правила». Культура має словник для позначення різного роду відхилень: злочинність, алкоголізм, перверсії, погані манери тощо. Після виключення різних девіацій відповідно до культурного коду, залишається цілий ряд відхилень, які важко визначити і які можна об'єднати у «залишкову категорію» [5]. Саме до них можна віднести різноманітні форми психічних відхилень.

Визначення поведінки як такої, що відхиляється від певних соціальних норм, також буде залежати від видимості порушення. Іноді важливішим є не стільки порушення як таке, скільки соціальна реакція на його прояви. Іншими словами, соціальний резонанс сприяє формуванню оцінки поведінки як девіантної [6].

Своєрідний погляд на критерії розмежування норми й девіації пропонує М. Фуко [7]. Аналізуючи історію розвитку психіатрії, він зазначає, що сучасне розуміння психічного відхилення сформувалося у період Просвітництва з його культом раціоналізму та здорового глузду. Раціоналізм Просвітництва виключав форми досвіду, які важко розпізнати або визначити (у тому числі й божевілья), тому що їх неможливо було включити у структуру легко пояснюваних і вербалізованих понять.

У вісімнадцятому столітті психічні відхилення починають раціоналізуватися через перенесення їх у площину наукових пояснень. Крім того, суспільство починає продукувати матеріальні форми, за допомогою яких проводиться розмежування між нормальною та девіантною поведінкою. Зокрема, створюються спеціальні місця (аналог сучасних психіатричних стаціонарів), які дозволили медичним працівникам розширити межі повноважень щодо розуму та безумства. Таким чином, Фуко бачить психічне відхилення не як поведінковий або біологічний факт, а як продукт соціально-культурної практики. Крім того, на думку Фуко, наукові концепції психічних відхилень не є нейтральним описом психічних девіацій, а здебільшого є інститутом соціального контролю та соціальної регуляції.

Концептуалізація психічного відхилення як опозиції до психічної норми приводить як до нового розуміння психічного відхилення, так і кордонів між ними. Наприклад, зростання правової раціональності (за Вебером) у сучасних суспільствах призводить до посилення регулювання як раціональності, так і її протилежності – божевілья. За Фуко, концептуалізація психічного відхилення формує раціональний підхід до встановлення границь психічного відхилення. Цей підхід веде до розуміння психічного відхилення як компоненту великої соціальної системи.

Ще один критерій, за допомогою якого можна встановити кордони між психічною нормою і психічною девіацією, пропонується у межах конфліктологічного напрямку. Цей підхід виносить кордон між нормою і патологією за межі медичної практики, роблячи акцент на

соціально-економічних відмінностях та на умови життя, які впливають на рівень психічного здоров'я. Крім того, у межах цього ж підходу значна увага приділяється лікарям як агентам оцінювання, які формують критерії оцінювання, виходячи з суб'єктивних та індивідуальних інтересів. Наприклад, Фрейдсон [8] стверджує, що лікарі намагаються діяти у своїх інтересах, а не в інтересах пацієнта. Крім того, він зауважує, що професія лікаря у сучасному суспільстві має величезну владу та авторитет у визначенні здоров'я і хвороби, нормальності і ненормальності. Фрейдсон стверджує, що хвороба, особливо психічна, може і не мати біологічної складової, але обов'язково включає соціальну оцінку, будучи, таким чином, соціальним конструктом.

Досить великий вплив на соціологію мало формування соціального конструктивізму, який виник як своєрідна реакція на домінування позитивізму і наївного реалізму в соціології. Основна ідея конструктивізму полягає у тому, що реальність не є чимось стабільним і однозначним, а є продукт людської діяльності [9]. Конструктивістський підхід досить часто використовується для визначення кордонів між психічною нормою і психічним відхиленням. Прикладом аналізу психічних відхилень у рамках соціального конструктивізму є роботи Пілігрима і Роджерса [10]. Наведемо деякі висновки, які зробили автори на основі аналізу психічних розладів:

- Шизофренія має статус захворювання, але її етіологія залишається невідомою і, відповідно, за встановленням діагнозу не слідує ефективне лікування. Діагноз, таким чином, дуже часто є вигідним для родичів хворих (одержання додаткових переваг, наприклад, матеріально-майнового плану) або для психіатрів (підкреслення власної компетентності).

- Агорафобія (страх відкритих просторів) виникає з поширенням жіночої емансипації. Це не говорить про те, що вказана хвороба є наслідком боротьби жінок за незалежність, а лише свідчить, що одні й ті ж симптоми можна інтерпретувати у різних контекстах.

- Досить непослідовною є концепція психопатії, тому що вона охоплює нерідко взаємовиключні симптоми. Крім того, формується замкнуте пояснювальне коло: з одного боку, люди вважаються психопатами, оскільки вони здійснюють неправомірні дії і, з другого боку, антигромадські дії пояснюються наявністю психопатії. Як результат – об'єктивних способів діагностики психопатії не існує.

- Депресія описується як пригнічений стан. Однак опис цього стану відбувається на основі порівняння з іншими людьми та певними, соціально прийнятними, моделями поведінки.

Таким чином, на думку соціальних конструктивістів, кордоном між психічною нормою і психічним відхиленням виступає наявність статусно-рольових відносин у суспільстві. Тому психіатричний діагноз набуває ролі фактора, що більшою мірою сприяє зміцненню соціального

становища, отримання вигоди, а не слугує як засіб для реального розв'язання існуючих психологічних і психіатричних проблем.

Отже, соціологічні теорії психічних розладів пройшли певну еволюцію від розуміння їх як відхилення від існуючих норм (кордон в даному разі пролягає у просторі дихотомії норма – відхилення) до поняття психічного розладу як соціального конструкту. В зв'язку з цим зростає плінність та невизначеність кордону між психічною нормою та відхиленням, який зміщується у сферу статусних, гендерних, владних та економічних відносин.

Література

- 1. Решетников А. В.** Социология медицины / А. В. Решетников. – М. : Гэотар-Медиа, 2007. – 256 с. **2. Бойко О. В.** Охрана психического здоровья : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / О. В. Бойко. – М. : Издательский центр «Академия», 2004. – 268 с. **3. Allen J. J. B.** DSM-IV // *Encyclopaedia of Mental health* / Ed. by H. S. Friedman. – San Diego : Academic Press, 1998. – Vol. 1. – P. 29 – 41. **4. Социология** преступности (Современные буржуазные теории) / пер. с франц. Е. А. Самарской ; ред. перевода М. Н. Грецкий. – М. : «Прогресс», 1966. – С. 39 – 44. **5. Scheff T. J.** Being Mentally Ill: a Sociological Theory / T. J. Scheff. – New York : Aldine De Gruyter, 1999. – 243 с. **6. Busfield J.** Men, Women and Madness: Understanding Gender and Mental Disorder / J. Busfield. – London : Macmillan Press Ltd, 1996. – 211 с. **7. Мишель Фуко М.** История безумия в классическую эпоху / Отв. ред. В. П. Гайдамака. – СПб. : Фонд “Учебная Литература”, 1997. – 576 с. **8. Freidson E.** Professionalism Reborn / E. Freidson. – Cambridge : Polity Press. – 122 с. **9. Бергер П.** Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман ; Пер. Е. Руткевич. – М. : «Медиум», 1995. – 323 с. **10. Pilgrim D.** A Sociology of Mental Health and Illness / D. Pilgrim, A. Rogers. – Buckingham : Open University Press, 1999. – 387 с.

Іванова Т. В. Психічна норма та девіація – соціологічний підхід

У статті проаналізовано відмінності медичної моделі психічних відхилень від соціологічного розуміння. Показано еволюцію поглядів на психічне відхилення. Перші концепції відхилень у соціології розглядалися у їх співвіднесенні з нормою. Згодом критерієм поділу стали економічні, владні та статусні відносини.

Ключові слова: психічна норма, психічне відхилення, соціальне конструювання

Иванова Т. В. Психическая норма и девиация – социологический подход

В статье проанализировано отличие медицинской модели психических отклонений от социологического понимания. Показана эволюция взглядов на психическое отклонение. Первые концепции отклонений в социологии рассматривались в их соотношении с нормой. Впоследствии критерием разделения стали экономические, властные и статусные.

Ключевые слова: психическая норма, психическое отклонение, социальное конструирование.

Ivanova T.V. Psychological norm and deviation – sociological approach

In the article analyzed the difference between the medical model of mental deviations from a sociological understanding, the evolution of views on mental disorder. The first concept in the sociology of deviations considered in their correlation with the norm. Pointed out the following criteria for separation: economic, power and status.

Key words: mental norm, mental decline, social construction.

Стаття надійшла до редакції 17.05.2011 р.

Прийнято до друку 27.05.2011 р.

протоколом № 11.

Рецензент – к. соц. н., ст. викладач Лебідь Л. І..

УДК 316.472-055.1/.3

Стулова Г. В.

**ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ
ТРАНСФОРМАЦІЇ ГЕНДЕРНИХ КОНТРАКТІВ У СУСПІЛЬСТВІ
ДРУГОГО МОДЕРНУ**

Розвиток суспільства впродовж останніх десятиріч демонструє якісне збільшення невизначеності багатьох соціальних реалій. Важливе місце в цьому процесі посідає складність, неоднозначність і плинність гендерних відносин. Вивчення проблеми трансформації гендерного порядку в сучасній науці стає все більш актуальною проблемою. Особливої уваги цьому питанню надають вчені Західної Європи і США. Це пов'язано з тим, що найбільш стрімкі зміни в суспільстві Другого модерну притаманні для країн Заходу. А саме становлення держави добробуту, суспільства масового споживання, розвиток нового жіночого руху зробили актуальними питання сексуальності, гендеру та

традиційного гендерного порядку загалом, і надалі вплинули на його поступову трансформацію у світовому масштабі.

Мета пропонованої наукової статі полягає у тому, щоб на основі сучасних теорій гендерних відносин проаналізувати: по-перше, зміст базових понять порушеної проблеми; по-друге, структуру гендерної системи сучасного суспільства; по-третє, основні типи гендерних контрактів; по-четверте, головні чинники їх трансформації.

Ідеї постмодернізму ініціювали значну дослідницьку традицію, пов'язану з конструктом «гендерні відносини». До найперших фундаментальних праць, опублікованих в зарубіжних країнах, належать роботи С. де Бовуар, К. Міллет, С. Файерстоун, Б. Фрідан, Н. Чодороу, К. Дельфі, К. Пейтман та інших дослідників. З кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття розширюються рамки вивчення гендерної проблематики в контексті суспільства Другого модерну. Особливою глибиною та масштабністю відрізняються роботи М. Фуко, Дж. Батлер, К. Уест, Д. Зіммермана, Дж. Скотта, Р. Брайдотті, Б. Пфау-Еффінгер, Р. Коннелла, М. Кімелла, Е. Гідденса. Серед вчених пострадянського простору слід відзначити І. Кона, К. Здравомислову, А. Тьомкіну, О. Вороніну, І. Жеребкіну.

Вивчення трансформацій конструктів гендерних відносин передбачає ґрунтовний аналіз деяких базових дефініцій у розумінні порушеної проблеми. На перший план виходять визначення таких багаторівневих феноменів як гендерна система, гендерний порядок, гендерна культура, гендерний контракт і гендерний уклад.

Поняття гендерної системи пов'язане з структурним рівнем аналізу гендерних відносин. Вчені з Університету Гельсінкі А. Тьомкіна й А. Роткірх зазначають, що гендерна система є інституціоналізованими приписами, які визначають моделі поведінки і соціальної взаємодії відповідно до статі. Вона включає в себе соціальну конструкцію гендерних категорій на основі біологічної статі, статевий поділ праці і соціальну регуляцію сексуальності. Дослідниці ототожнюють поняття гендерна система і гендерний порядок, але все ж таки віддають перевагу більш гнучкому концепту гендерного порядку. Гендерний порядок складається в певних суспільствах на інституціональному, ідеологічному, символічному та повсякденному рівнях. В рамках сталого гендерного порядку існує домінантний гендерний контракт, який визначає становище жінок і чоловіків у системах виробництва і відтворення [1, с. 169–171].

Отже, гендерний контракт – це домінуючий тип контекстуально обумовлених, ієрархічно структурованих гендерних відносин, що, як практично, так і символічно, репрезентовані на кожному етапі розвитку гендерної системи.

Термін «гендерний контракт» актуалізований феміністичними критиками теорій суспільного договору. Як вважає американська дослідниця К. Пейтман, нерівні гендерні відносини не тільки знаходять

порозуміння у сучасних капіталістичних демократіях, але й проявляються в цілій серії реальних контрактів, які незважаючи на те, що укладаються як вільні та добровільні, насправді засновані на «володінні людською особистістю». Пейтман виділяє чотири види контрактів: робочий контракт, сімейний контракт, контракт про «сурогатне материнство» і контракт проституції. Такі види товару, як «робоча сила», «сексуальні послуги», «здатність до прокреації» невідчужувані від особистості їхнього власника, і тому це передбачає підкорення покупцеві. У результаті начальник отримує можливість командувати робітником, чоловік – жінкою, клієнт – проституткою тощо. Пейтман вказує на особливості «сімейного контракту», який відрізняється від інших тим, що регулює дуже тривалі ієрархічні статусні відносини, умови яких визначені, і ролі приписані згідно зі статевою приналежністю [2].

У своїй аргументації Пейтман має тенденцію розглядати проблему контрактів поза більш широким соціальним та інституціональним контекстом. Найбільш плідною методологією аналізу гендерних відносин є структурно-конструктивістський підхід, запропонований австралійським соціологом Р. Коннеллом. У своїй роботі «Гендер і влада» Коннелл досліджує гендерну структуру сучасного капіталістичного суспільства [3]. Вчений вважає, що гендерна система не є абсолютно заданою жорсткою структурою, а більш нагадує музикальну композицію, яка конструюється в різних соціальних інститутах. У кожному суспільстві складається певний гендерний порядок, під яким Коннелл розуміє ієрархічно організовану систему відносин між статями, яка охоплює всі сторони соціального життя – приватного і публічного. «Правила гри», які визначають гендерні взаємодії у конкретних інститутах, соціолог називає гендерними режимами.

У своїх роботах Коннелл виділяє чотири «структурні моделі» гендерних відносин, які є рівнозначними і в яких є певні гендерні режими. Це такі структури як праця, влада, катексис, символічні репрезентації [3, 4, 5].

Гендерна структура праці – це, по-перше, розподіл на «чоловічі» й «жіночі» професії, при якому жінки зайняті в непрестижних і малооплачуваних сферах. По-друге, це розподіл між висококваліфікованою і низькокваліфікованою працею, при якому більша частина жінок, якщо порівняти з чоловіками, виконують роботи, які не потребують високої кваліфікації. Третьою особливістю є різниця в оплаті праці серед чоловіків і жінок, коли за однакову роботу жінки отримують меншу заробітну плату [5, с. 7]. Як підкреслює Коннелл, «жінки отримують «заробітну плату заміжніх жінок», незалежно від того, заміжні вони, чи ні» [5, с. 9].

Під структурою влади Коннелл розуміє не тільки державу, але й всі ієрархічні складові виробничих, владних відносин. Центральним є генеральний зв'язок влади з маскулінністю. Влада чоловіків не поширюється рівномірно на всі ділянки соціального життя. Проте існує

«ядро» силової структури гендеру, порівняної з більш розсіяними паттернами влади на периферії [5, с. 12].

Коннелл наголошує на недавньому історичному зрушенні, яке полягає в тому, що нині чоловікам стало набагато важче встановлювати в своїй родині патріархальний режим. Утім це не виглядає так, ніби жінки тривалий час поступалися явній силі, а потім припинили. Насправді, з процесами модернізації виникло багато домашніх конфліктів і переговорів, які тривали десятки років. Але все ж таки ці локальні зміни не розвінчали патріархат. Як зауважує Коннелл, потрібно відрізнити глобальні або макро-відносини влади, завдяки яким жінки підпорядковані чоловікам на рівні всього суспільства, від локальних, або мікро-ситуацій у конкретних домогосподарствах, на конкретних робочих місцях, в конкретних сферах. Локальний паттерн може відрізнитися від глобального і навіть суперечити йому. Такі відхилення можуть провокувати спроби утвердження глобального паттерну як норму і на локальному рівні. Але вони можуть також означати наявність структурної напруги, що згодом може призвести до змін.

Третьою гендерною структурою є сфера катексису, під якою Коннелл розуміє «сконструйовані емоційно наповнені соціальні відносини, пов'язані з іншими людьми в реальному світі». Вчений виділяє два принципи організації структури катексису в сучасних капіталістичних суспільствах. Перший принцип полягає в тому, що «об'єкти бажання» перебувають у відносинах дихотомії, опозиції фемінного і маскулінного. Другим принципом виступає організація сексуальної практики у взаємовідносинах гетеросексуальної пари, якій притаманний «подвійний стандарт» поведінки. Члени гетеросексуальної пари не тільки різні, вони ще й специфічно нерівні. Гетеросексуальна жінка сексуалізується як об'єкт інакше, ніж гетеросексуальний чоловік [5, с. 15].

Останньою гендерною структурою є сфера символічних репрезентацій [4, с. 26]. Гендерні розбіжності найчастіше виражаються у вигляді символічної опозиції (а не у вигляді різноманіття гендерних зразків), і це посилює розуміння гендерних позицій як дихотомічних. Відносини влади і підпорядкування можуть відтворюватися через культурні та лінгвістичні практики, наприклад, через присвоєння заміжній жінці прізвища чоловіка.

Коннелл підкреслює, що жодна з чотирьох структур не є незалежною від інших, і не є кінцевою детермінантою. Наприклад, заробітна плата і кар'єра впливають на домашню владу, домашня влада впливає на розподіл праці. Сама ідея «домогосподарки» і її «чоловіка» являє собою злиття емоційних відносин, влади і розподілу праці. Гендерний режим кожної конкретної родини є безперервним синтезом відносин, які перебувають під впливом цих структур.

Німецький соціолог Б. Пфау-Еффінгер розглядає проблеми сімейного статусу і гендерного укладу в домогосподарствах російського

суспільства крізь призму західної культури. Науковий інтерес викликає її підхід, виражений формулою «гендерний уклад» [6, с. 25].

Вона вважає, що відповідний гендерний уклад формує рамку, утворену гендерною культурою і гендерною системою. Суперечності, які розвиваються на рівні гендерної культури або гендерної системи та процес переговорів між соціальними акторами, можуть привести до культурних і соціальних змін в рамках гендерного укладу.

Під гендерною культурою слід розуміти частину всієї культурної системи суспільства, яка охоплює чуттєві конструкти, подібні до цінностей та ідеалів, пов'язаних з гендерними відносинами. Серед них домінують у відповідному контексті певні ідеї. Такі цінності та ідеали – головний референтний пункт для інститутів, що частково реалізували їх у вигляді норм і поведінки, завдяки чому вони відтворюють або змінюють соціальні структури. Соціальні інститути – головні в гендерному розподілі праці сучасних індустріальних і постіндустріальних суспільств – включають державу, ринок праці та сім'ю.

Гендерні уклади можна класифікувати за домінуючими культурними цінностями та ідеалами, пов'язаними з гендерним поділом праці. Вони специфічними засобами перехрещені з культурними цінностями та ідеалами в плані зв'язків між поколіннями. У конкретному змісті таких систем цінностей виокремлюються різні моделі гендерної культури. Пфау-Еффінгер виділяє шість таких моделей, які включають традиційні і нові моделі [6, с. 27].

1. «Модель сімейної економіки» – основана на кооперації чоловіків і жінок в їх власному домашньому бізнесі, де обидві статі істотно сприяють розвитку сімейного господарства. Діти вважаються членами сімейного економічного підприємства. Ця модель раніше була досить поширеною в аграрних регіонах Європи – особливо там, де аграрне господарювання базувалася на дрібних сімейних фермах.

2. «Модель чоловіка-годувальника і жінки-домогосподарки» – відповідає базовій ідеї поділу суспільства на громадську і приватну сфери. Вважається, що жінки і чоловіки доповнюють одне одного і компетентні в одній з цих сфер: чоловіки забезпечують родині достаток шляхом оплачуваної праці в публічній сфері, жінки відповідальні за роботу в приватному домогосподарстві, включаючи догляд за дітьми. Ця модель домінувала в багатьох країнах Західної Європи після переходу до індустріального суспільства.

3. «Модель чоловіка-годувальника і жінки – частково домогосподарки» – модернізована версія попередньої моделі. Жінки і чоловіки однаково інтегровані в оплачувану працю, доки в домогосподарстві немає несамотійних дітей. У фазі активного материнства поєднання неповного робочого дня з доглядом за дітьми вважається прийнятним для жінки. Модель домінує в Західній Німеччині та Великій Британії.

4. «Модель двох годувальників при державному догляді за дітьми» відповідає ідеї «суспільства повного ринку праці» з повною інтеграцією обох статей в систему зайнятості. Догляд за дітьми вважається не тільки завданням сім'ї, але й держави добробуту, яка нібито більш компетентна в її вирішенні. До цієї моделі близька основна модель гендерної культури скандинавських країн, особливо Фінляндії.

5. «Модель двох годувальників / двох домогосподарів» відображає ідею симетричного та рівноважного включення обох гендерів у суспільство. Домашня економіка складається з домашньої роботи – особливо догляд за дітьми – і найманої праці, однаково розподілених між чоловіком і жінкою (як главами домогосподарства). Така модель домінує в культурі, наприклад, Голландії.

6. «Модель двох годувальників/найманої жінки-домогосподарки» – основана на ідеї повної інтеграції жінок і чоловіків у повну зайнятість на оплачуваній роботі. Сім'я відповідає за організацію і оплату праці найманого догляду за дітьми через використання комерційних форм такого догляду або наймає у свій будинок компетентних осіб. Ця модель набуває дедалі більшого поширення у Великій Британії і США.

Як зауважує Пфау-Еффінгер, імовірні варіації ступеня зв'язку кожної з названих моделей з ідеєю співвідношення чоловічого домінування з гендерною рівністю, а також існують різні сполучення названих моделей.

Зміни гендерних відносин у 60-ті роки ХХ століття в США і Західній Європі описуються дослідниками як трансформація домінуючих контрактів, особливим здається перехід від контракту домогосподарки (і чоловіка-годувальника) до контракту рівності статей (обох годувальників) при зростанні ролі держави. Це пояснюється тим, що в десятиріччя швидкої модернізації після Другої світової війни гендерна культура також модернізувалася під впливом, перш за все, процесів суспільної демократизації, а також помітного поширення системи освіти. Ці процеси призвели до інтенсивних суперечностей між ідеєю рівності в буржуазній ідеології, з одного боку, і конструкцією реальної нерівності в сім'ї з чоловіком-годувальником і жінкою-домогосподаркою, – з другого. Також, як вже відзначалося, великий внесок у розвиток дискурсу про гендерну нерівність зробили феміністичні рухи.

Слід відзначити, що трансформація гендерних контрактів у всьому світі, головним чином, пов'язана з процесами індустріалізації, вплив якої в наступному:

по-перше, технологізація виробництва витіснила сім'ю з її традиційної виробничої іпостасі, де чоловік завжди був головою виробничого процесу, і це, звісно, послабило його домінуючу соціальну значимість;

по-друге, залучення жінок у власне виробничий процес та їхнє прагнення посісти в ньому рівне з чоловіками місце сприяли формуванню економічної самостійності і незалежності жінок;

по-третє, зникнення необхідності мати в родині якомога більше дітей зробило статевий акт гедоністично-орієнтованим, тому сприяє і поширення ефективних контрацептивних засобів;

по-четверте, процеси секуляризації відсунули на задній план догми релігійної моральності в регулюванні статевих стосунків і сексуальних ролей.

Великого значення цим питанням надає англійський соціолог Е. Гідденс. У своїй роботі «Трансформація інтимності» він обстоює ідею, що в останні десятиріччя XX століття близькі стосунки зазнали глибинних змін, перетворившись із соціального інституту в інструмент емоційної самореалізації індивіда [7]. На думку Гідденса, головний наслідок сексуальної революції полягає саме в тому, що виник феномен пластичної сексуальності – сексуальності, звільненої від тиску культурних норм, пов'язаних із репродуктивністю, а також переважної значимості в соціальній культурі чоловічого сексуального досвіду. Саме з цим соціолог пов'язує розвиток так званої «жіночої сексуальної автономії» і «розквіт гомосексуальності». Відтепер міжособистісні стосунки будуються переважно на принципах задоволення, свободи, рівності та самореалізації, тоді як раніше вони будувалися переважно на принципі максимізації корисності [7, с. 40].

Гідденс виділяє і протиставляє два типу шлюбу: «традиційний» – шлюб як «природне призначення», який заснований на конвенціональному розподілі ролей і сформований на понятті «обов'язку»; і шлюб нового типу – як складна серія взаємодій, які необхідно постійно залагоджувати, в якому на перший план виступають поняття «відповідальності» та «інтимності». Перший тип – це просто «стан речей», другий тип – це шлюб «з відкритим кінцем», серія постійних «спроб» і «експериментів». Зважаючи на це, соціолог вводить ще один концепт – «чисті стосунки» – стосунки, які встановлюються заради самих стосунків, які не мають ніякої інституціональної і нормативної основи. Для типу стосунків, в яких головне «розкрити себе іншому», дослідник підбирає ще один термін – «кохання-злиття». Це активне і контингентне кохання, яке не сполучне з притаманними для романтичного кохання ідеалами «єдиного і незрівнянного» коханого. Саме «відкриття» «кохання-злиття» Гідденс вважає причиною виникнення «суспільства розлучення».

Таким чином, в одній із гендерних структур, – структурі катексису, відбувається послаблення «подвійного стандарту» і дихотомії фемінного і маскулінного. Як відомо, структури гендерної системи взаємопов'язані одна з одною. Отримавши певну сексуальну свободу і сексуальну рівність, жінки ще більше досягають рівноправності в інших сферах.

Ідеї Гідденса, безперечно, мають велику наукову значущість в соціології, проте, досліджуючи проблеми сучасних гендерних відносин, вчений мало уваги приділяє зберігання багатьох паттернів відносин і їх

інституціональності. Так, німецький соціолог У. Бек, на основі емпіричних досліджень, у своїй роботі «Суспільство ризику. На шляху до Другого модерну» відзначає, що, дійсно, в головних аспектах життя молодих жінок – якщо порівняти з поколінням їх матерів – відкрилися нові можливості: у сфері права, освіти і сексуальності, а також професійній сфері. Погляд на теперішній і ймовірний перспективний розвиток, однак, показує, що ці можливості позбавлені будь-яких соціальних гарантій. Тенденції розвитку професійної діяльності та станова закритість чоловічого світу в політиці, економіці тощо дозволяють передбачити, що істинний гендерний конфлікт чекає суспільство попереду [8].

Зазначаючи, що все ж таки за останні десятиліття відбулися суттєві зміни у визволенні жінок від традиційно рольового призначення, Бек відмічає п'ять центральних факторів цього процесу. Перш за все, завдяки зростанню очікуваної тривалості життя відбулося зрушення в біографічній структурі, у тривалості життєвих фаз. Так, впродовж свого життя жінки встигають і виростити дитину і «пожити для себе». По-друге, процеси соціальної ізоляції і технічної раціоналізації, обумовлені процесами модернізації, призвели до «декваліфікації домашньої праці», що спонукає жінок до професійної діяльності в публічному житті. По-третє, велике значення має поширення протизаплідних засобів та поява правових можливостей переривання вагітності. По-четверте, зростання кількості розлучень свідчить про слабкість шлюбного і сімейного забезпечення. П'ятим чинником є зрівняння шансів освіти, що ще більше відображає професійну мотивацію жінок.

Перераховані фактори сприяють поглинанню життів чоловіків і жінок спіраллю індивідуалізації, коли ринок праці, освіта, мобільність, планування кар'єри стають практично неpojєднуваними в рамках сім'ї. При цьому зворотною стороною такого процесу є нові обставини, які знову прив'язують жінок до традиційного ролевого розподілу: у посправжньому розвиненому ринковому суспільстві, яке дозволяє всім чоловікам і жінкам самотійно забезпечувати себе, і без того високі показники безробіття зросли б ще більше. В такій ситуації жінкам важко поєднати роль материнства і професійну конкурентну боротьбу, бо призводить до того, що жінки все одно стають економічно несамотійними і залежними від свого чоловіка.

З приводу сказаного вище У. Бек зазначає, що соціальна нерівність чоловіків і жінок вбудована в основну схему індустріального суспільства, у співвідношення виробництва і відтворювання, праці всередині сім'ї і праці з метою заробітку. Неможливо досягнути рівноправ'я в рамках цих інституціональних структур, які перш за все орієнтовані на нерівноправність. Добитися якісного рівноправ'я за рамками жіночої і чоловічої ролі можна тільки продумано змінюючи сукупну інституціональну систему розвиненого індустріального суспільства [8, с. 184].

Отже, проведене теоретичне дослідження дозволяє відзначити, що сьогодні ще не можна говорити про формування нової сталої моделі домінуючого гендерного контракту. В останні десятиріччя в деяких аспектах трансформувалися і ще трансформуються структури традиційної гендерної системи, і це характеризує сучасні гендерні контракти як дрейфуючі і нестійкі. Проблема полягає у багатьох невирішених суперечностях між чоловіками і жінками, а також відсутності інституціональної підтримки встановлення рівних гендерних відносин як у сімейній, так і в професійній сферах.

Сьогодні виникає реальна необхідність у теоретичному та емпіричному аналізі даних процесів і в Україні, гендерна система якої також має нестабільний і динамічний характер, що обумовлено світовими процесами модернізації. І тому досвід зарубіжних теорій може стати науковим підґрунтям у дослідженні зазначених процесів і в українському соціумі.

Література

- 1. Российский** гендерный порядок: социологический подход : кол. монография [Текст] / под ред. Е. Здравомысловой, А. Темкиной. – СПб. : Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2007. – 306 с.
- 2. Pateman C.** The Sexual Contract [Text] / C. Pateman. – Cambridge : Polity Press, 1988. – 131 p.
- 3. Connell R.** Gender and power: society, the person and sexual politics [Text] / R. Connell. – Cambridge : Polity Press, 1987. – 334 p.
- 4. Connell R.** The Men and the Boys [Text] / R. Connell. – Cambridge : Polity, 2000. – 259 p.
- 5. Коннелл Р.** Основные структуры: труд, власть, катексис [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.genderedu.freenet.tj/connell_r.pdf.
- 6. Пфау-Эффингер Б.** Опыт кросс-национального анализа гендерного уклада [Текст] / Б. Пфау-Эффингер // Социс. – 2000. – № 11. – С. 24 – 35.
- 7. Гидденс Э.** Трансформация интимности [Текст] / Э. Гидденс ; пер. с англ. В. Ф. Анурина. – СПб. : Питер, 2004. – 208 с.
- 8. Бек У.** Общество риска. На пути к другому модерну [Текст] / У. Бек ; пер. с нем. В. Седельник, Я. Федорова. – М. : Прогресс традиция, 2000. – 384 с.

Стулова Г. В. Теоретичне обґрунтування вивчення проблеми трансформації гендерних контрактів у суспільстві Другого модерну

У статті проаналізовано структуру сучасної гендерної системи, досліджено характер зміни гендерних контрактів у суспільстві Другого модерну. Матеріал дослідження базується на роботах А. Тьомкіної і А. Роткірх, Р. Коннелла, Б. Пфау-Еффінгера, Е. Гідденса, У. Бека.

Ключові слова: гендерні відносини, гендерна система, гендерний контракт, гендерна нерівність.

Стулова А. В. Теоретическое обоснование изучения проблемы трансформации гендерных контрактов в обществе Второго модерна

В статье проанализирована структура современной гендерной системы, исследован характер изменения гендерных контрактов в обществе Второго модерна. Материал исследования базируется на работах А. Темкиной и А. Роткирх, Р. Коннелла, Б. Пфау-Эффингер, Э. Гидденса, У. Бека.

Ключевые слова: гендерные отношения, гендерная система, гендерный контракт, гендерное неравенство.

Stulova A.V. The theoretical substantiation of study of a problem of transformation of gender contracts in a society of the Second modern.

In article the structure of modern gender system is analysed, character of change of gender contracts in a society of the Second modern is investigated. The article is based on the researches of A. Temkina and A. Rotkirh, R. Connell, B. Pfau-Effinger, A. Giddens, U. Beck.

Keywords: gender relations, gender system, the gender contract, a gender inequality.

Стаття надійшла до редакції 17.05.2011 р.

Прийнято до друку 27.05.2011 р.

протоколом № 11.

Рецензент – д. соц. н., проф. Кононов І. Ф.

ІСТОРИКО-СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ КОРДОНІВ

УДК 316.422.4(043.3)

Подгайська Л. І.

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА БІЛОРУСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПРИКОРДОННЯ ЧЕРЕЗ БІОГРАФІЧНИЙ МЕТОД У СОЦІОЛОГІЇ

Сучасні процеси інтеграції прикордонних країн багато в чому можуть спиратися на загальне минуле. Вивчаючи історичні особливості розвитку Білорусі та України, ми помічаємо багато спільного. І, зокрема, це проявляється в біографіях окремих соціальних мислителів, які об'єднували наші культури. Тому відстеження і обробка біографій цих людей, а також опис середовища, в яких появилися і розвивалися мотиви соціологічної творчості, важлива робота для історії соціології. Незалежно від багатой, створеної вже історико-соціологічної літератури, все ще чекають обробки біографії мислителів, в яких білоруський елемент поєднується з великим багатством інших, часто дуже різних культур. Тут йдеться як про наукові дослідження джерел, так і про монографії, призначені для широкого кола читачів. Складна і багато в чому трагічна історія народів Білорусі й України XVI – XVII ст. покликала до життя плеяду талановитих мислителів, які в своїй творчості відобразили суперечності цілої епохи, що виникли в різних сферах соціального життя, культури, політики в об'єднаній державі Речі Посполитої.

Епоха контрреформації, що знаменує собою появу і зміцнення ордену єзуїтів на території Великого князівства Литовського, поставила перед людиною того часу абсолютно нові, раніше невідомі проблеми, що торкалися як її громадського, так і особистого життя. На зміну людині епохи Відродження, впевненій у гармонійному облаштуванні світу, приходив абсолютно новий тип людини, дисгармонійної і роздвоєної. Саме в цей час зростає роль мислителя-проповідника, що вважає своїм священним обов'язком служіння народу, вірі. Будь-яке посягання на віру сприймалося православними народами Білорусі і України як посягання на існування народу в цілому. Православні мислителі були авангардом, який стримував нападки єзуїтів, а пізніше – уніатів. Причому на зміну «доморощеним» письменникам приходило нове покоління мислителів, вишколене в єзуїтських колегіях, а нерідко в найбільших навчальних закладах Франції, Італії, Німеччини, Польщі, що засвоїли західноєвропейську культуру і науку. Ознайомившись з релігійним, політичним, літературним життям Європи, приголомшені рухом Лютера, Кальвіна, Цвінглі, багато православних мислителів оволоділи методами антикатолицької боротьби. Ті, хто повернувся на батьківщину, зберігши

вірність православ'ю, ставали вчителями і ректорами православних колегій і шкіл, прищеплювали отримані знання до національного древа.

Одним з таких соціальних мислителів XVII ст. був Мелетій Смотрицький (1577–1633 рр., світське ім'я – Максим), чия творчість однаково належить братським білоруському і українському народам. Його просвітницька діяльність була суперечливою, як сама епоха, до якої він належав. Творча спадщина М. Смотрицького багата і різноманітна, хоча не всі твори полеміста збереглися до нашого часу. М. Смотрицький народився в м. Смотрич, на Україні. Початкову освіту він здобув в школі князя К. Острозького. Його вчителями були батько, відомий антикатолицький полеміст Герасим Смотрицький (ректор Острозької школи), і грек Кирило Лукаріс, який згодом став Константинопольським патріархом. Помітивши здібності і прагнення молодого Смотрицького до науки, князь К. Острозький відправив його для продовження освіти у Віленську єзуїтську колегію, яку Максим блискуче закінчив. Далі М. Смотрицький викладав в православних школах Вільно, Мінська, Києва, був домашнім вчителем в сім'ї князя Соломерецького. Разом з князем він побував у Німеччині, Сілезії, Словаччині, де слухав лекції в університетах Лейпцига, Нюрнберга, Вітенберга і здобув ступінь доктора медицини. Таким чином, М. Смотрицький став різнобічно освіченою людиною, яка ознайомила з кращими досягненнями європейської культури і мала багатий науковий багаж. У 1607 р. М. Смотрицький повернувся на батьківщину, і деякий час мешкав у маєтку князя Соломерецького, неподалік від Мінська. Він часто відвідував Мінськ, і, як свідчили його сучасники, мав великий авторитет серед простих людей. М. Смотрицький умів привернути до себе простолюд, який стікався до нього як до оракула за роз'ясненням різних питань церковно-релігійного характеру. Вплив М. Смотрицького був настільки сильним, що багато мінчан покинули уніатських священиків, створили православне братство, побудували церкву, яку пізніше освятив сам Мелетій.

Активна наукова діяльність М. Смотрицького розпочалося у Вільно, де в 1608 р. вийшла його книга «Відповідь на в'їдливі твір», спрямована проти унії. У 1610 р. під псевдонімом Теофіла Орфолога М. Смотрицький видав новий твір – «Тренос, або Плач Східної церкви», що всесторонньо критикував католицький костюм: від його догматів до морального образу його священиків і викликав репресії проти православних братств. Тільки псевдонім врятував тоді М. Смотрицького від тюремного ув'язнення. Безпосереднім приводом для написання «Треноса» були події у Вільно в 1609 р., коли за розпорядженням уніатського митрополита Іпатія Потія пройшла чергова хвиля переслідувань православного населення. У «Треносі» змальовано реальну картину життя білоруського і українського населення в східних землях Речі Посполитої, де свобода і права тільки проголошувалися, а насправді панували свавілля і насильство католицької церкви, підтримувані світською владою. Нестерпні страждання православних

доповнювалися тим, що уніати обмовляли батьків, братів, сестер білорусів і українців, що жили в прикордонних районах, звинувачували їх у шпигунстві, доносили на них і кидали до в'язниць. Прогресивне значення «Треноса» полягало в тому, що твір закликав всі патріотичні сили білоруського і українського суспільства до об'єднання і боротьби проти національного і релігійного гноблення. Ні урядові переслідування, ні нападки єзуїтсько-уніатського табору не змогли ослабити впливу «Треноса» на широке коло його читачів. Цей твір був відомий населенню Білорусі і України і в пізніші століття, «Тренос» переписували, передавали від батьків до дітей як найдорожчий дар, як духівницю від одного покоління до іншого, про що свідчить досить значна рукописна традиція на екземплярах, що збереглися. «Тренос» не тільки читали, його сторінки були ареною боротьби ідей і поглядів сучасників полеміста і читачів подальших століть.

Після написання „Треноса” М. Смотрицький понад 10 років не виступає з полемічними творами. Він викладає в школах віленського і київського (1616–1617 рр.) братств латинську і старослов'янську мови, вільні науки латиною. Перед православними вченими Речі Посполитої стояло завдання створити струнку, науково-обґрунтовану лінгвістичну систему. Проводячи багаторічне дослідження форм старослов'янської мови, М. Смотрицький пише свою знамениту «Граматику», що зберігала своє значення впродовж півтори століть. «Граматики» М. Смотрицького – це маніфестація нових культурних цінностей. Він виступав як поборник культурного підйому і освіти народу, мріяв про той час, коли лекції в школах читатимуть не латиною, а слов'янською мовою. Його «Граматика» впродовж 150 років після її видання була кращим навчальним посібником і зразком для створення багатьох граматик не тільки зі слов'янської мови, але й російської.

У 1617 р. Смотрицький прийняв чернецтво, у 1620 р. був призначений архієпископом полоцьким, а після смерті Л. Карповича – настоятелем віленського монастиря св. Духу. Уніати почали цькувати М. Смотрицького. Писали на нього доноси. Піднялася нова хвиля репресій і переслідувань православних. М. Смотрицький в своїх трактатах «Виправдання невинності», «Захист «Виправдання», «Викриття уїдливих творів» описує це беззаконня і вимагає свободи віросповідання. У 1621 р. у відповідь на переслідування М. Смотрицького, Віленське православне братство видало його твір «Верифікація невинності». У «Верифікації» М. Смотрицький значно розширив можливості документального способу полеміки, ввівши в текст твори копії листів канцлера і короля Сигізмунда III до патріарха Феофана і інших офіційних осіб Речі Посполитої, лист константинопольського патріарха до єрусалимського патріарха Феофана, що відправлявся до Москви. Причому, листи цитуються в оригіналі грецькою і латинською мовами. Для доказу права на існування православної церкви в державі М. Смотрицький залучає не тільки листи, але й посилається на

конституції 1592 і 1607 рр. Саме «Верифікація» Смотрицького поклала початок полеміки в 20-і роки XVII ст., у яку включилися найбільш талановиті соціальні мислителі того часу Т. Симонович, В. Рутеній, К. Сакович та ін. Мало того, «Верифікацію» було двічі видано, чого удостоювалися рідкісні книги того часу. Важке становище православних білорусів і українців посилювалося знущальним ставленням до їхніх святинь: уніати закидали камінням будівлі монастирів, обстрілювали з луків, підпалювали. Безчинства уніатів підтримували міська влада, яка не приймала протест від православних, забороняла судовим виконавцям займатися справами православних. Такого насильства і пригнічення, підкреслює полеміст, не бачила ще жодна країна. Уніатів він порівнює з воєводою, який залишив свого короля і, приставши до ворога, почав воювати проти своїх. Мислитель малює страшну картину деградації уніатів, особливо він обурений тим, що багато православних церков віддано на наругу, обернено в корчми, школи абсолютно не діють, зневажається слов'янська мова і осміюється білоруська, замість християнської любові всюди панують зло, ненависть і фальш. Не обмежуючись простим фактичним описанням порочності католицького духовенства, М. Смотрицький радить протидіяти йому, скинути з себе їхнє ярмо. Проте він бачив, що унія все більш і більш пригнічує білоруське й українське населення, і намагався з'ясувати причину уніатського впливу. Однією з причин Смотрицький вважав неучтво і безпечність православного духовенства. «Верифікація невинності» дещо вплинула на правлячі кола Речі Посполитої. На сеймі 1623 р. передбачалося заслухати скарги православних і вжити заходів для їх заспокоєння. Тому перед сеймом православними депутатами були викладені скарги в 17 пунктах. На сейм було запрошено і М. Смотрицького, котрий прибув до його початку з «Суплікацією». В «Суплікації» розкрився талант М. Смотрицького як державного діяча і прекрасного дипломата. Він довів, що внутрішньодержавна ворожнеча народів не може бути корисною для держави, а тільки роздробить і розхитає її. На всю країну прозвучав його пристрасний заклик до свободи, рівності і братерства всіх народів Речі Посполитої. Таким чином, полеміка 20-х років XVII в., яку розпочав М. Смотрицький, не минула безслідно, вона розкрила глибокі суперечності в Речі Посполитій, показала безперспективність політики, що проводиться королем Сигізмундом III і його найближчим оточенням.

Заслуговує на увагу позиція М. Смотрицького у викладі окремих соціально-політичних питань. Він визнавав, зокрема, традиційний на той час поділ права на світське, духовне і природне. Світське і духовне право, на його думку, повинне ґрунтуватися не тільки на законах устрою держави, але й на давніх звичаях його народів. Особливого значення він надавав так званому «неписаному праву», які складалося зі звичаїв того чи іншого народу впродовж всієї його історії, що свято зберігалися в людській пам'яті. Традиціям в житті народів Смотрицький відводив

велику роль і ратував за дотримання спадкоємності норм побуту, культури, що історично склалися. Інакше виникне небезпека загибелі народу і руйнація його культури.

Величезний і неоціненний внесок М. Смотрицького в культуру народів Білорусі і України полягав також в тому, що він був першим неперевершеним популяризатором, перекладачем і тлумачем західноєвропейської літератури різних культур і народів. Адже книги М. Смотрицького розраховувалися передусім на широкі верстви населення, на тих, хто не міг ознайомитися з творчістю Петрарки, Мантуана, Бернарда, Гей, Савонароли, Гараїзи та інших письменників, яких талановито переклав М. Смотрицький.

Просвітницькі ідеї і педагогічна діяльність М. Смотрицького були спрямовані на протидію наступу феодально-католицької реакції, на захист культурної і національної самостійності білоруського і українського народів. Антиуніатські твори М. Смотрицького мали гарячий відгук. Боротьба, що розгорнулася в Білорусі і на Україні, народні виступи проти насильства в справах віри, були по суті і боротьбою проти соціально-економічного гніту. Ідеї і боротьба М. Смотрицького вливалися в єдине русло національно-визвольного руху білоруського і українського народів.

Література

1. Короткий В. Г. Творческий путь Мелетия Смотрицкого. – Мн.: Наука и техника, 1987. **2. Смотрицкий М.** Фринос, или Плач восточной церкви. – Вильно, 1610. **3. Очерки** истории философской и социологической мысли Белоруссии. – Мн.: Наука и техника, 1973. **4. Jadacki J.** Slauni wilnianie Filzowe. – Wilno: «Wydawnictwo polskie w Wilnit», 1994.

Подгайська Л. І. Культурна спадщина білорусько-українського прикордоння через біографічний метод у соціології

Сучасні процеси інтеграції прикордонних країн багато в чому можуть спиратися на спільне минуле. Це загальне, зокрема, проявляється в біографіях окремих соціальних мислителів, які об'єднували культури Білорусі та України. Одним з таких соціальних мислителів XVII ст. був Мелетій Смотрицький (1577 – 1633).

Ключові слова: пограниччя, спільна спадщина, транскордонна співпраця.

Подгайская Л. И. Культурное наследие белорусско-украинского пограничья через биографический метод в социологии

Современные процессы интеграции пограничных стран во многом могут опираться на общее прошлое. Это общее, в частности, выявляется в биографиях отдельных социальных мыслителей, которые объединяли

культуры Беларуси и Украины. Одним из таких социальных мыслителей XVII в. был Мелетий Смотрицкий (1577–1633).

Ключевые слова: пограничье, общее наследие, трансграничное сотрудничество.

Podgaiskaia L. I. Cultural heritage of the Belarusian-Ukrainian border through biographical method in sociology

Modern processes of integration of border countries in many respects can be based on a common past. This common, in particular, is revealed in the biographies of some social thinkers, who combined culture of Belarus and Ukraine. One of such social thinkers of the XVII century was Meletios Smotritskii (1577–1633).

Key words: border, mutual heritage, transborder cooperation

Стаття надійшла до редакції 10.05.2011 р.

Прийнято до друку 27.05.2011 р.

протоколом № 11.

Рецензент – д. соц. н., проф. Кононов І. Ф.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Віхров Максим Миколайович** – аспірант кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
2. **Гаврилов Микола Іванович** – доктор філософських наук, професор Донецького державного університету управління.
3. **Гайдукова Ірина Борисівна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і соціології Курського інституту соціальної освіти (філіалу) РДСУ (м. Курськ, Російська Федерація).
4. **Гайліте Гундега** – викладач Школи мистецтва і дизайну, докторант Латвійської академії мистецтв (Рига, Латвія).
5. **Гвоздецька Богдана Григорівна** – аспірантка кафедри теорії та методології соціології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (м. Київ).
6. **Грібер Юлія Олександрівна** – кандидат філософських наук, доцент, декан факультету іноземних мов Смоленського державного університету (Російська Федерація).
7. **Грушко Елла Анатоліївна** – спеціаліст центру міжнародних програм, кафедри мистецтвознавства та експертної діяльності Міжнародного науково-технічного університету (м. Київ).
8. **Живілова Маргарита Сергіївна** – магістрант кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
9. **Запорожченко Ольга Анатоліївна** – кандидат соціологічних наук, заступник начальника відділу аналізу інформаційної політики управління прес-служби та інформації адміністрації Тамбовської області (м. Тамбов, Російська Федерація).
10. **Ємець Ірина Олександрівна** – асистент кафедри філософії та соціології Макіївського економіко-гуманітарного інституту.
11. **Злотніков Анатолій Геннадійович** – кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри теорії кооперації і соціології Білоруського торговельно-економічного університету споживчої кооперації (м. Гомель, Республіка Білорусь).
12. **Іванова Тетяна Володимирівна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри політології, соціології і психології Сумського державного університету.
13. **Калініна Катерина Михайлівна** – аспірант кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
14. **Кірієнко Віктор Васильович** – доктор соціологічних наук, професор, проректор з навчальної та виховної роботи Гомельського державного технічного університету імені П. О. Сухого (м. Гомель, Республіка Білорусь).

15. **Кононов Ілля Федорович** – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
16. **Константинова Марія Анатоліївна** – студентка 5 курсу історичного факультету Івановського державного університету (Російська Федерація).
17. **Кузьмін Микола Миколайович** – кандидат філософських наук, доцент кафедри гуманітарних та економічних дисциплін економіко-правового факультету Одеської національної юридичної академії (м. Сімферополь).
18. **Лобас Володимир Хомич** – доктор філософських наук, професор Університету економіки та права „КРОК” (м. Київ).
19. **Міхно Надія Костянтинівна** – аспірантка кафедри соціології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.
20. **Масліхін Олександр Віталійович** – доктор філософських наук, професор кафедри філософії і політології Марійського державного університету (м. Йошкар-Ола, Російська Федерація).
21. **Молодцов Борис Іванович** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
22. **Пашковський Петро Ігорович** – аспірант кафедри нової і новітньої історії зарубіжних країн Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського (м. Сімферополь).
23. **Подгайська Людмила Іванівна** – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри економічної соціології Білоруського державного економічного університету (м. Мінськ, Республіка Білорусь).
24. **Полулях Юрій Юрійович** – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Луганського державного інституту культури і мистецтв.
25. **Раков Андрій Андрійович** – доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту економіки НАН Білорусі (м. Мінськ, Республіка Білорусь).
26. **Рогожа Марія Михайлівна** – доктор філософських наук, доцент кафедри історії та культурології Національного авіаційного університету (м. Київ).
27. **Рябов Олег В'ячеславович** – доктор філософських наук, професор кафедри філософії Івановського державного університету (Російська Федерація).
28. **Стулова Ганна В'ячеславівна** – магістр соціології (м. Єнакієве).
29. **Тягнібедіна Ольга Стефанівна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
30. **Федоров Ігор Олексійович** – доктор соціологічних наук, професор кафедри теоретичної і прикладної соціології Тамбовського

державного університету ім. Г. Р. Державіна (м. Тамбов, Російська Федерація).

31. **Чантурія Анжеліка Володимирівна** – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
32. **Яковенко Андрій В'ячеславович** – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Східноукраїнського університету ім. В. Даля (м. Луганськ).

Наукове видання

ВІСНИК

Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(соціологічні науки)

Відповідальний за випуск:
д. с. н., проф. **Кононов І. Ф.**

Технічне редагування та коректура:
Ступницька Н. П.

Здано до склад. 27.04.2011 р. Підп. до друку 27.05.2011 р.
Формат 60x84 1/8. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 26,51. Наклад 200 прим. Зам. № 107.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Т/ф: (0642) 58-03-20.
e-mail: alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.